

Տ Ի Դ Բ Ե Ն Ի .

61

Հ Ա Յ Վ Ո Ւ Յ Ո Ւ Ի Լ Լ Ո Ւ Ն . Պ Ը Տ Ե Բ Ը Ջ Մ Ն Ե Բ Ը

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԿԼԱԳ.

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

ԷՆԻ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՍԻԼԵԱՆ ՊԵՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1926

47.9251
5-98

18 AUG - 2008

ԳՈՒՐՑ ԷՔԷՆՐԴ

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ.

ԽԻ

ՀԵՌ-ԼՈՒԿՈՒԼԼԵՆ ՊԵՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԵԸԵՆՏԵՆՈՒՐԵՐ

Հ. ԳՐԵԳՈՐ ԳՐԱՆԳՐԱԿԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍՏԵՆ.

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԻԹ. ԼԵՆԻՆ ՏՊԱՐԱՆ

1926

16.05.2013

г. 842 - 91

ԱՆՌԱՋԱՐԱՆ

Համբաւատար Գրոֆ. Լեւոն-Հատարի աշակերտներէն՝ Դր. Կուրտ Էքնարդի, տառնեալ տարի մը յառաջ «Լուկուլլոսի՝ յայկական արշաւանքները» *Die armenischen Feldzüge des Lukullus*, (ի թերթին «Klio», Հա. Թ. տետր 4, Հա. Ժ, տետր 1 եւ 2. Լայպցիգ 1909—1910) անուն ի լոյս բն-
ծայած լարջ մէկ ուսումնասիրութիւնն տրիթ ընծայեց մեզ ներկայ աշխատասի-
թեանս:

Ուսումնասիրութեանն նիւթը կը
կազմէ մեր անցեալի պատմութեան ամե-
նապայլուն մէկ էջը. Տիգրան Բ. ի (95—
54 Ն. թ. Ք.) թագաւորութեան օրով Հայաս-
տանի քաղաքային ու գինուորական անց-
քերու պատմութիւնը, լատ յոյն եւ ռո-
մայեցի պատմագրաց: Եւ ինչպէս զօրծիս
ընթացքէն պիտի տեսնուի, Դր. Էքնարդ՝
Տիգրանի անձին ու անոր մըսն պատե-

լուսազմենքուն մասին խօսող քոչոր աղբիւր-
ները մի առ մի տատամաւիրած, ու զանաւոր
յօրինուածական ամբողջութեան մի վերա-
ծելով, կազմած է՝ զուտ արտաքին աղբիւր-
ներով, նոյն-հոռմէական՝ պատմութեան մէջ
այնչափ նախաւոր եղող պատերազմեն-
քուն կատարելաւ, մանրակրկիտ ու բնու-
կան մէկ պատմութիւնը, սազմագիտու-
կան-գիտութեան ու տեղագրական-եր-
կրագրական մանրամասնութիւններով:

Տիգրան Բ., իւր աշխարհակալութիւն-
ներովն ու իւր գիտութեան ուժովը, ժա-
մանակակից թագաւորներուն նշանաւորաւ-
զոյնը նամարտած էր: Անոր քառանամուտ
թագաւորութեան միջոցին Հայաստանի
ներքին քաղաքականութեան մասին չու-
նինք, դժբախտաբար, ստոյգ տուեալներ,
ժամանակակից տոմարին աղբիւրներու
չգոյութեան պատճառով: Մեր տոմարին
տառնդութիւնը այս «Մեծագոր արքայ»-ի
(Կիկ.) ժամանակին ու նոյն անցեալի այս
ամենափայլուն Լէին վրայէն փոքրկարադի-
ւանցած է, եւ գրեթէ ոչինչ աւանդած մեզի,
բացի ըոր ու ցամաք «Մեծ» ու «Արքայից
արքայ» մակդիրներէ: Եւ սակայն իրօրամբ
կլնանք կօշեւ Տիգրանայ իշխանութեան

ժամանակը իւր աննման փառաւորութեանը նեւթ-թէն կտրե՛ ժամանակ միայն-
ւայ ազգին աննմաւորութեան ժամանակը
եւ բարձրակէտը Հայաստանի ազգային
զարգացման: «Տիգրանէ առդին պէտք ենք
փնտռել նայ ազգ, Տիգրանէ անդին Հայք
տալմ' է անկերտարան, Տիգրանի որով Հայք
կը ծնանի, ի շափ կը նսանի ու կը ծերանայ
միանգամայն» (Բնն, Պատմ., Հյց. Բ, 129):

Տիգրան Բ. ի սրտարին քաղաքակա-
նութեան մասին միւր ունեցած ըտլոր ծանօ-
թութիւնները, գրեթէ առատել կամ նուազ,
ժամանակակից յոյն ու լատին աղբիւր-
ներէ են, որոնց միջոցով կրնանք նա-
կակշռել տօնմային քրիստոնեայ պատմա-
գրաց անխառնելի աւանդութիւնները:

Դր. Էքնարդ, որ անծանօթ է նայ
լիզուի, իր այս ընդարձակ ուսումնասիրու-
թեան նամար ո՛չ միայն յոյն ու լատին նին
աղբիւրներն աչքի առջեւ անեցած է, այլ
նաեւ սոյն Նիւթը շօշափող պատմական,
աշխարհագրական, ուղեգրական եւն. նո-
րազոյն գրականութեան նետեւած է քաղ
սո քաղ:

Ներկայ ուսումնասիրութեանն քնա-
գիրը կը բաղկանայ 99 միծաղիր էջերէ:

Սոյն էջերու մէջ խոսացուցամ ի քաղմասմաստ նեղինակէ՝ ո՛չ միայն նայ-նոմէական այս պատերազմներուն լիակատար պատմութիւնը՝ անթերի քննութեամբ ու ուղմական դէպքերու մանրամասն նկարագրութեամբ, այլ և նամօգլիշ փաստերով ապացուցամ ևւ ճշգրիտ նշանակած է նախոյգ պատմագէտներու միջիւ երկաշամնայ վէճերու առարկայ եղող Տիգրանակերտ քաղաքին իսկական դիրքն ու տեղը, և այն կէտը՝ ոսկէ անցամ էին Լուկուլլոսի նոմէական լիզէոնները՝ Տիգրանակերտը գրտելու նամար:

Պրոֆ. Լեման-Հաուստ, որ Տիգրիսի անցքի տեղւոյն մասին նախասպէս նակասակ կարծեաց թեր էր, նեղինակիս ան-ներքելի փաստերէն յաղթահարեամ՝ «*Ես ալ այժմ կը յարիմ*», կը գրէ (տ. Armenien einst und jetzt, I. Bd., 516) «*կարծեաց իմ աշակերտիս՝ Կուրտ Էքնարդի, որ Լուկուլլոսի նայկական աշատանքներուն վրայ գրամ իւր ոստանապիտութեանը մէջ բուրդը դրդապատճառները նկատի տանելով, պերճօրէն կ'ապացուցանէ*», ու կը մատնանէ Տիգրիսի անցքին ճշգրիտ տեղագրութիւնը:

Այս վկայութիւնն ինքնին, իր խոյ ու-
տոյցին ընդնէն, պերճախօս ապացոյց մըն
է որդէն, գիտնական աշխարհի առջեւ
մեղինակիս աստմաստիութեան գտած
բարձր գնահատութեան, որ գրաւական
մըն է ինքնին մեղինակիս անճին, ու անոր
ոչ ո՛ր մեր ազգային արտամեթեան իտմոր
անգնահատելի գործին՝ ներքին արժէքին:

Հ. Գ. Գ.

Ե. Ղ. Բ Ի Ի Բ Ն Ե Բ

Ե. ԵՐՓՈՓ ԵՐԿԸՄԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

- T h. R e i n a n d: Mithradates Eupator König von Pontos.
Übersetzt von A. G o e t z. Leipzig 1895.
- T h. M o m m s e n: Römische Geschichte, Band II und III.
Berlin 1902/4.
- E. N i e s s e: Grundriss der römischen Geschichte. Mün-
chen 1906.
- C. S e u m a n n: Geschichte Roms während des Verfalls
der Republik. Band II. Breslau 1884.
- D r u m m a n n: Geschichte Roms, bearbeitet von
P. G r o e b e, Band IV. Berlin 1899 ff.
- E. S c h ü r e r: Geschichte des jüdischen Volkes im Zeit-
alter Jesu Christi, Band I. Leipzig 1898.
- E d. M e l e r: Geschichte des Königreiches Pontos, Leip-
zig 1879.
- F r. H o m m e l: Geschichte des alten Morgenlandes.
Leipzig 1904.

Բ. ԻՄՔԵԼԵԴԻՑԵՆԵՆՆ ԴՈՐՆԵԲ

ա) Հռոմեական քառադպր:

- M a r q u a r d t: Römische Staatsverwaltung. Band II.
Leipzig 1884.

բ) Համադպրաստանք:

- F r. H u l t s c h: Griechische und römische Metrologie.
Berlin 1897.
- C. F. L e h m a n n - H a u p t: Das altbabylonische Mass-
und Gewichtssystem als Grundlage der antiken

4. F. Lehmann-Haupt: 1. Über Tigranokerta. Verhandlungen der 40. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner Leipzig 1902. 2. Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft 1899, S. 699 ff. 3. Klio, Beiträge zur alt. Gesch. 1902, Heft 3 u. 4. 4. Eine griechische Inschrift aus der Spätzeit Tigranokertas.
W. H. F. Z. Zeitschrift für Ethnologie 33, 1903, S. 263 ff.

6) Հայաստանագրություն:

- Heinrich Kiepert: Atlas antiquus, Tabelle IV.
Berlin 12. Auflage 4. Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'empire Ottoman, Berlin 1884.
6 Blätter 1:1,500,000.
H. B. F. Lynch: Armenia, London 1904.
Heinrich Kiepert: Zum Aufsatz von Sachau, 1899.
Richard Kiepert: Karte von Kleinasien, 24 Blätter
1:400,000, Berlin 1902-1905, Տղի կարտադրելի է
Իմպերիա և Դիպրիկի:

Ն Ե Ր Ե, Ժ ՈՒԹ Ի Ի Ն

Տիեզերական պետութեան համար հռոմայեցի ժողովրդեան միւս բազմաթիւ պատերազմներու մէջէն նշանաւոր եղած էին Պոնտոսի թագաւոր՝ Միհրդատ Զ, Աւագատորի դէմ մղած երեք պատերազմները:

Եւթե Հռոմայեցիք շատ զոհեցան այս պատերազմներն եւս, որ ուինչ ընդհատութեամբ շէն տարիէ աւելի տեսցին, մէկ հարուածով վերջացրին, պատճառն ոչ այնչափ անոնց այսքան երկար տեսողութիւնն էր եղած, որչափ նախ յամառ դիմադրութիւնն ու աննկուն սփն ասիացի բռնապետին, որ շարունակ ու նորանոր դունդեր կաշմելով հռոմեական լեզեռներու դէմ կը զըկէր, եւ երկրորդ՝ Հռոմի մէջ ծագած յեղափոխութիւնն ու խռանակութիւնը, որ կը զուգագիտէր միհրդատեան պատերազմներուն:

Պոնտոսի թագաւորն արդէն անգամ մը զգացած էր հռոմեական զենքերուն գերակշռութիւնը, երբ Արլլա՝ պոնտացի զօրախումբերը մի առ մի պարտութեան մատենելէ ետքը, զինքն ալ ստիպած էր Դարդանոսի խաղաղութեան դաշինքը կոնելու: Այսու հանգիստ Միհրդատի անհան-

դարձողին, որ չէր գիտեր վհատիչ, չորունակ նորանոր ծրագիրներ կը յորինէր, թէ ինչ կերպ կրնար վրէժ լուծել իւր մուկին թշնամիներէն: Կնքուած խաղաղութեան ժամանակամիջոցն իրեն առիթ ընծայեց Նոր պատերազմի մը պատրաստութեան ու սպասազինման: Նոր ինքզինքը բաւական զօրաւոր զգաց թշնամւոյն հետ շուփուելու, իսկ-յն վերականգնուի 74ի որոշիչ եւ իւր վերջին պատերազմը:

Զարմանալի է թէ ինչպէս կրցեր էր այս տախտի, համեմատաբար փոքր թագաւորը այսչափ երկար դիմագրել հզոր Հռոմէյ կերթ ու վարժ բանակներուն, իւր անվարժ ու անկարգ հրօսներովը: Ասոր մեկնուի թիւնը սակայն պարզ է, եթէ նկատի առնուիք քաղաքային կոնքներով պատկտած հռոմէական հասարակագեացութեան ոյն շրջանը, եւ այն յաւելումայից ու խառնակ կացութիւնը որ կը տիրէր Ն.յն աստեղները աշխարհիս հզօրագոյն քաղաքին մէջ:

Այս պատերազմին այսչափ երկար տեւելուն ոչ սակաւ նպաստեցին նաեւ կուսակցական նախանձընդդէմ ասելութիւնները, որով ծերակոյտը թող շաուաւ հռոմէական բանակին քաջ հրամանատարին իւր տարած յաղթութեանց պտուղը վայելել, ալ պաշտմանէ ընելով զինք, տեղը անատակ մէկը հրամանատար կորգեց: Հռոմ խաղաղելէ եւ Պոնապէոս լիազօր իշխանութեամբ ընդհանուր հրամանատար կորգուելէ ետքը միայն կարելի եղաւ հասարակագեացութեան այս ահաւոր ու սխերիմ թշնամին զուգել:

Սակայն մինչեւ հանձն առնել պետք պիտի ըլլար կատարել ու արիւնահեղ պատերազմներ մղել:

Պատերազմին առաջին կիսուն յանձնուեցաւ հրամանատարութիւնը անմիջապէս Վիկտորիա Լուկուլլոսի, որ արդէն յառաջագոյն, Սիլլայի ներքեւ, մեծ յաջողութեամբ մասնակցած էր Պոնտոսի թագաւորին դէմ մղուած պատերազմներուն: Լուկուլլոս թշնամւոյն գիրքերը մի աւելի գրուելէ, ու կայսրայի ճակատը շահելէ յետոյ, ստիպեց Վիհրդատիւր հայրենի մասանդութիւնները թողուլ եւ իւր փեսային՝ Յիգրանի, Հայոց արքային քով ապաստանել: 72 թուին փոքրին էր, երբ երկրակորոյս թագաւորը մի միայն 2000 հեծեալներու ուղեկցութեամբ մտաւ Հայաստանի հողը՝ Զալատիւր սահմանաբերդին քովէն անցնելով¹: Վիհրդատ կը յուսար թէ իւր փեսան պիտի փութար օգնել իրեն գնդով ու զօրքով, իւր պետութեան պաշարումը քաղաքները, որոնք դեռ յամուրթեամբ իրենք զիրենք Հռոմայեցւոց դէմ կը պաշտպանէին, ապաստելու: Եւ կամ գոնէ Յիգրան ինքնին իւր հայագունդ զօրաց գլուխն անցած Լուկուլլոսի վրայ պիտի ուզէր քաշել: Վիհրդատի յոյսն ի

¹ Plutarch, Luc. c. 19 և Appian, bell. Mithr. c. 82. Սահմանաբերդիւր անունը յիշատակութիւնը Պլուտարքոսէն է. անգլոյն զիրքն անհնար է մըշել: Իրոքմով, 49 414: զորն նըլըլը-գորդի մաս կը համարի Նիկատի (Կուրբոն) Սելվոյ (Սերաստիա) երկարագ. պողոտային վրայ: Եւս նըլըլը-գորդի սակայն, Քնդակա անունն յոյսնն է, ըստ Նայդիմայ մըն է լոկ և լու թէ բնակավայր: Հմմտ. Նաեւ. II. Kiepertի քարտեզը:

դերևու ելած էր: Աեզ հայր բնաւ չհետաքրքրուեցաւ իւր ծերունի աներոջ վիճակովը, ոչ իւր քովը հիւրասիրեց զայն եւ ոչ միտիմարական կամ քաջաշիւղի խոսք մը խսանցաւ անոր: Մերժեց նոյն իսկ անոր սանկնդրութիւն շնորհելը¹, եւ յոյժ տուաւ անոր իւր պետութեան մէկ հետաւոր անկիւնը՝ ճախճախուտ, հետեւաբար իրստ վատառողջ տեղ մը, իրր բնակավայր², քակեւ կապեց Միհրդատի արքայազայել առնիկ մը³, սակայն ինչ էր արաւաւներ, եթէ ոչ կալանաւորութիւն մը պատուար:

Ձիգրան, որ գիտեալու էր Հոռմի հետ վաղ թէ անագան պատերազմի մը բռնուելու անհրաժեշտ հարկը, պէտք չէր անաւ իւր նենդամիտ խորհրդատուներուն, որոնք զինքը շարունակ իւր աներոջ գէմ՝ կը զբոսէին. նա պէտք էր պատահէ առիթը յոգուտ գործածելով՝ անյուսպ սգնութեան փութալ Միհրդատի, իւր ամբողջ ուժովն ու զորութեամբը: Հոն է ահա Ձիգրանի մեծագոյն սխալը՝ արդիւնք իւր կործանմիտ ու կործանեաւ ամբարտաւանութեան: Իրոք ալ յարմարագոյն վայրկեանն էր Հոռմայեցիոց վաւր գրոհ տալու: Բանի ի սկզբան անհոգ ու սեռաբոլոր էր եղած հայ զննքին յախար պանտականին միացընելու:

Հոռմեական լեզունները շարունակական ճակատամարտներէ ի սպառ պարտասած՝ սախ-

¹ Mettuen, c. 46.

² Plut., L. 10, c. 22.

³ App., M. 11 b r, c. 62.

պողարացի պէտքը տնէին դադարի, որպէս զի
պոնտական պետութեան Հերակլիա, Սինուրէ,
Ամիսոս, Եւպատորիա եւ Ամասարիս գլխաւոր
ամրոցները գրաւել կարենային: Սոյն այս դիր-
քերու մէջ ամրացած երկու թագաւորները,
անշուշտ պիտի կարենային, ոչինչ ուշիատու-
թեամբ, Պոնտոսը վերագրաւել, եւ Հռոմայեցւոց
ծանր հարուածներ տալ: Սակայն փոխանակ անոր.
Տիգրան հայ մարտընտիր զորաց գլուխն անցած՝
արշաւեց դէպի Ասորիք ու Փիւնիկէ, որպէս զի
հարաւեւ Հայաստանի սահմաններն աւելի եւս
ընդարձակէ¹:

¹ Plut., Luc., c. 31.

Հայք կը մտնեն սելեւկեան թագաւորներու իշխանութեանը տակ: Այս նուաճման հետեւութեամբ Հայաստան երկու գաւա մասերու կը բաժնուի, ու կը յանձնուի երկու բնաշխարհիկ սատրապներու կամ զորավարներու: Արեւելեան մեծագոյն բաժինը՝ որ է բնին Հայաստանը, կը արուի Արտաշէսի, իսկ Եփրատի արեւմտեան կողմը սատրապուող հողամասը, որ իւր մէջ կը բաժանդակէր Ղրոփաց աշխարհն իւր յարակից գաւառներովը՝ Զարիադրէսի: Անտիոքոս Գ. Հռոմէյեցիներէ շարաշար պարտուելով՝ անոնց հետ ամփոփից դաշինք մը կնքելու ստիպուելէն ետքը (188 Ն. Ք. Ք.), երկու սատրապութիւններն ալ անկախութիւն կը հռչակեն, ու այս թռականէն սկսեալ գոյութիւն կ'ունենան երկու իրարմէ անշատ ու անկախ թագաւորութիւններ. Հայաստան, Արտաշատ գլխաւոր քաղաքով՝ Արտաշէսի, եւ Ղրոփք, կարկաթիոկերտ գլխաւոր քաղաքով՝ Զարիադրէսի սերունդներու իշխանութեանց ներքեւ:

Ամենայն դէպս, Հայոց ու Ղրոփաց ձեռք բերած այս անկախութեան մասամբ մը նպատակն ու սատարան ըլլալու էր Պարթեւաց օրինակը, որոնք արդէն իսկ Անտիոքոս Գ.ի գահակալութեան սկիզբները սելեւկեան պետութենէն անջատուելով, հիմնած էին իրենց բնիկ թագաւորական գերդաստանին մականին ներքեւ: Արշակունեաց հարստութիւնը Արեւաց նոր պետութիւն մը, որուն գոյութիւնը սակայն Հայաստանի համար՝ քաղաքային ու մշակութային զար-

գաղման կրկնակ տեսակէտէ մեծ ու ճակատաւորական նշանակութիւն պիտի ունենար¹ :

Սելեւկեանց պետութեան վերջանալովը, հայ թագաւորի մը, Յիգրանի, սելեւկեան ժառանգութեան տիրանալու պարագան՝ անսկնկալ դէպք մըն է պարզապէս :

Այս Յիգրանը (Բ.)², Յիգրան Առաջնոյն մէկ որդին, եւ Արտաշէսի հիմնած հայ աղբայական տան ծնունդը³, իւր մատաղ հասակին մէջ պատանդ էր տրուած Պարթեւաց, որոնց հետ թշնամացած էր իւր հայրը : Վերջնոյն մահուանէն ետքը, թող տալին Պարթեւք հայ պայազատին իւր հայրենիքը վերագառնալ, պայմանաւ սակայն որ այս հրամանին փոխարէն՝ Յիգրան խոտանայ իրենց թողուլ Հայաստանի արեւելեան ծայրագաւառներէն 70 հոգիս :

Իբր 95 ին⁴, Հայաստանի հայրենաւանդ հողերուն տիրացաւ Յիգրան, մինչ հարաւարեւմտեան կողմը՝ Ծոփաց աշխարհին վրայ, Զարիադրէսի սերունդէն, կ'իշխէր Արտանէս : Այն ինչ հորը գահը բարձրացած, երիտասարդն Յիգրան գահընկէց ըրաւ իւր գրացին Արտանէսը, եւ անոր թագաւորութեան երկիրները

¹ ԱՆԳ :

² App. Syr. c. 48.

³ Strabo, XI, 14, 15 (332), ուր նաեւ հետեւեալը :

⁴ Յիգրանի գահակալութեան տարին անկէ յայտնի է որ, 71—70 ին թվադ. Էրբ Աղղթոս կըտար զիս : Լուկոս ըստի կոչով զեռադանութեամբ Յիգրանի զրկուեցաւ : Ըստ արդէն քառնուհինց տարին է վեր կ'իշխէր (Plut. Sull. c. 21) :

Նուաճեցով՝ ինքն իշխեց երկու թագաւորութեանց վրայ միահեծան։

Այս տակնէն սկսաւ Տիգրանի՝ արուարձական պետութեանց դէմ մղած երկարամեայ պատերազմներուն շրջանը, որ միջոցին նա իւր երկրին սահմաններն երթալով ընդարձակեց։ Տիգրան նախ արշաւեց Հայոց ոսոխ դարձեալաց վրայ, ու ճառաւ անոնցմէ իւր առած 70 հազիւները, հորդեց անոնց ձեռքէն նաեւ Նինուէի ու Արրեշայի շրջակայ հողամասերը եւ Ագիարենէ երկիրը։ Նոյնպէս իրեն հպատակեցուց Մեծ Մարաստանի ու Կորդուաց իշխանները, զորոնք իրեն հարկատուներն ըրաւ, եւ պարտաւորեց զանոնք, պատերազմներու ժամանակ, իրեն զորահառչոյ ըլլալ՝ Ասոր վրայ տեցաւ Միջագետք, կցեց զայն Հայաստանի, Նուաճեց արար քեզերը, որոնք Միջագետաց անջրդի ու անբերրի մասին մեջ կը լնակէին¹։ Ելլց առաւ անոնց բնակութեան համար մարդարձակ կողմեր, իւր սահմաններուն աւելի մասին պողոտաներ, ուր անոնք կարաւաններէ, հաւանօրէն ի հաշիւ Տիգրանի, ճանապարհարած կը գտնէին²։

Տիգրան այսպէս բոլոր արուարձակներն իրեն հպատակեցընելէ յետոյ, Պարս Ասիոյ ներքին գործերուն եւս սկսաւ խառնալիլ, Կապադովկիոյ գահակալութեան կռիւներուն միջամուխ ըլլալով (իւր 93 թ)։ Այս յանդուգն քայլն

¹ Strabo, XVI, 1, 26 (747)։

² Անդ. XVI, 1, 27 (748)։

առնելու զինքը զրդողն ու մղողն էր Միհրդատ, որ իւր գաղանի պատրաստութիւնքը տեսնելու եւ պետութեան սահմաններն ընդարձակելու նպատակաւ զՏիգրան իրեն գործիք առած՝ անոր միջոցաւ կ'իրագործէր իւր գաղանի ծրագիրները: Դիւրաւ կրցաւ Միհրդատ՝ երիտասարդ եւ տակաւին անփորձ ու փառասէր իշխանն իւր գաղափարներուն գործադրութեանը շահելով զայն այնպէս մը ուղղել, որ իւր բոլոր դիտաւորութեանցը գաղափարակէց՝ ըլլար ու մտադիր հետեւէր իւր խորհուրդներուն: Բայց օրպէս զի Տիգրանն աւելի եւս իրեն կապէ, եւ անոր վրայ կերպով մը առաւել ծնշում՝ բանեցընել կարենայ՝ Միհրդատ անոր կնութեան տուաւ իւր Կղէոպատրա դուստրը³: Այս միջոցով կ'երեւայ թէ Տիգրանը բոլորովին իրեն շահած եղաւ, եթէ նոյն իսկ մասնաւոր պայման մը գրած չէր, ամուսնութենէն յառաջ, Հայոց կողմէ իրեն մատուցուելիք օգնութիւնը: Արովհետեւ Տիգրան իսկոյն կապագովկիա արշաւելով հալածեց Արիորատը, որ քիչ յառաջ Հռոմայեցւոց օգնութեամբը կապագովկեան քահնայապետացած էր, ու անոր տեղ, Միհրդատի թեւադրութեամբը, զԳորգիոս թագաւոր կարգեց կապագովկիոյ վրայ (հաւանաբար 93 թն)¹:

Գահընկեց թագաւորն իւր Կանձերովը միասին չիտակ Հռոմ փախչելով, հոն հասնական ծերակոյտէն օգնութիւն խնդրեց: Եւ երա-

¹ Just. XXXVIII, c. 3, § 2.

կոյաք որ հաշտ աւքով շէր դիտեր ասիացի երկու մեծագոր թագաւորներու այս ատիճան պօրանալը, տեսնելով ժանգամոյն իրենց դաշնակից ու բարեկամ Արիորարզանի երկիրներուն անոնց կողմէ գրաւուիլը, իսկոյն հրամայեց Վիլիկիոյ կուսակալ՝ Կուռնելիոս Սիլլայի, անյապաղ Կապադովկիա մտնել եւ Արիորարզանն իւր թագաւորութեան մէջ վերահաստատել, Սիլլա, ԾԶԻն, անցաւ Տաւրոսը սակաւաձեռն գնդով, զարկաւ շուտ մը Գորգիոսի զորքն եւ Խոյնին սգնութեան փութոցող հայ պահակագունդը, փանեց զանոնք Կապադովկեան սահմաններէն անդին, եւ Արիորարզանը դարձեալ իւր նախկին իշխանութեանը մէջ հաստատեց¹:

Սոյն միջոցներուն էր որ Խաալիոյ մէջ ծագեցաւ գաշնաւորաց պատերազմը, որով Հռոմ իւր մտադրութիւնն այլուր սեւեռել տրիպուած ըլլալով, հարկադրուած էր նաեւ Ասիոյ զանազան կողմերը ջրուած իւր լեզէսները Խաալիա փոխադրել: Այս շատ նպաստաւոր պարագայ մըն էր Միհրդատի համար, իւր ցազանի ծրագիրները գործադրելու: Ուստի գրգռեց, համոզեց Հայերը դարձեալ երկրորդ անգամ Կապադովկիա արշաւելու: Հազիւ թէ Սիլլա մեկնած էր փոքր Ասիայէ, երկու զինակից այգաւներն իրենց դաշինքը նորոգելով՝ պայման դրին իրարու մէջ, երկուստեք եղած ծախքով մշուած

¹ Livius, Epit. 70; App. Mithr. c. 53; Plut., Sulla. c. 5.

յաղթական պատերազմներէ ետքը, նուաճուած երկիրները բաժին պիտի իյնային Միհրդատի, իսկ աւարը՝ Տիգրանի։ Այս որովհետեւ, ըստ Եռասուս նոսի¹, մինչդէպ այս միջոցին տեղի կ'ունենար Նաեւ Բիւթանիոյ թագաւոր՝ Նիկոմեդէս երեցին մահը, պէտք է, հետեւաբար, ընդունիլ, որ Հայոց այս երկրորդ արշաւանքը պատահած է 91 թն²։ Այս յարձակումը Ապպիանոս ալ կը յիշատակէ³։ Ըստ վերջոյս, Միհրան (Mithraas) եւ Բագուաս (Bagos) կը հալածեն Արիարաղանը, մինչ, նոյն պահուն Միհրդատ, զբաղած էր Նիկոմեդէս կրտսերները — նոյն ինքն անոր Խոկրատ Բրեստոս եղբոր ձեռքով — երկրէն գորս վտարելու։ Նիկոմեդէսի արապրումը, Եռասուսի պատմածին նայելով, տեղի ունեցած է անոր հօր՝ Նիկոմեդէս երեցին մահունէն անմիջապէս ետքը, որ պատճառ իսկ էր եղած այս պատերազմներուն։ Ամենիւս է ուրեմն որ Ապպիանոսէ ու Եռասուսիսէ յառաջ բերուած երկու վկայութեանց ալ հիմը միեւնոյն դէպքն է որ կը կազմէ։ Աւտի եւ Միհրանով եւ Բագուասով մենք հասկընալու ենք Տիգրանի երկու զորավարները։ Տիգրան՝ ի փոխարէն իր այս հաւատարիմ զինակցութեան, պարտուած կապադովկիայի Հայաստան կը փոխադրէ զերիներու անթիւ, բազմութեան հետ Նաեւ

¹ Գիրք ՍՏ. ԳԼ. 3. § 4:

² Հմմտ. Հայոց Կապադովկիոյ վրայ ըջած այս արշաւանքը. Eduard Meyer, Geschichte des Königreichs Pontus, էջ 95 և. 96:

³ Mithr., c. 10.

անբաւ հարստութիւն. իսկ երկիրն իր բոլոր քաղաքներովն միասին կը դրաւուի ի հաշիւ Միհրգաւի¹. Կապաղովկիոյ վրայ Հայոց երրորդ յարձակումն ալ կ'երեւայ թէ նոյնօրինակ սահարկութեան մը յանգած ըլլալու եր: Այս յարձակման վրայ, Ապարանս², իւր պատմութեան մէջ, Միհրգաւեան երրորդ պատերազմէն յառաջ կը ճանէ, ուր կ'ըսէ. "Բնակիչք Մաժաքայ, որպէս եւ այլոց մեծաւան քաղաքաց Բաւնաց, ընդ բնաւ իրրեւ թիւրք երեսուն՝ անան առնել շէն մարդաշատ զնոր եխա արքայից արքայի, ահապին Տիգրանայ:"

Իբր 83 թն³, Տիգրան ասորական սահմաններն անցնելով սոյն երկիրն ալ Հայաստանի կոչեց, եւ հան առարայ կարգեց Մագադատե⁴ իւր զորավարը: Արգեօք Ասորիքի ժողովուրդը, ինչպէս Բուսաինոս կը պատմէ⁵, ինքնակամ հրաւիրեց զՏիգրան՝ սելեւկեան թագաւորներու ներքին ու անվերջանալի պատերազմներէն ձանձրացած, թէ այս վերջինս ինքնաբերաբար գործած էր այս յարձակումը հին սելեւկեան պետութեան վերջին մնացորդներուն վրայ. այս կէտը մեզի համար կարեւորութիւն չունի այսօր, սաշափը սակայն ստոյգ է, որ Տիգրան

¹ Just. XXXVIII, c. 36 & 37.

² Mithr., c. 67.

³ Յոս տարեթիւի մասին Արք., Տիգր., c. 46. ուր կը յիշատակուի թէ 69 թ Տիգրան 14 տարեկ է զիւր հիշեցեր:

⁴ Արք. Տիգր., c. 48.

⁵ Just. XL, c. 1, § 3.

առանց դժուարութեան այդ երկիրն ալ իւր իշխանութեանը ենթարկեց, որովհետեւ երկրին ու անոր վրայ իշխողներուն զօրութիւնը կատարելապէս սպառած լինեցած էր, ներքին ու արտակախլ պատերազմներու երեսէն:

Հոս, Անտիոքոս կիւղիկենտի որդւոյն՝ Անտիոքոս Ժ. Եւսերոսի, — որ Տիգրանի Ասորիք մտած առնել, նոյնին արգէն մեծագոյն մասին վրայ կ'իշխէր, — եւ Անտիոքոս Բ. Կրիսպոսի հինգ որդւոցը իրարու դէմ մղած եղբայրասպան պատերազմներէն վերջը գեռ անոնցմէ երեքը կ'ապրէին. Փիլիպպոս, Դեմետրիոս, որոնք փոքրիկ մաս մը միայն կրցեր էին շահիլ, եւ Անտիոքոս ԺԲ.¹ Ըստ երեւոյթին Տիգրանի միջամտութիւնն ալ օգուտ մը չէր կրցած ունենալ, շարունակական պատերազմներով քայքայած ու վատթարացած այս դժբախտ երկրին մէջ բազմացուած խաղաղութիւնը վերահաստատելու: Անտիոքոս Եւսերոս Պարթեւաց գէմ մղած պատերազմի մը մէջ կը մեռնի: Ասոր մահուան վրայ Փիլիպպոս եւ Դեմետրիոս անոր հողերուն կը տիրանան ու զանոնք իրարու մէջ կը բաժնեն: Ի վերջոյ սակայն երեքնք եւս իրարու հետ զարնուելով, Դեմետրիոս գերի կ'իյնայ ու կը սպաննուի: Հիմա ալ Անտիոքոս ԺԲ. Փիլիպպոսի գահին թեկնածեալով՝ երբ կը պատրաստուէր անոր վրայ

¹ Ատիւան այս յարաբերութիւնները տես Schürer անգ. էջ 135 եւ 136, ինչպէս նաեւ Wileken's Antiochosի վրայ գրած յոգուածը (տես Pauly-Winsowat), որ սակայն ըստ կէտերու ձէլ Schürer-է կը տարբերի:

քաղել, Արեւատ՝ տանիկ իշխանին դէմ մղած
մէկ ճակատին մէջ կը զարնուի, եւ իւր թագա-
ւորութեան երկիրը, իսոր Ասորիք, անկէ կը գրա-
ւուի¹։

Այսպէս ուրեմն Տիգրանի գերիշխանու-
թիւնն անգամ, որ ամբողջ Ասորիքի վրայ՝ մինչեւ
եգիպտական սահմանները կը տարածուէր²,
չկրցաւ այս խռովայոյզ երկրին խաղաղ ու
անդորր կեանք մը պարգեւել։ Ասորիքը Հայաս-
տանի կցելէ ետք, Տիգրան իր իշխանութեան
սահմանները տարածեց մինչեւ արեւելեան Կիլի-
կիա, եւ անպա, դաշտային Կիլիկիոյ վրայ եւս,
որով Հայաստան անմիջական կերպով սահմա-
նակիցն եղաւ Հռոմայեցւոց, որոնք արդէն 102է
(ն. ք. Ք.) ի վեր գրաւած էին քարուա Կիլիկիան³։

Հսկայածաւալ պետութեան մը համար,
որպիսին էր Տիգրանի կազմած նոր հայ պետու-
թիւնը, ի հարկէ նոր ու պաշտօնաւոր մայրա-
քաղաքի մը պէտքն զգալի պիտի ըլլար։ Հինը, Ար-
տաշատ, որ Մեծ Հայոց միջնաշխարհին արեւել-
եան կողմը՝ Երասխի հովիտը հաստատուած էր,
բացարձակապէս անյարմար էր այլ եւս իբր
կենդան ծառայելու մեծատարած պետութեան
մը, որուն ծանրութեան կենդրոնը հեազհեաէ
գէպի հարաւ ու հարաւ-արեւմուտք փոխա-

¹ Այս մամուկապալընի մասին տեղի մանրամասն
էւ իսոր Յօդեփոս. Antiquit. XIII, 13, 4—14, 4։ Նշեցէս
Եւսեբիոս, Chron. I, 259—262. Յետեմնու. Գիրք 38—40
եւ Ապոլոնիոս, Syr., Դէ. 48 Եւ 66։

² Appian, Syr., c. 48—49.

³ Mommsen, Röm. Gesch. II, 133.

գրուած էր: Յիգրան իսկոյն ըմբռնեց այս ան-
դատեհութիւնը, եւ հարկ համարեցաւ փնտռել
յարմարագոյն վայր մը, ուր կարենար իւր նոր
մայրաքաղաքը հիմնել: Առ այս ամենայարմար
նկատեց Մայաֆաբէին (Նիքիեթա) քաղաքին
գիրքն ու անոր միջավայրը:

Այս առթիւ կ'ազեմ հաս՝ Յիգրանակերտի
գիրքին հետ առնչութիւն ունեցող գիտական
հակաճառութեանց մասին՝ քանի մը խօսք ըսել:

Ինչդէր էր հնախոյզ գիտուններու միջեւ,
թէ արդեօք Յիգրանակերտ քաղաքը Յիգրտի
ձախտկողման եղերքը, որ է ըսել՝ հայկական
բարձրաւանդակի սարաւանդին քովերը փնտռե-
լու է, թէ աջակողման եղերքը՝ Միջագետքի
մէջ: Այս շատ կարեւոր ինչորոյ մասին հոս ըսե-
լիքս հարեւանցի անարկ մը պիտի ըլլայ լոկ,
որովհետեւ արդէն լեման-Հաուպա, որուն տե-
սութիւնը շատ ընդունելի կը գտնեմ, սոյն խըն-
դրոյ մասին իւր ունեցած վարկածը, իւր ուղե-
գրական ուսումնասիրութեանը մէջ, մանրամաս-
նօրէն բացատրած է եւ զօրաւոր փաստերով
ապացուցած¹:

Իրեն բազմաթիւ հնախոյզ գիտուններ²
Յիգրանակերտի գիրքին մասին մասամբ յայտ-

¹ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und
jetzt. Reisen und Forschungen. Erster Band:
Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigra-
nokerta. Գլ. 12 հ. 15:

² Հմմտ. այս մասին W. Belek, Aus den Ber. der
arm. Expedition, S. 266 ff., ուր մասնաւորաբար
տե՛քնո՛վ կերպով ցուցաւորուած է:

կոյս, մասամբ յայնկոյս Յիգրիսի արտայայտուած էին, Սոմէն իւր իրաւ տեսակէտով Տարցն ի նպաստ աջակողման եղերքին լուծեց¹։ Անոր յառաջ բերած պատճառաբանութիւններէն ազգուած՝ Հ. Կիպերտ եւս լքեց իր տեսութիւնը, որուն ի նպաստ գիպող փաստեր յառաջ բերած, եւ գիրքը ձախ եղերքին վրայ որոշած էր², թէ եւ կրնար կարեւոր կէտ մըն ալ ձախ գիրքին ի նպաստ յիշել³։

Այս նոր տեղը, զոր Կիպերտ հին հայաքաղաքին հետ կը նոյնացընէր, Սախաւ թէ եւ համոզել կերպով մերժեց, սակայն միւս կողմ՝ աջակողման եղերքը հաստատուն պահեց. Նա կը կարծէր, Սարգիսի մօտ՝ Թէլ-Նըմնի աւերակոյտին մէջ գտած ըլլալ հին Յիգրտնակերտը, սակայն միտ չէր գրած որ անոր կողքին մըլուած ճակատամարտին ստորագրութեան մէջ հին տւանգութեան հետ չէր կարելի համաձայնիլ⁴։

Հակառակ այս տաննուն, Լեման-Հաուպս վճռական կերպով անգամ մը եւս — եւ այն

¹ Mommsen, Die Lage von Tigranokerta, Hermes IX (1875), S. 129 4; Ges. Schriften, Bd. IV, S. 323. Հոս ուրեւ կը վերջացնէ իւր խորքը. "Աճ. որ այս ամբողջ գետին հոյկ-կան էղերքը կը ղեւեղէ. ոյնդի-ին տեղափոխութիւնը պատճառութիւնը այնպէս. ինչպէս եթէ մէկը Մեծ ու Երասրուրդ քաղաքները Թինուտ ուլ տփերը տեղափոխել ազէր" (կէ. 332)։

² Աւստրիական ընդեր տեղը (Monatsbericht der Akad. der Wissenschaften zu Berlin, 1873).

³ Hermes IX (1875), S. 130.

⁴ Abhandlungen der kgl. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin, 1880.

Թերեւս ընդ միշտ — ջրեց Մամեկնի աղգեցու-
թեան տակ եղած ենթագրութիւնը, ու փո-
խադրեց Տիգրանակերաւը դէպի Մայաֆարկին
(Կփրկերա), Տիգրիսի ձախակողմը¹։ Իւր այս աւե-
սութեանը ձեռնառ էր նաեւ Մալակէի կար-
ծիքը, որ՝ թէեւ առանց մանրամասն փաստեր
յառաջ բերելու, Կփրկերաւ՝ Տիգրանակերա կը
համարէր²։

Ամենայն դէպս սակայն այս մեկնութիւնը
ուղղակի կը հակասէ Զակիաոսի³ սա բացայայտ
վկայութեանը, թէ Տիգրանակերաւը միմայն
37 հոռմէական մղոն, հետեւաբար իբր 55 քի-
լոմետր Մծրինէ հետու կը գտնուի։ Հետաւորու-
թեան սոյն աստիճանը մասնանիշ կ'ընէ մեզի
Թուր-Արդինի լեռները, սակայն ոչ՝ Տիգրիսի
ձախակողմը գտնուող ընէէ մէկ դիրք։ Կամեա-
պէս Ստրաբոնի սա մէկ հաստատօք շօ՛ Մάσιον,
շօ՛ ὑπερχεῖµενον τῆς Νισίβιος ὁροῦ καὶ τῶν Τι-
γρανοχέρτων⁴ մեր տեսութեան բողորոշին ներ-
հակը կը վկայէ պիտի ըսենք, եթէ Մասիոս ա-
նուամբ, ինչպէս սովորաբար ընդունուած է, այն
լեռնաշղթան միայն հասկընակը, որ գետին աջա-

¹ Verhandlungen der 46. Versammlung deutscher Schulmänner und Philologen, Strassburg 61. Eine Inschrift aus der Spä-
zeit Tigranokertas. Klio VII (1908), S. 497—520.

² Briefe aus der Türkei, Nr. 48, (S. 287-
288)։ Թիգրանի կփրկերա եւ, իւր փոքր Կփրկ յարակե-
րն Մլ, լեռնն։ Հասարակ այս տեսութեանը յարեցաւ։

³ Յարեգիքը ԺԵ՝ 92. 5։

⁴ Strabo XI, 12, 4 (522).

կողման եղերքին երկայնութեան զուգահեռ-
պէս կը ձգի:

Եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն Ստրաբոն
եւս քաղաքը գետին աջակողման եղերքը զե-
տեղած ըլլալու էր, ինչ որ կը հաստատուի յոյն
աշխարհագրին Տիգրանակերտը յիշատակող ու-
րիշ երկու հասուածներէն ալ¹, որոնց մէջ նա
սոյն վայրը Միջագետքի մաս կը համարի, եւ
ըստ այնմ, զայն Մծքինի՝ ինչպէս նաեւ վերը,
Խառանի ու Նիկեփորիոնի կից կ'անուանէ:
Յայտնի է թէ այդ քաղաքները կը գտնուէին
Մասիոսի հարաւակողմը, հետեւաբար Միջա-
գետքի մէջ²:

Հակառակ այս ամէն վկայութեանց, դի-
մերտ սրամիտ կերպով մտադիր ըլլաւ³, որ Տա-
կիստսի քով նշանակուած յիշեալ թիւը, յա-
մենայն դէպս, սխալ աւանդուած ըլլալու է. որով
փոխանակ septem et trigintaի թերեւս շատ
աւելի ճիշդ ըլլայ եթէ centum et triginta
սրբագրուի: Գալով Ստրաբոնի վկայութեանց,
անոնք այլազգ եւս կրնան մեկնուիլ եւ ըստ այնմ
ալ հասկըցուիլ, ինչպէս Լեման-Հաուպս կ'ապա-
ցուցանէ⁴: Աւերջնայն մէկ մանրակրկիտ հետազո-

¹ XII, 1, 9 (530) եւ XVI, 1, 23 (747).

² Իսլաք-Քէն անգործածական կը մնայ՝ ազատագրուած
ըլլալով: Նորորդ տեղիք մ'ալ, ուր Ստրաբոն մեր քաղաքը կը
յիշատակէ XI, 14, 15 (532). πλῆσιον τῆς Ἰβηρίας παραζῶ
ταύτης τε καὶ τοῦ κατὰ τὸν Εὐφράτη Ζεύγματος.

³ Akademie der Wissenschaft, 1873.

⁴ Philologentag, S. 30. Ըստ ի. ր տեսութեան.

⁵ Տուրոս, որուն արեւելեան իւր Մասիոս նշանակուած մաս

ստիժեան համեմատ, Հազրու լիւնները կը պատ-
կանին Մատիոս լիւնաչղմային, որ Տիգրիսի թէ
աշակողմը եւ թէ՛ ձախակողմը կ'երկարի: Եւ որով-
հետեւ Սիջափետք ըսելով, ի հետեւ, ոչ միայն
Եփրատի ու Տիգրիսի միջեւ տարածուող երկրա-
մասը կը հասկըցուէր, այլ եւ շատ անգամ —
ըստ քաղաքական ու վարչական (նահանգային)
րաժանման — նաեւ Տիգրիսի ձախակողմեան
ափուկը՝ անգրափգրիսեան երկիրները, մինչեւ
Հազրու լիւնները, ասեկ կը հետեւի որ, Սորա-
քսն, հակառակ իւր աններեւ տարածայնու-
թեանը, մեզի հետ կը մտարանի լիովին¹:

Մեր այս տեսութեան կուսան ժըն է նմա-
նապէս այն պարագան, որ Յակիաօսի յիշատա-
կած² Նիկեփորիոսը՝ Պլինիոսի քով Նշանակուած
է իբր ձախակողմեան մէկ գետակիցը Տիգրիսի³,
Մեծ Նշանակութիւն ունի դարձեալ մեզի հա-
մար Եւարոպիոսի⁴ մէկ վկայութիւնը, զոր Լիւի-
ոսե աօնըով կ'ըսէ, թէ Տիգրանակերտը Ալէնեաց
(լատ. Arzanene) երկրին սահմաններուն մէջ կը

սին կը գերաբերին Հազրու - դաղլորը կոչուած կարեւոր լիւն-
նապետին, կ'երկարի արեւելեան - հարաւ - արեւելեան ու պ-
ղտիմեան, ու կ'անցնի արեւմտեան ճիգրիտը, յարաբերա-
բար այս գերփինէս ճեղքուելով Հասանդէյի կոչուած վայրը-
այս բնութեամբ քաղ (Քուր - Արդին) կը կոչուի արեւելեան
հարաւ - արեւելեան տողանը Թուրոսի:

1 Lehmann-Haupt, անգ. էջ 31.

2 Գործքից ԺԷ, 34. 4.

3 Nat. hist. VI, 37. 120. Հմմտ. Kiepert, Her-
mann IX, էջ 141, Ժածոթ. և Է. Lehmann-Haupt, Phi-
lologentag, էջ 28. Բնագիտ. Մոսկւնի:

4 Breviarium VI, c. 9.

farigün ձեւն առաւ (Թրք. Սիւլան, Գարկին, Կամ՝ քարտեաներու մէջ սովորաբար արտաբան չնշմամբ՝ Սալաֆարկին)¹։

Չգիտեմ թէ ինչ հիման վրայ կը կասկածի Սախաու, թէ փաւստու եւ իրեն ժամանակակից պատմագիրները՝ Տիգրանակերտի դիրքի ու տեղւոյն մասին իրենց բոլոր պատմածները Պաղլամէ տէ առած, կամ զոնէ անկէ ազդուելով գրած ըլլան²։

Հետեւաբար Լիւիոս - Կարպիոսի եւ փաւստոսի իրարմէ անկախաբար գրած կրկին վկայութիւնքը իրարու կատարելապէս համաձայնելով՝ կու գան հաստատել մեր ըսածը, թէ Տիգրանակերտ Բղանեաց սահմաններուն մէջ կը գտնուէր։ Ըսոնց առած վկայութեան կը ձայնակցին, առ հատարակ, բոլոր հին աշխարհագիրները, որոնք նմանապէս կ'ընդունէին մեր քաղաքին՝ գետին ձախակողմը գրաւած դիրքը, ինչ-

¹ Սեանդոյնն ժամանակի, ինչպէս նաեւ արդի հայ գրականութեան մէջ շատ առկայ կրկնուած սխալ մըն է Դիարբեկի քաղաքին Տիգրանակերտ անուանելը։ Եւ աշխարհագրական վեկայ մըն է լոկ, զոր հարկ է ուղղել։ Մեր հին Տիգրանակերտը կը համապատասխանէ, ըստ անուանի, այսօրու Գարկին կամ Սալաֆարկին (Սիւլան) քաղաքին, մինչդեռ Դիարբեկի՝ ներկայ անունն է հաւանքաւ Կարաբաղի քաղաքին (հ. լ. Բիթլիս, Բիթլիս)։ Սոյն այս քաղաքին նախնական անունը ասկաւին այսօր իսկ կը գործածուի թէ ոչ որդաւանական շրջանակներու մէջ, առաջով նշոյնն կարաբաղիթ լսե՛ Բիթլիս անունը. (Հմմտ. նաեւ H. Kiepert, Nouvelle Carte générale des provinces asiatiques de l'empire ottoman.

² Հիւրըմ. անգլ. էջ 415։

պէս յայտնի կը տեսնուի Պեւոնդերեան ու Պաղումեան քարտեաներէն¹ :

Անքընպէս, ինզրոյ առարկոյ քաղաքին գիրքին ու տեղւոյն մասին արտայայտուած այս- լափ այլազան կարծիքներէ ու բուռն վիճաբա- նութիւններէ մը յետոյ, Լեմոն-Լաուպտ, որ մեր ընագաւառին անծանօթ մնացած շատ մը կողմերը իմշաւ ու քիւս լափած, եւ յատկապէս Տիգրանակերտի կնճոռոտ ինդրոյն վերջնական լուծումն իւր գիտական ու գիւտութեան նպա- տականէտը դրած էր, Լաւրաստանի անցեալին ու ներկային ձօնած իւր հիանալի ուսումնասիրու- թեանը մէջ, մանրամասն պատճառաբանու- թեամբ ու անհերքելի փաստերով վերջնակա- նապէս ապացուցուց, որ արդի Արփան կամ Կարկին քաղաքն է հարազատ ու անվիճելի ներկայացուցիչը, մեր հին Տիգրանակերտ ու- տանին² :

Եթէ տեղւոյն գիրքը նկատի առնուլ, պիտի միտինք ըսել, թէ յերաւի Տիգրան լաւագոյն ընտրութիւն մը չէր կարող ընել: Յոյն վայրն արդէն Տիգրանի համար պատմական մեծ նշա- նակութիւն ունեցած էր, որովհետեւ երբ նա Լաւրաստանի արեւելեան ծայրագաւառներէն մեծամեծ երկիրներ՝ իւր փրկանք իւր պատան-

¹ Երեւ. քարտեաներն ու Կիպերտի քով (Akad. d. Wiss. u. Geogr., 1873). Պեւոնդերեան քարտէրը տե- նակ. Երեւ. քով (Akad. d. Wissensch., 1866). Տի- գրանակերտի գիրքը Բիւզնդանիոյ մէջ Ptolem., V, 13, § 22.

² Armenien einst und jetzt. Լա. V., գլ. 13 եւ 14:

դուժեան, պարթեւաց թողլով, յաշուած էր
 Հայաստան մտնել ու իւր հօրը պայազատել,
 հօս, Տիգրիսի ձախ եզերքը կապած էր իր գլուխը
 իւր նախնեաց թագը: Այս պարագան միայն
 ինքնին, զոր Ապպիանոս կը յիշատակէ¹, բաւա-
 կան համարուելու է տարամերժելու գեաին ա-
 ջակողմը գտնուող սեւե գիրք: Ստրաբոն բա-
 ցայայտ կ'ըսէ², թէ Տիգրան՝ Արտանեսը պար-
 տութեան մատնելէ ու Հայաստանի հարաւ-
 արեւմտեան երկիրները՝ որ է ըսել, Դաւիթն իւր
 գաւառներովն հանդերձ, Հայաստանի կցելէ
 ետքը, հեռզհեռէ իւր պետութեան սահման-
 ներն ընդարձակեց նորանոր աշխարհակալու-
 թիւններով, որոնց կարգին կը յիշատակէ Նաեւ
 Միջագետքը: Ասկէ կը հետեւցնենք, որ Տի-
 գրանի գահակալութեան միջոցին՝ Դաւիթաց աշ-
 խարհը Մեծ Հայոց մաս չէր: Ակնհայտ է ու-
 րեմն, որ Տիգրան հայրենի հողը մտնելէն ետքը՝
 Տիգրիս գետն ի վեր յառաջացած, եւ Տաւրոս
 սեան շղթային Հազրու լեռնագօտին՝ ոյժ-
 մեան Սիլվանի քով, հասնելէ ետքը՝ հայ ար-
 քայական թագն իւր գլուխը կապած է, Հոս
 այս լեռնագօտին ընկան սահման մը կը գծէ
 դէպի հարաւ: Ե՛ս եւս համակարծիք եմ լե-
 ման-Հաուպտի³, թէ այն այս լեռներն էին որոնք
 քունն Հայաստանի նոյն ատենուան հարաւային
 սահմանագլուխը կը կազմէին, ինչպէս տակաւին

¹ Miller, v. 67.

² XI, 14, 15 (532).

³ Հմմտ. վերջ էլ 31, համ. 4 եւ էլ 32, համ. 1.

ախօր ակներեւ կը տեսնուի: Ի հարկէ, Հայաս-
տանի սահմանները քաղաքականապէս յարա-
փոխ ըլլալուն, պետութեան յառաջնորդման
մասերուն կամ հարեւան երկիրներուն սահման-
ները ճիշդ դժեւ կարելի չէ. վասն զի այդ հո-
ղերը մերթ Հայոց մերթ Պարսեւաց մեղք
կ'անցնէին: Սակայն ընդհանրապէս խօսելով՝
կարելի է Տիգրիսը քաղաքական սահման նկա-
տել Հայաստանի հարաւակողման. եւ արդէն
Հայ մարտնչաւառին աշխարհագրական կազ-
մութիւնը ճիշդ ալ սոյն Հազլու ծայրալեռնե-
րէն սկիզբ կ'առնու: Ներկայիս իսկ, Տիգրիսի
քովերէն այս կողմերն այցելուին մտադրու-
թիւնը կը գրաւէ Նփրկերտի ունեցած եզա-
կան ու առաջնակարգ դիրքը, շատ հաւանա-
կան է որ Տիգրանակերտի ծագումէն յառաջ
ալ հոն, միեւնոյն տեղւոյն վրայ, ուրիշ՝ Տի-
գրանի նախնեաց կողմէն կերտուած քաղաք
մը եւ կամ գիւղ մը գոյութիւն ունեցած ըլ-
լար: Աւստի եւ Տիգրան, բնական է որ, թագա-
դրութեան հանգէտն ո՛չ թէ իւր պետութեան
ոնեւէ մէկ անկիւնը, այլ՝ արդէն իսկ գոյու-
թիւն ունեցող — ըլլար ան նոյն իսկ բոլորու-
փն անշանակ — մէկ վայրը սարքել ուղած
պիտի ըլլար: Հետեւաբար Տիգրանակերտի
հիմնարկութիւնը ստեղծագործութիւն մը չէ
օչնչէ, հապա՛ աւարտումն է նախնաբար փորրիկ
քաղաքի մը, որուն ունեցած նպատակայար-
մար դիրքը գրաւած էր Տիգրանի մտադրու-
թիւնը:

Ուղղակի Հալլու լիւանց ստորաբը՝ սակայն Տիգրիսի համեմատութեամբ — ունի անդին գետինն արագ արագ կը սկսի բարձրանալ — բարձրահայեաց դերք ունեցող այս քաղաքը՝ օաջմագիտական տեսակետով իսկ լաւ յինական մը կ'ընձեռէ։ Քաղաքին արեւմտեան ու հիւսիսային կողմերը պաշտպանուած են բնական ամրութիւններով, մինչ անոր հարաւային ու արեւելեան մասերը նուազ պաշտպանուած են։ Յատկապէս քաղաքին արեւելակողմը՝ գետինը համեմատաբար աւելի տափարակ է։ Տիգրան՝ իւր այս դաստակերաւ համաշափ հիմերով օժտելու նպատակով, քաղե գարատաւ մը կառուցանել տուած էր։ Որուն վրայ յետոյ բարձրացուց յիսուն կանգուն բարձրութեամբ ստուար պարիսպները, որոնց ներքնակողմը՝ անջրպետներն ոգտագործելու նպատակով, ղեակղել տուաւ ասպատաններ ու շտեմօրաններ։ Արեւմտեան ու հիւսիսային կողման պարիսպները մեկնակ էին ու պարզ, եւ միայն տեղիս տեղիս հսկայ աշտարակներով ամրապնդուած։ Իսկ ասոր ներհակ, քաղաքին արեւելեան կողմը կանգնել տուած էր եզական ամրութեամբ հրկայափկ պարիսպներ ու պատնէշներ։ Այսքան ու այսպիսի հարստաբնաւ ամրութիւններով օժտուած իւր մայրա-

1. Յաջորդին համար հմտ. Լեման. սնդ. է. Sitzungsb. der anthropol. Gesellschaft 21. Oktober 1899) և. W. Belek: Aus den Berichten d. arm. Expedition. Zeitschr. für Ethnologie, 1899, S. 283 ff.

քաղաքը գրեթէ անառիկ ըլլալու աստիճանի հասած էր: Քաղաքամէջը, սակաւիկ մի դէպի արեւմուտք, կը յարկընար տասնուհինգ մետր յարկը բերակէողը, որուն վրայ կը հանգչէր ամբակուն միջնաւերգը քաղաքին: Սոյն միջնաբերդէն կրնար զննուիլ լեռնագագաւորն բովանդակ առաջակողմեան մասերը՝ մինչեւ Բաւոմանսու, հարաւակողմը՝ մինչեւ մեծ միջագետեան օտարաւորները: Քաղաքին մասերէն կը բղէկէ Կարկին-սու գիտակը, որուն ջուրերը պարտէշներու շուրջը հոսելով, բնական ամբարտակներ ձեւացուցած էին հոն: Մայրաքաղաքին ջրամբարին պաշտպանութեանը համար, մասակայ տեղ մը, ակառն մը եւս կանգնել տուաւ¹, որուն աւերակները զայսօր կ'երեւան²:

Այս էր զիջքը հայ պետութեան նորակերտ մեծ ուսանին, որուն նախկին մեծութեան ու ամբողջութեան պերճախօս վկաներն են տակաւին այսօր՝ Նիքիերաթ աւերակները:

Հնութեան այս մեծ քաղաքն իւր մեծութեանը համեմատ մարդաշատ ընելու տենչէն վառուած՝ չվարանեցաւ Յիգրան բռնական միջոցներու եւս դիմել: Այս մտադրութեամբ քաղեց 77 ին կապադովկիոյ վրայ, եւ բնակիչներէն 300,000 հոգի հորդան տուաւ Հայաստան, որոնց մէկ մասն իւր նոր մայրաքաղաքը նստե-

¹ Յիգրանակերաթ լեռնութեան ժամրաման աստրալ գրութիւնը՝ հմեմ. Արք. Mitbr. c. 83:

² Հմեմ. Belek անդ էջ 272:

ցուց¹, Գլխաւորաբար Մածար² շատ վնասուեցաւ այս տհաւոր արշաւանքէն: Տիգրան իւր զօրքովը ճարոսն անցնելով՝ մտաւ Արշինիս, եւ ասպատակեց Վնչեւ փւնիկէ³, Ընդ ամենը տասուներկու ծաղկեալ քաղաքներու բնակիչները խաղացուց դէպի Հայաստան, որպէս զի իւր դատակերպը մարդաշատ ընէ⁴, Տիգրանակերտի բնակչութիւնը կազմող այլեւալլ ցեղերու կարգին՝ Պլուտարքոս յատկապէս կը յիշատակէ Ասորեստանցիներ, Մարեր ու Աորգուացիներ⁵, զորոնք նմանապէս բռնաւարած էր Տիգրան:

Եթէ այսբան նեղած ու աստապեցուցած էր Եթեները՝ քաղաքացիներու ընտիր կորիզ մ'իւր նոր քաղաքին մէջ ունենալու բաղձանքէն մղուելով, նուազ խիստ վերաբերմունք չէր ցոյց տուած նաեւ իւր թագաւորութեան ազնուատոհմ աւագանւոյն հանդէպ, զորոնք եւս բռնադատեց՝ իրենց կալուածները յարքունիս գրուելու սպասնալեօք, փոխել իրենց բնակավայրերը, եւ երթալ բնակիլ Տիգրանակերտ, որպէս զի քաղաքը չքեղութեան հետ՝ շտապութիւն ու զեղխութիւն եւս ցուցադրէ⁶, Կեղարուեսան անդամ նկատի առաւ Տիգրան այնու, որ յոյն զերասանական խումբ մը վարձեց՝ Տիգրանա-

¹ App. Mithr. c. 87 4; Plut. Luc. c. 21.

² Strabo XII, 2, 9 (539).

³ Strabo XIV, 5, 2 (669).

⁴ Strabo XI, 14, 15 (592).

⁵ Luc. c. 27.

⁶ App. Mithr. c. 87 4; Plut. Luc. c. 27.

կերտի մէջ բացուած ընդարձակ ու շքեղ թա-
արոնքն համար¹։

Այսքան յարատեւ ոգւով ի դորձ դրած
բոնական միջոցներով հասաւ վերջապէս Յիգրան
իր նպատակին. այն փոքրիկ ու անշանակ քա-
ղաքը, որուն վրայ երբեմն իր նախնիքն իշխե-
րէն, գողցես հմայելով, ծաղկեալ ու բարգաւաճ
նոր քաղաքի մը վերածեց, որ ամէն տեսակէտով
արժանի էր՝ փայլուն յաղթանակներով ընդար-
ձակուած ու զօրացած Հայաստանի մը մայրա-
քաղաքը հռչակուելու, եւ սրուն բնակիչները
կարող էին, մեծ գիւրութեամբ, իրենց
ապրուստը հայթայթել՝ քաղաքին բարեբեր ու
չրաշառ շրջականերէն։

Այսպէս յաւիտենականութեան համար
կարծես շինուած այս շքեղ քաղաքը չկարողա-
ցաւ եւ ոչ իսկ առաջին թշնամի յարձակման
տակաւ, ու տակաւին լիովին իսկ շաւարաւած՝
քայքայեցաւ ու զոհ գնաց ահաւոր փլուզման։

2.

Հայաստանի մշակութային վիժակը։

Այսպիսի շարաքաստ վախճան մը Յիգրան
մտրէն անգամ դեռ չէր անցուցած, երբ իր
աներն իրմէ օգնութիւն խնդրեց։ Նա տակաւին
իւր զօրութեան գաղաթնակէտը կը գտնուէր, եւ
իւր բարձրամիտ ամբարտաւանութիւնը չափ ու

¹ Plut. L. 40, c. 29.

սահման չէր ճանշար: Մարտեան Ատրպատան-
կանի եւ Ադիաքենէի թագաւորներն իւր հար-
կատունքն էին¹, Կորդուաց իշխանը պարտաւոր
էր իւր ամրոյն զինուորական ուժով Յիզրանի
զարափեց ըլլալ: Աղուանք ու Վերք դաշինքով
իրեն հետ կապուած էին², եւ մինչեւ իսկ Պար-
սից ծոցին հեռաւոր եզերքները բնակող Ցա-
նիկները, եւ դեռ ուրիշ բաղմամբիւ փոքր թե-
ղեր մասամբ անկէ նուաճուած եւ մասամբ դա-
շինքով անոր մերին իշխանութիւնը ճանշնու
ստիպուած էին:

Արդ կը նկարագրէ Պլուտարքոս³ Յիզրանի
վարած արքունի կեանքը: Լպտառն թագաւոր-
ներէն շատերը սարու կի նման անոր կը ծառայէին
շարունակ: Արր արքայն տեղ մը ձիավորէր,
անոնցմէ չորսը՝ հետիտն ու կարճ պատմուճան
մը միայն վրանին առած՝ անոր կը հետեւէին:
Այգորելի ժամերուն, չորս ձեռասունն թագա-
ւորները, յոռնկայս, արքայական գահոյից
չուրջը կը շարուէին ձեռնամաճ, ցուցադրելով
այսու իրենց սարկութիւնն ու խորին հպատա-
կութիւնը: Յիզրան իւր հագած զգեստներու
մէջ անգամ չէր ուրանար իւր ասիացի բռնա-
կաւ մ'ըլլալը: Ծիրանաթոյր ու սպիտակ ժա-
պաւեններով ընդելուզուած արքունի պատմու-
ճանին վրայէն կը կրէր համակ ծերանիւ խորշ-
խորշան տառապողը, իսկ գլուխը պսակուած էր

¹ Plut. Lur. c. 26 և 27.

² Plut. Lur. c. 26.

³ Plut. Lur. c. 21.

բարձր ու աստեղագարդ խոյրով, որուն շուրջն փաթմթուած էր ստեղծի թագաւորներու յատուկ ապարօշը¹ :

Այսպիսի կիսաբարբարիկ ասիականութեան հետ ուղած էր նա հաշտեցընել հեյկն մշակոյթի։ Սակայն զայն Հայաստանի հողին վրայ պատուաւորելու համար ձեռք առած միջոցներն, ինչպէս նաեւ անոր ասիական կենցաղը յայտնի կը ցուցնէին որ ինք ասիական ըմբռնած չէր հեյկն քաղաքակրթութեան նշանակութիւնը, եւ թէ պարզապէս իրը արտաքին շարք ուղած էր զայն գործածել՝ առանց անկէ օգտուիլ ուղելու, եւ կամ՝ անոր յառաջ բերելիք բարիքն ըստ արժանւոյն գնահատել իսկ կարեւորու։ Փոխանակ առեւտրական յարաբերութիւններ մշակելով Թոյներն իւր երկիրը հրապուրելու՝ թշնամարտը յարձակեցաւ անոնց բարգաւաճ ու եռողկած քաղաքներուն վրայ, ու անոնց բնակիչները՝ մէկ հրամանով, իւր նորակերտ ուստանք քիչց, հոն վայելելու համար յոյն քաղաքացիներու առաւելութիւնները, առանց ամենեւին խիզ՝ ընելու, թէ քանի քանի զարգացած մշակոյթ այս կերպով ոչնչացուցած կ'ըլլար իւր փառասիրական նպատակին համեմու համար, եւ թէ այս ճամբով երբեք չէր կարող շահիլ իւր յոյն հպատակներուն սէրն ու համակրանքը։ Եամենայն դեպս, ինքը միայն չէր այս մասին

1. CASSIUS DIO, B. 56, c. 35. Այս նկարագրական գլխաւորը հոգ գրածներու վրայ կը տեւուի։ Եւս պատկերները Ուոլմոթի քով էլ ընէ անդին։

պարտաւելի: Արդէն իրմէ շատ յառաջ ալ Փոքր Ասիոյ բոլոր մեծ քաղաքներն անով ձեռնդ առին, որ տեսնց իշխանները բաղմաթիւ գիւղեր անխորհուրդ կերպով իրարու հետ ձուլեցին. միայն սա տարբերութեամբ որ անոնք յոյն իշխաններ էին, որոնք յունաբնակ հողամասերու մէջ համասեռ տարրները իրարու հետ միացուցին, միջոցեռ, Տիգրան, ինք տարազգի ըլլալով: Եւյններն տառ Երկիր մը փոխադրեց, Երր Էուկուլոս Տիգրանակերտը գրաւեց, այն ժամանակ Տիգրանի գործին ինչ արժէք ունենալը հասկըցուեցաւ: Եւյներու հոն բնակութիւնը բռնի եղած էր, այս իսկ պատճառաւ անոնք հոն երբեք իրենց՝ հայրենիքը չէին նկատած: Առոյգ է թէ այս բնակութեան տեւողութիւնն ալ շատ կարճատեւ եղաւ, եւ այս սուղ ժամանակի մէջ յոյն ժողովուրդը ոչ նոր կարգ ու սարքին կրնար վարժիլ, եւ ոչ ալ՝ ինչպէս այլուր շատ մը տեղեր, յունական քաղաքակրթութեան թուժք մը կրնար հանդիսանալ զինքը շրջապատող բարբարոս ժողովրդեան մէջ: Եւ մնաւ զարմանք չէ որ Եւյները, երբ պատեհութիւնը ներկայացաւ, ցնծութեամբ վերադարձան իրենց նախկին բնակավայրերը, գրուատելով զԷուկուլոս իբր իրենց նոր հեմնադիրն ու բարեբարը¹:

Ասկայն Տիգրանի կինը, Կլէոպատրա, Միհրդատի դուստրը, որչափ կ'երեւայ, յունական դաստիարակութիւն ստացած ըլլալու էր, ասոր

¹ Plut. Luc. c. 29.

ապացոյց է իւր կողմէն հայ արքունիք հրաւիրուիլն ակթենացի Յակիկրատէս անուն հռետորին, որ սիրայոժար յանձնադու եղած էր Հայաստան Գալ: Մինչ յառաջ արհամարհանքով մերժած էր սելեւկեան արքունիքն երթալ ընտելիլ: Սակայն այս մարդն ալ չկրցաւ երկայն ժամանակ Տիգրանի շնորհքը վայելել, որովհետեւ վերջնոյս կասկածն իւր վրայ հրաւիրած, ու անոր աչքէն ինկած բլլալուն համար՝ ինքզինքը դժընգակ սովամահութեան մը դատապարտեց, եւ ինչպէս Պլուտարքոս կ'աւանդէ, բնաւ սնունդ ամենուլ չուզելով՝ վերջ տուաւ իւր կեանքին¹: Աղէոսպատրա թագուհին մեծ շուրջով անոր մարմինը թաղել տալէն ետքը՝ յիշատակարան մը հետ կանգնեց տուաւ Սապփեի մօտ:

Մետրոդոր սկեպսացին ալ, Միհրդատի խորհրդականը, որ իւր տիրոջ բարկութենէն ազատելու համար հայ արքունիքն ազատամեծ էր, ի վերջոյ Տիգրանէ Միհրդատի ձեռքը յանձնուելով՝ տեղնիտեղ գլխատուեցաւ²: Ի զուր ջանաց Տիգրան այս մատնութեան արատն իւր վրային սրբել՝ անոր ի պատիւ մեծաշուք յուզարկաւորութիւն մը սարքել հրամայելով: — Ինչ Տիգրան յոյս դերասաններու խումբ մըն ալ

¹ Plut. Luc. c. 22.

² Բնագիր՝ Plut. Luc. 22. Հմմտ. հանդ. Strabo: XIII, 1, 55 (608/10). Ըստ այս վերջնոյս, Մետրոդոր փախուստի միջոցին կը մեռնի, սակայն չ'ընկր թէ հիմնական թեմամբ կը մեռնի թէ բանաժաշկ կ'ըլլայ Միհրդատի հրամանով:

վարձած էր իւր թատրոնին համար, վերեւ ար-
դեն յիշատակեցինք:

Այսպէս ուրեմն Յիգրան հետամուտ եղաւ
— ի հարկէ իւր գիտցած կերպով — հեղե-
նացընել իւր տերութիւնը: Սակայն իւր այս
անոնարկն ալ՝ նորակառոյց մայրաքաղաքին նման,
տակաւին կիսով չափ իսկ չէր աւարտած, երբ
յանկարծակի վրայ հասաւ իւր հօգիտ, որով ար-
այնքան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ ուղեւ-
ցած ու բնդարձակուած պետութեան մէջ յոյն
մշտելոյթն ու քաղաքակրթութիւնը չկրցաւ հաս-
տատապէս արմատանալ: Հաւանաբար Յիգրան
պիտի յաջողէր իւր առաջագրած նպատակին
հասնիլ, եթէ յաղթական Հռոմայեցիին անոր
ժամանակ ձգած ըլլար:

3.

Հայաստանի բնութիւնը:

Յառաջ քան հայ-լուկուրիեան պատերազ-
մին նկարագրութեան անցնիլ՝ պէնարկ մըն ալ
նենանք Յիգրանի հայրենաստուր պետութեան
վրայ: Ընդհանրապէս կը բաւէ, եթէ Սարաբոնի՝
այս երկրին մասին տուած տեղեկութիւնները
նշմուծեամբ յառաջ բերենք:

Հայաստանի հարաւանդումն աշխարհա-
գրական սահմանը կը կազմէր Տուրոսի լեռնա-
շղթան, որ Հայաստանը Յիշագեալին կը բաժ-

ներ: Սարգստնի այս վկայութենէն կը տեսնուի, որ նա ոչ միայն Եփրատի ու Տիգրիսի միջեւ տարածուող երկիրը Պ'շափեօք կ'անուանէ — ինչ որ մենք միայն կ'ըսենք — այլ նաեւ Տիգրիսի ձախակողմէն գտնուող հարթավայրերը այս անունով կը նշանակէ: այսու առաւել եւս կը հաստատուի Լեման-Հատպտի այս մասին ունեցած տեսութիւնը: Արեւելքէն սահմանակից էին Հայոց՝ Մեծ Սարատան եւ Սարական Արդաստական, հիւսիսէն, Լիւանից աշխարհը, Վրաստան եւ Սոսկեկան բարձր լեռները՝ Սեւ ծովու եզերքը, արեւմուտքէն՝ Պարսաք լեռներն ու Եփրատ գետը:

Այս սահմաններն իրենց մէջ կը պարփակեն լեռնագաւառ մը, ուր խիստ արգասանց ու բերրի հովիտներու կողքին՝ անտեցանելի ու ցուրտ լեռնաշարեր իրարու կը յաջորդեն սնունդ-հաս: Այս հարուստ երկիրը՝ հակառակ իւր անհուն բարձրաւանդակ մ'ըջալուն, բաժնուած էր, ըստ Պլինիոսի¹, 120 գաւառներու: Հարաստանի հիւսիսային բաժնին մէջ զարգացած էր բովազործութիւնը, մինչեւ իսկ ոսկւոյ հանք մը կը շահագործուէր հոն, կարալլախ մօտերը՝ Պպեր գաւառին մէջ: Ըստ համբաւաւոր էր, ի հնումն, Հայաստանի ապօրոտանիկ ձիերու ցեղը՝ հայկական եւոյթ կոչուած, որ գլխաւորաբար կոմսենէի եւ Որդիտենէի թագավայրերը կը բուծանուէին: Այս սրբնթաց եւոյթներու պատճառաւ

էր, գլխաւորաբար, որ հայ զբաժաւոր հեծելա-
 զօրը, որուն յետոյ պիտի անդրադառնանք, այն-
 քան սարսափ ազդած էր թշնամի բանակներու։
 Հայ ազատորեարը — Եւրոպայի միջնադարեան
 ասպետներու նման — դաշտօրէից վրայ տիրող
 քարծրակառոյց ու ամուր դղեակներու մէջ կը
 քնակէր¹, եւ հայ արքունի բանակին զբաժաւոր
 ու կռու վառեալ հեծելազօրաց գունդերը կը
 կազմէր։ Սալթախ² արդէն մասնանիշ ըրած էր
 որ հայ զբաժաւոր հեծելագունդերը միմիայն
 ազատօրդիներէ կը բաղկանային, յար եւ նման
 Եւրոպայի միջնադարեան ասպետութեան։ Այս
 զբաժաւոր հեծելազօրուն ծագումն անպայման
 տախկան ըլլալու է, որովհետեւ Ճիշդ միեւնոյն
 ձեւով կը տեսնենք նաեւ Պարսից, ինչպէս նաեւ
 Պարթեւաւ քով³։

Տիգրան մասնաւորաբար հոգ տարած էր
 նաեւ պատերազմական խիստ գանձեր ամբարեղու։
 Ողական ամրոցը Եփրատի վրայ, եւ Քոզրերդ⁴
 Երասխի հովիտը, ինչպէս նաեւ Արտազնիք⁵
 ամրոցը լին եւ լին էին ամրաւ հարստութեամբ։

Այսպիսի ճոխութեամբ ու հարստութեամբ
 պերճացած Տիգրանը կրնար այլ եւս արհամար-

¹ TROJAN, A. n. n. XV, p. 27.

² Եւդ. էջ 340.

³ Հմմտ. ի մէջ ուրոյ P. M. L. C. FARRON p. 24.

⁴ Այս բերդաբազմաբար տիրահաշակ տեսնւն ստացաւ
 յետագայ պատմութեան մէջ. որովհետեւ Արտաշատի մէկ
 թոռը՝ Կ. Կեանք հոս ց Սեպտ. Երկօրոյ ասարայն 12. դ. 1
 մահաւոր ինքնով միտարարուելով, ներկայմիտ մասնիչն սը.
 առաւ վերջերս հետեւութեամբ յիշ յետոյ մասաւ։

Հանքով վերաբերուիլ իւր փախստական ու
երկրակորոյս տներով Հանգէպ, եւ նոյն իսկ
մերժել անոր անկեղբորութիւն շնորհել: Ասկայն
իւր երկրին մէջ Միհրդատի որսպնջականութիւն
առաջին արդէն առիթը տուած եղաւ Հոռմայեցւոյ
պատերազմի գրգռուելուն:

ԴՐՈՒՄ Ա.

Միևեկ Տիգրանակերտի պաշտպանը:

1.

Լուկուլլոս կը վճռէ պատերազմ:

Վարիրաի ճակատով (72 թ) Լուկուլլոս պոնտական բանակը վարտաւելէ, եւ զՄիհրդատ մինչեւ Լոյսաստանի սահմանները հետապնդելէ ետքը՝ ետ դարձաւ, Պոնտոսի հարձագաւառին արձակ քաղաքներն առաւ, մի առ մի, եւ Միհրդատի մեծափարձամ գանձատուները ձեռք առն. 809:

Պոնտոսն այսպէս դրեմէ անաշխատ իրեն հպատակեցընեղէ յետոյ, Լուկուլլոս իւր զէնքերը երկրին քովային ու ջամայրային աւերութեանց վրայ դարձուց, որոնք դէռ եւս քաջութեամբ կը դիմադրէին: Պաշարման գործողութիւնները մինչեւ 70 տեւեցին: Քանի հռոմայեցի լեգէոններու դիմքը ապահով չէր Պոնտոսի մէջ՝ Լուկուլլոս

հանգիստ թողուց զՄիհրդատ Հայաստանի մէջ. առկայն պաշարման գործողութեանց վերջանալովն՝ երբ ամրոցները սկսեցին էին մի առ մի անձնատուր ըլլալ, իսկոյն որոշեց Յիգրանի գետպանու թիւն զրկելով՝ անկէ Պանտուի արքային յանձնու մը պահանջել:

Լուկուլլոս բոլոր պարագաները լաւ կէտածու քաջ համոզուած էր, որ իւր այս քայլը գրգիռ պիտի ըլլար նոր ու վտանգաւոր պատերազմի մը, եւ այն՝ սառար ու բոլորովն անձանձմ երկրի մը մէջ. վասն զի նա կարող էր գուշակել որ իւր այս յանդուգն պահանջովը կրնար սեպ Յիգրանի դիւրագգած ամբարտաւանութիւնն այնպէս մը վերաւորել, որ նա իրեն բացէ ի բաց մերժէր իւր աներոջ յանձնումը: Սակայն միւս կողմէ եւս համոզուած էր, որ հարկ էր այս արմատական միջոցին դիմել, վասն զի արդիւնքէն պատելով, լաւ ըմբռնած էր թէ Պանտուցոյն դէմ տասնութ տարիներէ ի վեր առանց մեծ հետեւածքի մղուող արեւմտահեղ պատերազմներուն վերջ կը արուի միայն այն տառն, որ Լուկուլլոս ընդդիմամարտութեան Ասիոյ գլխաւոր ազդակը Լուսիոյնցուդ ձեռքը գտնուի: Բաց աստի, Լուսիոյնցուդ համար կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցերէն մին էր հետեւ Յիգրանի հետ իրենց բաց մնացած հաշիւներուն կարգադրութիւնը, ու անոր՝ հաշկական սահմաններէն անցին աշխարհակալած բոլոր հողամասերուն յետոյ գրաւումը: Յիգրանի հետ Սիլլու իւր հաշուեյարդարը վաղուց որդէն աւարտած կ'ըլլար անկասկած, ի թէ նոյն միջոց-

ներումն Հռոմի խառնակ կացութիւնը — որ իւր անմիջական ներկայութիւնը հոն կը պահանջէր — զինքն ասիպած չըլլար պաշնակից թաղաւորներու հետ դարդանոսի խաղաղութիւնը շտապաւ կնքելով Հռոմ փութալու։ Այս պատճառաւ Սիլլա հարկադրուած եղաւ թշնամիներուն շտա նպաստաւոր պայմաններ առաջարկել, ինչ որ ուրիշ պարագաներու տակ անոնք պիտի չկոտորային երբեք յուսալ։

Բռնել Տիգրան գոռողութեամբ մերժեց իւր ծերունի ու երկրակորոյս աներն իւր քովն ընդունիլ եւ անոր ունկնդրութիւն շնորհել, այսու անշայնիւ Միհրդատ Տիգրանի ձեռքը Հռոմեացւոց դէմ զենք մըն էր ահաւոր, որուն հետեւանքները, ի հայրկէ, չէր կարող Լուկուլլոս անտեսել։ Հայ-հռոմեական պատերազմի մը պարագային կարող էր Տիգրան զՄիհրդատ բաւականաթիւ հայ զօրքով Պոնտոս արձակել՝ Հռոմեացւոց բանակը կոնակէն զարնելու, եւ այսու անոնց բանակներն երկու կրակի մէջ տոնլու։ Ղաւանդը մեծ էր այս կողմէ ստուգիւ, եւ այնչափ աւելի՛ որչափ պոնտացի ժողովուրդն անհաշտ առնելութեամբ մը լեցուած Հռոմեացւոց դէմ՝ մեծ ու բախութեամբ պիտի տեսներ ու ողջունէր իւր ծերունի արքայն դարձն ի Պոնտոս։ Այս վտանգին առաջին կրնար անուշ միայն Միհրդատի մահը։

Ինչ որ աստիճանի թիւր հասկացողութիւն ունէին, Հռոմի մէջ, իրերու հանգամանքի մասին, անկէ յայտնի է, որ Լուկուլլոսի հակառակորդներն իր երեսը զարկին ու զինքը մեղադրեցին

որպէս թէ առ փառասիրութեան սկսած ըլլայ այս նոր պատերազմը, որպէս զի իր նախնաբար շահած դափնիներուն վրայ նոր մը եւս աւելցնել, եւ իր ճոխաբար վարած հրամանատարութեան պաշտօնը տեւականօրէն յառաջ վարել կորենայ: Եւ սակայն իւր բախտ մը Յիգրանի հետ ուղղակի հետեւանքն էր կանխուպէս մղուած պատերազմներուն:

Ե հարկէ, մայրաքաղաքին կոտակցութիւններու նոյն ատենու ան քաղաքացիական հայեացքը այնչափ հեռու չէր երթար, որ անոնք տեւական յաջողութեան համար պէտք եղած վերջին քայլն հետեւողաբար առնուին: Քորձ զորավարին փայլուն յաղթանակներն ակնթարթի մէջ զգլխեցին թէ եւ ոամիկ դասակարգը, սակայն ոամիկն այս խայտամբը՝ խաղանքը միայն շարժեց Լուկուլուսի նախանձատ հակառակորդներուն: Ստոյգ է որ այս գոռոզ ազնուականը բնաւ հասկըցած՝ փորձած անդամ չէր ոամիկն համակրանքը շահելու անհրաժեշտութիւնը քաղաքական ասպարեզին վրայ: Դա իւր աղեկամի ու քմահաճ գործելու կերպերովը, եւ ուրիշներու դիտողութիւններն ու առարկութիւնները հպարտութեամբ քամահելովը՝ իրեն դէմ հանած էր մեծ ազդեցիկ թշնամիներու ահաւոր խմբակ մը: Այն ինչ որ երջանկութիւն պատճառած էր Ասիա Նահանգին աղքատ ու հարստահարեալ բնակիչներուն՝ պարտքերու ինդրոյն նպաստաւոր լուծմամբը, միջոց ալ այդ մարդասիրական գործը գլխաւոր դրդապատճառներէն մին էր եղած իրեն դէմ

հանելու ժխտելով՝ ու անհաշտ թշնամութիւնը ազդեցիկ տապեաններու՝ հոռմայեցի գրամատպաշտ ազնու ականութեան: Անոնք բացերեւ կամ ցաղանարար զօրավարին դէմ՝ այնուհետեւ գրգռեցին, եւ հեշտիւ իրենց կողմ՝ շահեցան ոչ միայն ռամիկը, այլ եւ կաշտոման միշտ հակամետ Յեղապեաները՝ զլիովին, որոնք նմանապէս սկսան լուկուլոսի դէմ գրգռել կամազուրկ ամբողջը: Այսպէս ուրեմն Տիգրանի վրայ արշաւանք ընելու իր գիտաւորութիւնը՝ մտացածին պատճառաբանութիւններով՝ շահասիրական շարժանիթներով վերադրել ուզեցին իր հակառակորդները, եւ այնպէս ալ ջղջ տուին քինախնդիր ռամիկին, որ արդէն աշնուականաց դէմ ահուայ կրճաւելան՝ դիւրաւ հաւատաց ամէն բոլածին:

Սակայն ժողովուրդին այս արուեստապէս արծարծուած թշնամութիւնն ի հարկէ այնպիսի հետեւաւելքներ հազիւ թէ ունենար, եթէ՝ ուղիղ Ղոսկան թուականին, Պոմպեոսի եւ Արասոսի հիւպատոսութեամբը սիրայական աշնուապետական կառավարական ձեւէ դէպի ռամկավարութիւն ամբողջական յեղաշրջում մը տեղի չունենար: Այս յեղաշրջումէ առաջին տուժողներէն մին եղաւ Նոյն շրջանի նշանաւորագրյն աղնուական եւ Սիլլաի ձեռնառունը՝ Նոյն ինքն Ղուկուլլուս: Զարմանալի չէ հետեւաբար, որ կաշտութեան այս կերպ տիրացած կառավարութիւն մը բացէ ի բաց մերժեր անոր ձեւէ կերպով սատարել, որով նոյն իսկ ծերակոյտը՝ որ նմանապէս — թէեւ ակամայ — ռամկավարներու աղ-

դեցութեան տակ կը գտնուէր լիովին, ստիպուեցաւ զայն լքել: Հետեւաբար Լուկո լլոս իւր սեպհական միջոցներուն միայն ապաստանած, առանց անհրաժեշտ եղած ոյժերը համախմբել իսկ կարենալու, յանդգնեցաւ իւր յղացած խիւղախ գաղափարն իրականացընել: Այս կերպ տհա վիժեցաւ, ի վերջոյ, ափսոս Ճարտարօրէն սկսուած ձեռնարկ մը:

Լուկուլլոս պէտք էր իւր հրամանին տակ գտնուող հինաւորաց զինուորները, որոնց ծառայութեան շրջանն արդէն լրացած անցած էր, արձակել, եւ զանոնք երիտասարդ ու թաւրժ ոյժերով փոխարինել, անոնք այլ եւս ձանձրացած էին պատերազմէէ, ու ակամայ կը հետեւէին իրենց հրամանատարին ձայնին: Մինչ անոնք իրենց շահած բազմաթիւ յաղթութեանց պտուղը վայելել կը սպասէին, այժմ կը հրամայուէր անոնց հզօրագոյն թշնամւոյ մը վրայ արշաւել, եւ այն՝ Եփրատէ անդին տարածուող լեռնային ու վտանգներով լի, համակ անձանսթ երկիր մը, ուր դեռ եւս ոչ մի հոռմէական արծիւ չէր համարձակած մտնել: Խրախուսել կը խրախուսէին զինուորները՝ երկրին հարստութեանը մասին անոնց առասպելայնոյ պատմութիւններ հիւսելով, սակայն անոնք այլ եւս չաւ բմբոնած էին որ այդ ըսուած հարստութիւններէն իրենց բաժին պիտի չիյնար ամենեւին: Արդարեւ, շատ զարմանալի է, որ Լուկուլլոս չէր կրցած, ինչպէս ի Հոմէ՝ ժողովուրդին, նմանապէս ալ հոս իւր զինուորներուն համակրութիւնը շահիլ, ինչ որ

շատ դիւրաւ կարող էր ընել: Նա իր նուաճած երկիրներուն գանձերն ու աւարն իրեն միայն կը սեպհականեր, իսկ զինուորներուն երրեք շէր թոյլատրեր աւարել: Այստեղ թէեւ նա իր ժամանակին մարդասիրտը յիշգրտաբարի համբաւը կրցեր էր շահիլ, սակայն ոչ՝ օերն ու համակրանքն իր զինուորներուն, որոնք կապտելու ու կողոպտելու փափաքէ միայն մղուած կը կռուէին, եւ հետեւաբար կ'ախորժէին միայն այնպիսի հրամանատարներէ, որոնք իրենց լիուրի ազատութիւն կու տային պարտուած քաղաքներն աւարի տալու: Զինուորները կատարելապէս համոզուած էին — եւ այն իրաւամբ — որ այս ամէն պատերազմներէ իրենց համար ռուէ շահ չկար՝ բացի տաժանքէ ու տառապանքէ, այս պատճառաւ, ակամայ ու բռնի կը հետեւէին իրենց հրամանատարին: Հոս է ահա որ առաւելապէս կը ցոլանայ Լուկոյլլտի անուրանալի արժանիքը, ու այս առթիւ գլխաւորաբար կը նշմարուի անոր աննկուն ոգին: Հակառակ ծերակոյտի եւ ժողովուրդին պատերազմի դէմ արտայայտած վճառական կամքին, հակառակ նոյն իսկ իր հրամանին ներքեւ գտնուող զինուորներուն իւր անձին դէմ սնուցած աննպաստ արամադրութեան, լոկ իւր փորձուած քաջութեան վրայ վստահացած եւ իւր բախտին միայն ապաստանած՝ որոշեց իր սեպհական միջոցներովք պատերազմ յայտարարել, եւ Միհրդատի յանձնումը պահանջել Տիգրանէ:

Լուսնուդոս դեսպանն հը գրկէ Յիգրանը:

Մինչ Լուսնուդոս Ոսիս գաւառին ներքին գործերովը դրաւշած էր: 70/71 ի ձմեռը, իւր աները՝ Ապպիոս Կղաւղիօսը Տիգրանի ղեկեց Տրեշապուսթեանը, որպէս զի Միհրդատի յանձնումը պահանջէ անկէ, եւ մերժման պարագային՝ պատերազմ յայտարարէ անոր: Մինչեղն ատենն Կղաւղիոս պաշտան մը եւս ստանձնած էր Լուսնուդոսէ, այս է՝ գաղա լրտեսել Տիգրանի հպատակ իշխաններուն անոր անձին հանդէպ տածած արամադրութիւնները, եւ, եթէ հնար է, ջանալ գոնէ անոնցմէ ոմանց հետ սերտ յարաբերութիւններ մշակելով՝ զոնոք իւր կողմը շահիլ: այնպէս որ, պատերազմի մը պարագային, Լուսնուդոս գոնէ անոնցմէ ոմանց գործակցութեան ու ռժանդակութեան վրայ վստահիլ կարենար:

Ճիշդ ալ իւր յանձնարարութեան աղյն այս երկրորդ մասին կատարման համար Տիգրան հռոմեական գեւորանին բաւականաչափ ժամանակ տուաւ: Տիգրան նոյն միջոցին փութիկէ կը գանձուէր¹, ուր կ'աշխատէր իւր դրութիւնն ամբարպնդել, ու տակաւին իւր տիրապետութեան շնթմարկուած քանի մը ամուր բերդաքաղաքներն ալ գրաւել, որոնք դեռ իսկ Սելեւկեանց իշխանութեան տակ կը գանձուէին: Ուստի եւ փափագելի էր Տիգրանի որ իրեն տհաճոյ գնապա-

¹ Plut. Luc. c. 21

ՆՈՒԹԵԱՆ մը ունենորոթ թիւն շնորհելու ժամանակը որքան կարելի էր անորոշ ժամանակի մը յետաձգուէր: Տիգրան տակաւին Ասորիքի գործերը վերջնականապէս չկարգադրած՝ չէր ուզեր նոր պատերազմի մը ձեռնարկել: Այս իսկ նպատակով Աղաւդիոսի ուղեցոյցները հրահանգ ստացեր էին զինքը մանուածապատ ու խոտորնակի ճամբաներով առաջնորդել, որպէս զի այսու ժամանակ վատակուի: Ի վերջոյ սակայն ասորի ազատագրեալ մը ուղիղ ճամբան անոր ցոյց տալով՝ հասկըցաւ դեսպանը հայ ուղեցոյցներուն հետապնդած նպատակը, զանոնք տրձակից, եւ ինքն ուղիղ ճամբով Եփրատի վրայէն անցնելով հասաւ Անտիոք, ուր հրամայեց անոր Տիգրան իւր գալուն սպասել, մինչեւ որ ինքը Փիւնիկէի մէջ սկսած զինուորական գործողութիւնքն աւարտէ:

Հռոմայեցի դեսպանն այս պարտադր ժամերն յսկուա գործածելով՝ սկսաւ գաղտ բանակցիլ հարեւան երկիրներու, իշխաններուն հետ, որոնցմէ շատերը դիւրաւ իւր կողմը շահեցաւ: Նոյն իսկ Աորդուաց հզօր իշխանը՝ Զարրիհնոս, որուն երկիրը Տիգրան գրաւած ու իրեն հարկատու ըրած էր, զօրավիգ ըլլալ խոստացաւ: Հռոմայեցւոց՝ պատերազմի պարագային: Եւ գեոսւրիշ շատ մը Տիգրանէ նուաճուած քաղաքներ Աղաւդիոսի դիմելով Հռոմայեցւոց ձեռնառուութիւնը խնդրեցին: Այս դեսպանութիւնը, ստույգ է, յուսացուածէն շատ աւելի սատարեց պատերազմին յաջող ելքին՝ ի նպաստ Աուկուլլոսի, որովհետեւ վերջնոյս զէպի Տիգրանակերտ կա-

տարելիք արշաւանքին Ճամբան հարթուած եղաւ. անոր տըջեւ անարգել՝ յարեկամ երկիրներու մէջէն անպատերազմ անցնիլը հնարաւոր ընելով շարունակաբար մինչեւ Տիգրանակերտ. մինչ հակառակ պարագային, մինչեւ հոն հասնելու համար՝ ստիպուած պիտի ըլլային Հոռմաշեցիք շարունակ կռուելով՝ իրենց Ճամբայ բանալ. Կզաւդիտի շատ մեծ աշխատանք չէր արժած Տիգրանի հպատակ իշխանները սիրաշահելու. Գլխաւորաբար Յոյներն էին, որ զգուած հայ աշխարհակալին քմահաճ վերաբերմունքէն՝ անսանձիկ կը դանելին անոր շուրջին տակ մնալ, եւ զինքը սպող լայի կ'ատէին. Ըյս հանգամանքը Լուկուլլոսի ծրագրին յաջողութեանը բարեգուշակ էր ինչո՞ւն, որով նա իրաւամբ կրնար յայտալ, նա թէ վստահ իսկ ըլլալ չիովին, որ երբ զինուորական շուն սկսէր շարժիլ, թուր տոգած գոհ տարրերը պիտի փութային դալ իրեն միանալ՝ թեւ ու թիկունք ըլլալու հասարակաց թշնամոյ մը դէմ:

Տիգրան այս միջոցներուն, ինչպէս վերեւ յիշատակած էինք, Պրոնիկէի Ծովային ամրութիւնները պաշարելու զբաղած էր, եւ կ'ուզէր անոնց տիրանալէ ետքը միայն պաղեստինեան ներքնաշխարհն աշխարհակալել. Պաղեստինի գործը (այսմեան Ըկկոն), ուր Սելինէ գլխոյն ամրացած էր, ամբողջ ձմեռ մը զՏիգրան զրազեցընելէ յետոյ անձնատուր եղաւ, եւ Սելինէ յաղթականին ձեռքն ինկաւ գերի: Ըյս յաջողութեան վրայ Տիգրան տու ժամանակ մի գաղթե-

ցուց իր արշաւանքը, որովհետեւ պատերազմաւ
շունչ ամպերն արդէն խկ սկսեց լին կուտա-
կուիլ իւր գլխուն վերեւ¹, եւր միւս ծրագիր-
ներուն գործադրութիւնը անդրագոյն ժամանա-
կի մը յետաձգելով՝ փութաց Անտիոյ, ուր
համեմեման գնացանը՝ արեւելեան ինքնակալի
մը յատուկ մեծաշուք ու մեծասպաս փառաւորու-
թեամբ իւր ներկայութեանն ընդունեցաւ, ան
յուսով որ թերեւս այսու կարենար երիտասարդ
Հռոմայեցիին շլացընել ու անոր վրայ՝ կերպով
մըն ալ, ահ ու երկիւղ ազդել: Սակայն յուսա-
խաբ եղաւ: Ապագիտ դեմ յանդիման ճիգրանի,
աներկիւղ ու ազնաւադեմ, յանձնումը պահան-
ջեց Միհրդատի՝ որովհետեւ նա իւր զօրավարին
ձաղանքին համար հարկաւոր էր, եւ մերժման
պարագային պատերազմ սպառնաց ճիգրանի:
Դիւրին է գուշակել ճիգրանի զարմանքը: Առա-
ջին անգամն էր այս որ նա իւր կեանքին մէջ այս-
պիսի համարձակ լեզուի մը կը հանգուրժէր:
Շուրջն եղողները նշմարած էին անոր գիմագծին
վրայ ծանր դժկամակութիւն մը, զոր թէեւ բոնի
ժպիտով մը բարեքել կամ պարտկել կը ջանար:
Ճիգրան առանց վարանելու պատասխանեց թէ՛
եթէ իւր ամուսնոյն հայրը Լուկուլլոսի յանձնելու
ըլլայ, բոլոր աշխարհի այսն ու նախատինքն իւր
վրան հրաւիրած պիտի ըլլայ: Ի՛նքն ալ գիտե որ
Միհրդատ ստորին մարդ մըն է, սակայն ի՛նչ
ընէ. ընտանեկան պատիւ մը կայ, զոր պարտաւոր

¹ Հմմտ. Josephus, Antiqu. Jud. XIII 16. 4 &
Bell. Jud. I 3. 3.

է ամեն գնով նկատի առնուլ¹։ Բայց եթէ Հռոմայեցիք այս իսկ պատճառաւ պատերազմիլ կ'ուզեն, շատ լաւ, ինքն ալ կարող է ինքզինքն անոնց դէմ պաշտպանել։ Այս իմաստն ունէր նաեւ Հռոմայեցի զօրավարին հասցէին ուղղած իւր պատասխան նամակին բովանդակութիւնը։ Եւ որովհետեւ Ղուկուլլոս իւր առ Տիգրան գրած նամակին մէջ անոր «Արքայից արքայ» տիտղոսը չէր տուած՝ այլ պարզապէս «Առ Տիգրան արքայ» անուանած էր զայն, Տիգրան եւս փոխարէն հասուցում ընելու համար, իւր նամակին մէջ զրացաւ տալ անոր «Imperator» յորջորջանաց անունը։ Տիգրան շատ զայրացած էր իւր անձին դէմ եղած այս մեծ անարդարեւն, եւ այնչափ աւելի, որչափ Βασιλεὺς βασιλέων յորջորջանքն իբրեւ պարզ ինքնահռայանութեան տիտղոս մը չէր կրնր իւր վրան, ինչպէս կ'ուզէ հասկընալ Խայնաթ²։ Թագաւոր մը որ իւր իշխանութեան ներքեւ յաղմութիւն մը հպատակ թագաւորներու կամ ճորտերու ունէր, կարող էր, ամենայն իրաւամբ, նոյն տիտղոսն իւր վրայ կրել։ Եւ այնու իսկ որ Ղուկուլլոս իւր նամակին մէջ մերժեց էր տալ Հայոց արքային «Արքայից արքայ» տիտղոսը, մերժած կ'ըլլար, ըստ հետեււորդի, ճանշնալ նաեւ անոր վերին իշխանութիւնը հպատակ թագաւորներու եւ իշխաններու վրայ։

¹ Այս ցոտանքերու թիւնները Wessely-ի թով ԳԼ. 48. իսկ Ղուկուլլոսին նը Պլուտարքոսի թով Լ. 4. ԳԼ. 21 յիշատակուած են։

² Աճ. 67. 340։

եւ միանգամայն վարուած կ'ըլլար անոր հետ
 անպէտ՝ իրրեւ թէ աննշանակ ցեղի մը մէկ փոքր
 ինպաւորն եղած ըլլար Տիգրան։ Սակայն եւ այն-
 պէս այս ծանր թշնամանքը չկասեցուց ղՏիգրան՝
 մեծադոր արքայի մը վայել կերպով մեծարելէ
 իւր ռիտերիմ թշնամւոյն ներկայացուցիչը։ Երբ
 գեսպանը հրաժեշտ առած պիտի մեկնէր, Տիգրան
 պատուել ուղեց զայն հարուստ ընծաներով, զու-
 րոնք սէզ շոտմայեցին մերժեց թէ եւ ու չուղեց
 ընդունիլ, սակայն Տիգրան կարծելով որ զուցէ
 թէ սակաւութեան համար մերժած ըլլայ պանոնք,
 գեռ ոյնչաւի մէն ալ զրկեց։ Աղպիոս այս անգամ
 բաժակ մը միայն քովը պահելով՝ մնացածներն
 ամբողջութեամբ հա զարծուց, եւ ինքն ասոր
 վրայ փութոյ պեղութեամբ գէպի հսոմէական
 բանակաւեղի՝ իւր հրամանատարին քով շտապեց։

4

Լուկաղլոսի պատրաստութիւնն ու զօրութիւնը։

Այլ եւս բախտորոշ քուէն նետուած էր
 եւ նոր պատերազմն անխուսափելի։ Լուկաղլոս
 սակայն յարմար չէր տեսած 70ին իսկոյն յար-
 ձակողականի սկսիլ. նա ուղած էր նոր գրաւուած
 երկիրներու ղխադրական վերջին ոյժն ալ խոր-
 տակել, որպէս զի իւր թիկունքն ապահովէ։
 Արիորարդան, Կապադովկիոյ թագաւորը, որ Հռո-
 մայեցւոյ կողմն անցած էր, հրաման ատացաւ
 Լուկաղլոսէ՝ հոգ տանիլ որ հսոմէական լեզեռն-
 ւերը առանց դժուարութեան նշիրաւն անցնիլ

կարենան, վասն զի արշաւանքը Հայոց հարեւան այս երկրէն պիտի սկսէր¹ :

ԵՅի դարձան, պոնտական բոլոր թշնամի դիրքերն Հռոմացւոց ձեռքն անցած էին արդէն, Միհրդատի որդիներէն մին անդամ², Մաքսարէս, որուն յանձնած էր հայրը բոսպորական պետութեան ստարապուլիւնը, Հռոմայ հետ հաշտութեան դաշինք կնքած³, եւ հազար ոսկւոյ արժողութեամբ պսակ մըն ալ ծուրը պահած էր Ղուկուլլոսի⁴ ինչպէս բարեկամութեան: Այսպէս ահա վերջացաւ նոր պատերազմին առաջին մասը: Եւ որովհետեւ հայկական արշաւանքին զինուորական պատրաստութիւններն ալ աւարտած էին, Ղուկուլլոս առանց յամելու գրոհ տուաւ Տիգրանի վրայ, եւ գրաւած ամէն մէկ գլխաւոր կենդրոններու վրայ բաւականաչափ թուով պահակազօր կեցուց: Բանընթաց քաջերով կտրեց անցաւ Ղուկուլլոսի բանակը կապադովկեան բարեկամ երկրին սահմանները, եւ կարճ ժամանակի մը մէջ հասաւ Եփրատի ափունքը, որ կը գծէր սահմանն ընդ մէջ Հայոց եւ Արիորաքացւոյ պետութեան:

Հռոմեական արշաւախումբին ոյժն ու քանակն սառոյց սրոշելու համար, հարկ է նախ միհրդատեան պատերազմին սկիզբը Ղուկուլլոսի

¹ Մեթոնի 92 - 56 եւ Սալլոստատի 91. հաստատարը Սի. Քէ. լիշատակութեան վերջութիւնը՝ հաւանական թղթ կուտան Արիորաքացւոյ գործակցութիւնն այս պատերազմին:

² Plut. Luc. c. 24. Appian. Mithr. c. 63; Memnon c. 34 եւ Livius, Per. 98.

ունեցած զօրաց թիւէն սկսել: Լուկուլըս Խաւ-
 իայէ մեկնելու ատեն հեան ունէր միմիայն նորա-
 գիր զինուորներու լեգէոն մը: որուն վրայ աւել-
 ցան յետոյ Ատիա գաւառին շրոսութիւն լեգէոն-
 ները: այսինքն երկու Ղալերեան-Փիմբրիանեան
 եւ դեռ ուրիշ երկու լեգէոններ: այնպէս որ ընդ
 ամենը հինգ լեգէոն ունէր իւր արամադրութեան
 տակ, որ կը համապատասխանէ 30-000 հեաեւա-
 կամարս զինուորներու¹:

Հեծելազօրաց թիւը 1600 կը նշանակէ
 Ապպիանոս, մինչ Պլուտարքոս 2500ի կը բարձ-
 րացնէ զայն: Սակայն որովհետեւ երկուքին եւս
 յառաջընդհանրութիւնը որոշակի կերպով միեւնոյն
 աղբիւրը կը մատնանշեն, հեաեւարս թիւերու
 այս տարբերակը պարզապէս ընդարինակողներու
 անուշադրութեանը վերագրելու է: Հա սակայն
 խնդիր կը քաղի թէ ճիշդ է այս կրկին թիւերէն
 Զէգագոյնը, եւ կամ գոնէ բնագրին աւելի մեր-
 ձաւորը: Անշուշտ թէ մեծագոյնը՝ Պլուտարքոսինը
 պիտի համարինք, եթէ նկատի առնուիք մտա-
 դրութեան արժանի ոյն պարագան, որ Հռոմ
 երբ պատերազմ կ'ունենար ասիացի ազգաց բա-
 նակներուն դէմ, գիտնալով անոնց այրուծիուն
 թուական գերակշռութիւնը, կը ջանար միշտ
 անոնց դէմ, որչափ հնար է, շատ թիւով ձիա-
 ւորաց վաշտեր դրկել: Եւ յսու ամենայնիւ Պլու-
 տարքոսի քով նշանակուած այդ բարձր թիւն

¹ Plut. Luc. v. 7/8; Appian, Mithr. c. 52. Pan-
 oia, Գոլտոնիյս Փլեգոն արալեօքիէ, հասակաւորք 12
 (Müller F.H.G. III)

անգամ՝ բաղդատու թեանք թշնամի այրու ձիուն
ունեցած թիւին, դեռ շատ նուազ էր: Կարող
ենք սակայն ստույգ համարել, որ Լուկուլուսի հե-
ծելագորաց թիւը, պատերազմին սկիզբները,
2500ը չէր անցներ: Արեւ տնոր հրամանին ներ-
քիւ գտնուող հստեակած բռնակին աւելցւա-
կան յոժք բազկացած ըլլալու էր 30,000 հե-
տեւակէ, որոնք բաժնուած էին իւրաքանչիւրը
1000ական հինգ լեզեռներու, եւ 2500 հե-
ծելագորէ, որոնց վրայ բնականաբար աւելցած
ըլլալու էին յետոյ նաեւ թեթեւազէն օգնական
գունդեր եւս՝ գաւառներու բնակիչներէ կամ
դաշնակիցներու կողմէ ժողովուած, զորոնք պար-
տաւոր էին հայթայթել ու տալ Հռոմեացից: Եւ
այն ժողովուրդները, որոնց երկրին մերձակայ
շրջանի մը մէջ տեղի կ'ունենային ռազմական
գործողութիւնք: Այս կարգի զինուորներու թիւը
սակայն անշալտ է՝ առ ի չգոյե ոնէւ յիշատա-
կութեան: Այն այս բանակով, հռոմեացիի զորա-
վարը հինգ յաղթական պատերազմ՝ մղելէ վերջո՝
վեցերորդ տարին ալ որոշեց Տիգրանի վրայ ար-
շաւել: Դիւրին է ասկէ ենթադրել որ այդ պա-
տերազմներուն մէջ եթէ հաւանդութեամբ կամ
մահուամբ, եթէ նոյն իսկ դաւաճքութեամբ իւր
զինուորներէն բաւական պատկանելի թիւ մը
հարկաւ թէ պակաս ըլլալու էր, զոր պէտք է
անպատճառ զեղել 69ի պատերազմին մասնակե-
ցող զորաց շարքերէն: Գլխաւորաբար մտնալ-
ներու թիւը կարելի չէ քիչ համարել, թէեւ
Լուկուլուս՝ իւր վարպետին՝ Սիլլայի օրինակին հե-

տեւելով, անոնց թիւը՝ իւր տուած տեղեկագիր-
ներուն մէջ, սակաւ ցուցընէ¹։ Եթէ նկատենք թէ
քանի ահաւոր ճակատներ մընց իւր բանակն
ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, եւ որպիսի՝ ծանր պա-
շարումներու դիմագրաւեց ան տիմներով, ստի-
պուած պիտի ըլլանք ընդունիլ որ անոր կրած
կորուստն եւս ահաւոր եղան պիտի ըլլար։ Անոնց
վրայ աւելցընելու ենք նաեւ այլեւայլ հիւսնոգու-
թիւններէ ու վերքերէ յառաջ եկած մահերը,
որոնք համեմատաբար շատ աւելի յաճախողեալ
էին այդ տաճկները քան այսօր, նկատելով մա-
նաւանդ այդ շրջաններու առողջապահական սպա-
սարկութեանց վատթար ու անկերպարան վիճակը։

Այս դուռդերուն վրայ՝ որոնց անդատին ի
սկզբանէ կը հրամայէր Լուկուլլոս, 7(1)ին դեռ
աւելլած իւր ընկերոջ՝ Կատապորաւարին հոռ-
մեացի հետեւակ ու հեծեալ ջոկատները, զորոնց
այս վերջինս՝ Հերակլիոս քաղաքը գրաւելով
Իտալիոս վերադառնալէն յառաջ, Լուկուլլոսի
դրկած էր, դաշնակից հետեւակազօրն արձա-
կելով²։ Այս ջոկատները սակայն հաղիւ թէ
նշանակութիւն մը ունենային Հայաստանի մէջ
գործող բանակին համար. ըստ որում, անոնք, իւր
քաղաքապահ գինուոր, գետեղուած էին գրա-
ւուած քաղաքներու մէջ, ուստի եւ մարտավայրէն
շատ հեռու։ Հետեւաբար, հայկական արշաւան-
քին համար Լուկուլլոս իւր տրամադրութեան
տակ ուներ միայն հինգ լեգէոն, որոնց իւրաքան-

1 Ձեր տիմակ Պլուտ. Լոկ. Կ. 7Է. 28։

2 Memnon, c. 52։

չի բխն ունեցած զօրութիւն՝ լեգէօնէ մը պահանջուած 6000 տկան թիւէն դգալարար պակաս էր:

Այս գուեղէն զօրաւոր ընկատ մը, յամենայն դէպս, թողուց Պոնտոսի մէջ, որպէս զի մի գուցէ Միհրդատ, որ անհամբեր յարմար առնէին կը սպասէր, որ մը յանկարծ կրկին Պոնտոս արշաւելով՝ իւր հայրենի երկրին տիրանայ, եւ այսու հստակեցուց թիկունքը վաանգոսի Պոնտոսի պաշտպանութեան գործը յանձնուեցաւ: Սոսանատիոսի, որուն այս նպատակաւ 6000 զինուոր ալ տրամադրուեցաւ: Մնացած գուեղով Լուկուլլոս Տիգրանի վրայ քաշեց: Պլուտարքոս ասանց թիւը կը նշանակէ 12.000 հետեւակ եւ ոչինչ նուազ քան 3000 հեծեալ¹:

Հոս, այս յիշատակուած թիւերուն մէջ տակաջն յայտնապէս կը նշմարուի սպորդած կարեւոր սխալ մը: Ասան զի Տիգրանակերտի քով մըլուած ճակատամարտին առթիւ² նոյն ինքն Պլուտարքոս հետեւեալ թիւերը կը նշանակէ: Մուրենա 6000 զինուոր, Լուկուլլոս 24 վաշտ (cohortes) = 10.000 լեգէօնական (= optima) եւ բոլոր հեծեալազորը (= 3000), ինչպէս նաեւ 1000 թեթեւագէն: Եթէ հեծեալներուն թիւը 24³ գլխոյն մէջ նշանակուած չափովն ընդունինք, այժմէն արդէն Լուկուլլոսի ամբողջական բանակաթիւը 20.000ի բարձրացուցած պիտի ըլլանք՝ փոխանակ 15.000ի, զոր ունէր զօրաւորազորի պահանջ: Այս վերապահին թէեւ մտա-

¹ Luc. c. 24.

² Luc. c. 27.

դիր եղած էր Բաշմախ¹, այսու ամենայնիւ ան-
փութիս պահած էր իւր հաշիւներուն մէջ
20.000 ի դորաթիւր: Եւ սակայն քայլ մ'աւելի
յառաջ պիտի երթնամ: Բայց նախ միտ դնելը
այն պայմաններուն ու հանգամանաց որոնց մէջ
սեղի ունեցաւ Տիգրանակերտի ճակատամարտը:

Ղուկուբուս առաջին իսկ յաղթանակով
Տիգրանակերտը պաշարեց: Քաղաքը, որուն պա-
հակապօրը յոյն եւ կիլիկիացի վարձկաններէ կը
բաղկանար, քաջարար դիմագրեց, եւ մինչեւ իսկ
6000 հեծեալներու հալ գունդ մը գիշերանց
ճեղքեց պաշարող բանակը, ու տարափանձան
Նեաեր: Հռոմայեցի պահանջներու վրայ տե-
ղացնելով՝ մտաւ քաղաք, եւ Տիգրանի հար-
ձերն ու մեծագին զանձերն առնելով եւ դար-
ձաւ: Այս ամէն կոխները քնակած է որ Ղու-
կուբուսի զորաց բաւական մնաւ հասցուցած
ըլլալու էին սպաննուածներով, բայց ունելի՜
վիրաւորեալներով. այնպէս որ ճակատամարտի
մը համար շունէր այլ եւս այն թիւը նա իւր
տրամադրութեան տակ, ինչ որ ունէր տարւոյն
«կիզը»: Արդ, Սուրենաի՝ Տիգրանակերտի պա-
շարումը շարունակելու համար 6000 զինուոր
յանձնելէ ետքը, իրեն կը մնար ճակատեցընել
10.000 լեզէոնական: Ենթադրելով որ նախ քան
ճակատամարտ սեղի ունեցած այս կոխներու եւ
յարձակումներու միջոցին մեռեալներու եւ վիրա-
ւորեալներու կորուստը 2000 լեզէոնական իղած

¹ Բշդ. էջ 355:

Ընդամենը արշաւախումքին թիւը 12.000ի իշած պիտի ըլլայ՝ տոանց հաշուի տնելու Մուրենաի վաշար։ Այս հաշուով կ'ունենանք այն թիւը, զոր տուած էր Պալատարքոս իւր ՅՎԻ՝ զլիւսյն մէջ, հետեւակագորաց՝ այսինքն յարձակման բանակի լեզեանականներուն քանակն Նշանակելու տուն։

Ասկէ յայտնապէս կը հետեւի ուրեմն, որ Պալատարքոս զորաթիւին յիշատակութիւնն ըրած ժամանակ — որովհետեւ ձիաւորներունը երկու անգամուս ալ նշն էր — մոռցած է Մուրենաի գունդը յիշատակել։ Բեկեւադէններու զօրաթիւն ալ չէր նշանակուած հոն նախաբար։ Զաւանթր կը յիշատակէ միայն այն ժամանակ, երբ նախաբար կը սկսի յարգարուիլ, որ միջոցին, թեւ. կանաքար, ամեն մէկ զինուոր հանդէսի կ'անցնի։ Այս վերացածին առիթը տուած են 6000 զինուորէ բաղկացած այն երկու ջոկատները, որոնց միջին կը հրամայէր Սոսնատիոս եւ միւսին Մուրենա։ Արդ, արշաւախումքին քանակին մասին իւր բրած հաշիւներուն մէջ Սոսնատիոսի զօրագունդը փոխա. նակ սկզբնական ու ընդհանուր զօրաքանակէն միայն զեղելու՝ զայն անգամ մը եւս զեղած է արշաւախումքին, որով եւ Մուրենաի 6000 հոգիները ջոկատին յիշատակութիւնը պակսած է ՅՎԻ՝ զլիւսն մէջ։ Ասով ուրեմն մեկնուած կ'ըլլայ այդ սխալը։ Բարձրագոյն յաակացուած բանակը, հետեւաբար, բաղկացած էր 18.000 լեզեանականներէ, 3000 հեծեալներէ եւ մերձաւորապէս 1000ի մօտ թեթեւադէներէ, որոնց համագումարը կ'ըլլայ 22.000։

Ասոր ներհակ Էւստրոպիոս, ինչպէս նաեւ Ռուփոս՝ որ առաջնոյն հետ, ինչպէս շատ տեղեր, նմանապէս հոս այս կէտիս մէջ բառ առ բառ կը համաձայնի, Տիգրանակերտը պաշարող լուկուլլեան բանակին թիւը 18.000 սաղմիկ (milites) կը հաշուեն, մինչդեռ փրոնտինոս 15.000 զինուոր (armati) միայն կը համարի¹։

Փրոնտինոսի քով² սա հաստատօք կը կարդանք. Lucullus adversus Mithridatem et Tigranem in Armenia maiore apud Tigranocertam, cum ipse non amplius quindecim milia armatorum haberet, ... hostium aciem invasit. Այս վկայութիւնը յիշատակութիւնն է լոկ Տիգրանակերտի նահատամարտին, որուն եւջըքանի մը համառ սա խաբով կ'արձանագրէ պատմագիրը։ Այս առղերէն սակայն յայտնի կը տեսնուի պատմագրին հետապնդած նպատակը, որ կ'ուզէ ճակատամարտի միջոցին Լուկուլլոսի անեցած դորտիւնը նշանակել պարզապէս։

Միեւնոյն ապառորտութիւնը կ'ունենանք, երբ Էւստրոպիոսի³ սա հետեւեալ առղերը կարդանք. Ipsum regem... decem et octo milia militum habens ita vicit, ut magnam partem Armeniorum deleverit,

Այս խաբերին, ինչպէս նաեւ Ռուփոսի վկայութիւնը⁴ ուղղակի կերպով պատերազմին

¹ Eutrop., VI c. 9; Ruf. c. 15; Front. II 1, 14.

² Strateg. II 1, 14.

³ Brev. VI, c. 8.

⁴ Brev. c. 15. Tigranem, Armeniorum regem... cum decem et octo milibus Romanorum vicit.

չեն հայիր, թէեւ ասովին հայեցուածքով մարդ
կը միտի այնպէս կարծել. այդ մասին միայն փրոն-
տինոս է որ ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը հա-
ղորդէ, մինչ անոնք կը գահաձան պարզապէս
համառօտ ակնարկով մը՝ նետուած արշաւանքի
մը մասին, որուն նպատակը, սուգիւ ալ ուրիշ
բան չէր, եթէ ոչ ճակատ մը տալ թշնամոյն
եւ Տիգրանակերտը գրաւել: Եթէ այդ այդպէս
է, այն ասան Եւարոպիոս հոն պարզապէս թիւերը
նկատի առած է, զորս լիւիոս արշաւանքին սկիզբը
տուեր էր, եւ ի՛նչ թէ այն պատահական շեղում-
ները, որոնք հոն կը տեսնուին թէ նկատագրու-
թեան ընթացքին մէջ, եւ թէ, գլխաւորաբար, ճա-
կատամարտի պահուն: Հետեւ արար այդ 18.000
զինուորով մենք պէտք չենք հասկընալ Տիգրա-
նակերտի ճակատամարտին մէջ Հռոմէյեցոց
ունեցած զօրութիւնը, այլ՝ արշաւախումբին ոյժը՝
արշաւանքին սկիզբը, երբ տակաւին ան կորուստ-
ներով ու հաւաքածներով լէր տկարացած:

Ուրիշ կէտ մը եւս: Մինչ փրոնտինոս
quindecim milia armatorum կը գրէ, Եւ-
արոպիոս եւ Ռուփոս decem et octo milia mi-
litum կ'ըսեն: Արդ, որովհետեւ հռոմեական
լեգէոնականներուն սովորական անուանոցնու-
թիւնը miles է եւ ի՛նչ թէ armatus, այս պատ-
ճառաւ կարող ենք ենթադրել, որ Եւարոպիոսի
ու Ռուփոսի խօսքերը 18.000 լեգէոնական զի-
նուորներու մասին են: Փրոնտինոս սակայն իւր
quindecim milia armatorum բացատրութեամբն
ամեն կարգի զինուորները կը հասկընայ, հե-

տեւարար նաեւ հեծեալներն ու թեթեւա-
զէնները:

Ըյս սմն պարագաները նկատի առնելով՝
մեր հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգիւք.
Լուկուքոս միմիայն 18.000 լիգէոնականներով՝
առանց ի միասին հաշուելու նաեւ ձիաւորներն
ու թեթեւազէնները (Լուարոպիոս ու Ռուփոս),
Հոյտատան կ'որչաւէ, եւ Տիգրանի հսկայ բա-
նակը ձիգրանակերտի քով կը զարնէ 15.000
հոգւով՝ ի միասին առեալ նաեւ բոլոր ձիաւոր-
ներն ու օժանդակ գունդերը (Փրոմետիոս), 6000
հոգիէ բաղկացած գունդ մը — ինչպէս Պլու-
տարքոսէ տեսանք — իւր կողմէ գրաւուած
քաղաքներու մէջ զետեղելէ ու բազմաթիւ կո-
րուստներ ունենալէ ետքը: Ըյսպէս ուրեմն կա-
րող ենք մեկնել այս դանազան ազդիւրներու
իրարմէ շեշումները, թէ եւ այլուստ երեք պատ-
մագիրներն ալ իրենց տեղեկութիւններն վերջ
ի վերջոյ իւրիտէ է որ կը քաղեն, որ իրենց
պատմագրութեան իրր գլխաւոր աղբիւր ծա-
ռայած է: Եթէ ձեռք բերուած այս արդիւնքը
բազգաստենք Պլուտարքոսէ մեր հանած հետեւու-
թեանց հետ՝ կատարելապէս իրարու համաձայն
պիտի գտնենք մեր բոլոր ազդիւրները, նոյն իսկ
եթէ անոնք — այլ եւ այլ պայմաններու ու
հանգամանքներու բերմամբ — սակաւ ինչ
միմազնած ըլլան: Երդ, Լուարոպիոսի եւ Ռու-
փոսի աւանդած 18.000 զօրաթիւը՝ Պլուտար-
քոսի քով յիշատակուած 18.000 լիգէոնա-
կաններն են, զորոց կ'ունենանք, եթէ Մուրենայի

60000նոց գումարը՝ զոր Պլուտարքոս մտցած է յիշատակել, 23^{րդ} գլխուն մէջ իշանակուած 12.000 զինուորի վրայ յաւելուիք, շահանակն փրոնտինոսի խաղըր Պլու. տարքոսի վէպի. թեւամէրը կը հաստատուի, սակ տարրերու թեւամէր միայն, որ հետ մերձաւորուակն 14.000 զինուոր ճիգրանու. կերտի պատերազմին կը մասնակցին, մինչ փրոնտինոս կը որ հաշուով 15.000 կը գտնէ այդ ճա. կատին մասնակցող զորաց թիւը:

Այդպիսեանս¹ քով եւս կը հանդիպինք ձիաւորաց մասին յիշատակութեան մը, որուն համաձայն՝ անոնք 500 հոգիէ բաղկացած ըլլաւ. լու. էին, Սակայն մենք վերեւ տեսած էինք, որ Լուկուլուս, Նոթոնտար, 2500 ձիաւոր միայն ունէր, որուն վրայ յետոյ աւելցաւ Նանուկոտաի հեծեալներու վաշտը: Եթէ այս թիւէն ոչ զեղ. չէր ըլլանք պատահած հաւանական կորուստ. ներք, դարձեալ՝ ինչպէս վերեւ ալ, Պլուտարքոսի տուած թիւը (իւլ ըման 3000) ուղիղը կը մնայ, իսկ Ապպիանոսինը կրկին մերժելի:

Անցնինք այժմ՝ հստակական յառաջիկա. ղաց բանակին բաժանման: Ինչպէս վերեւ ըսած էինք, Լուկուլուս հինգ լեզէոն միայն ունէր իւր հրամաններնեւ, որոնց համագումարը 30.000ը չէր անցներ պատերազմին սկիզբը: Սոյն գումարէն, ինչպէս արդէն բացատրած էինք, անպատ. ճառ պէտք էր զեղել իշանակին կրած բազմաթիւ անձի կորուստները: Այդ, Պլուտարքոս² — եթէ

¹ Mithr., c. 84.

² Mithr., Luc., c. 24 & 27.

նկատի առնուիք անոր վրիպանքն — կը ներկայացընէ մեզ 24.000 նոց ոյժ մը¹, զոր հռոմայեցի զօրավարն, հայկական արշաւանքին համար, իւր տրամադրութեան տակ ունէր: Լեզ էոն մը սակայն ընականոն վիճակի մէջ պէտք է ունենայ 6000 զինուոր, մինչ հոս մենք կը տեսնենք նոյնին թիւը 4800 ի ամփոփուած, եւ վաշտներ (cohors) 480 ի: Զօրաթիւիս ¹/₆ ի այս կորուստը, ստոյգ է, թէեւ քիչ մը չափազանց շատ է, սակայն հարկ է նկատի առնուլ որ զօրարանակը հինգ տարի շարունակաբար պատերազմած էր:

Ապրիլուսի պատմածին համաձայն², Լուկուլլոս՝ իւր հայկական արշաւանքին համար, երկու ընախը լեզ էոն պատրաստ ունէր: Յայտնի է որ այսու եւ հինսրեայ ու մարտընտիր Ուալերիանեան-Փիմբրիանեան վաստակաւոր լեզ էոնականները կը յիշատակէ, որոնց ոյժը սակայն, մեր տեսութեան համաձայն, անկարելի է որ 9600 է աւելի եղած ըլլար: Մենք արդէն վերը տեսած էինք որ Լուկուլլոս նոյնին զրեթէ կրկինը՝ այսինքն 18.000 լեզ էոնական զինուոր հեան ունէր: Արով ուրեմն յայտնի կ'երեւի որ դեռ տրիշ զօրախումբեր եւս արշաւանքիս համար զատած ու տարանջատած ըլլալու էր:

Մեր այս ենթադրութեանը հաստատուն կուռան մըն է նաեւ Եղուտարքոս, որ բացորոշ կերպով կը պատմէ, թէ Տիգրանակերտի քով

¹ 6000 (Մարմարա) + 12.000 (Սոսանթիսոզոց գոթա-բանակ, 92, 24) + 6000 (Մուրեան, 92, 27) = 24.000:

² Mithr., c. 84.

մղուած Ճակատին մէջ Լուկուլլոս 24 վաշտ միայն ունէր իւր հրամանին ներքեւ¹։ Այսու ահա այժմէն շորս վաշտ աւելի ունեցանք։ Վանն զի, ինչպէս յայտնի է, երկու լեգէոն քսան վաշտ միայն կրնար ունենալ՝ ոչ աւելի, ոչ պակաս։ Եւ երբ մտածենք, թէ՛ քիչ յառաջ, Մարտինի հրամանին տակ 6000 զինուոր ճիգ քանակերաւ պարիսպներուն առջեւ թողուած էր, ստիպուած պիտի ըլլանք ընդունիլ, որ բանակին համազումարը 24 վաշտէ շատ աւելի եղած պէտք էր ըլլալ։

Արդ որովհետեւ Լուկուլլոս՝ հայկական արշաւանքին համար 24 000 զինուոր իւր արամադրութեան տակ ունէր, եւ իւրաքանչիւր վաշտ գրեթէ 480 զինուորէ կը բաղկանար, ոսկէ կը հետեւեցընենք ուրիմն, որ հինգ լեգէոններու բովանդակած յիսուն վաշտերէն առնուալն 37 վաշտ միայն հետն առած ըլլալու էր, ինչ որ մերձաւորապէս 18.000 լեգէոնականներու թիւին կը համասպատասխանէ²։ Ապափառնա սակայն երկու լեգէոններու անունը կը յիշատակէ, որով մենք ստիպուած ենք ընդունիլ որ անոնք, իբր լիաթիւ մութիւններ, անոր ընկերացած ըլլալու էին։ Բացակայ 17 վաշտերը յետոյ այնպէս մը կը բաժնուին միւս երեքին վրայ, որ անոնցմէ երկուքը վեցական, իսկ երրորդը՝ հինգ վաշտ կու տան յառաջխաղաց բանակին։

Կայսրութեան շրջանին շատ ստեպ պատահած երեւոյթ մըն էր այս առանձնադատութիւնը։

¹ Լ. Կ. Բ., Գ. 27.

² Եւրոպ. 17.260.

որուն համաձայն լեզեան մը իբր միութիւն իւր գոյութիւնը պահելով հանգերձ՝ որոշ առկոս մը իւր զտրաթիւէն ուրիշ ձեռնարկներու եւս կը յատկացընէր։ Այսու կ'ազուէր լեզեանի զտրա-
կայանին մէջ այն ապարդուութիւնը յատաչ յերեւել,
որ իբր թէ ամբողջ լեզեանը ներկայ եղած ըլլաւ
հոն։ Այս պատճառաւ ալ նոյն իսկ վաշտն ան-
գամ յաճախ իբր միութիւն շարունակած էր
մնալ՝ հարկաւոր եղած զինուորներն իրմէ ան-
ջատուելէ ետքն ալ։ Հաւանական է որ հոն եւս
նոյնը պատահած, եւ Լուկուլլոս այս կերպով մէն
մի զինուոր ուրոյն ուրոյն վաշտերու բաժնած
ըլլայ։ Սակայն մեր այս դէպքին մէջ ինչ շատ
աւելի հաւանական կը թուի որ նա ամբողջական
վաշտեր անջատած ըլլալու էր։

Արդ, ի մի ամբողջութեամբ ցարդ բաւածներն,
կը յանգինք հետեւեալ եզրակացութեան. Լու-
կուլլոս իւր հրամանին տակ անէր Ալպերիանեան
երկու լեզեաններն, ու մնացեալ երեքին 17 վաշ-
տերը. ընդամենը 18.000 հետեւակ, 3000 հե-
ծեալ եւ 1000 թիթեւազէն։

4.

Հոռովական լեզեաններն երկուսուք կ'անցնին, եւ ժողովը
կարելով Յիզիսի տիրանըը կը յատախմտան։

Այսչափ էր որ ինքն Լուկուլլոսի զգրագ թիւը,
երբ 69 թ զարեան Եփրատի եզերքը հասաւ Թեբէ,
Արիորարդան, ինչպէս վերեւ յիշատակած էինք,
հոռովական բանակին Լիփրատէ անդին դիւրացը-

նելու համար ամբողջ ձմեռը հոգ տարած էր կու-
րեր ու նաւ աններ կալմելու¹, սակայն ձիւնահալքի
ժամանակ ըլլալուն՝ գետայարոյցքի պատճառաւ,
անկարելի էր եղած գետին վրային անցնիլ: Ըյս
անանկալ տ. շնախատեսութեան արգելքը պահ
մը թէեւ հոռմայեցի զօրաւարին համբերութիւնը
սպառեց, սակայն յետոյ գիշեր մը յանկարծ
ջուրերուն նուազելովը՝ Հոռմայեցիք մեծ դիւրու-
թեամբ, դրեթէ հետիտան, գետին ձախակողմը
ուր կոխեցին², Եփրատէ անցքն պաշտպանուեցաւ
գետին հոյկական ափուերէն, այս է՝ Դոռփաց եր-
կէն: Յոմսա բերդով, որ առեկնը թէեւ կա-
պարովկիւյ սահմաններուն մէջ կ'իյնար, սակայն
յետոյ Դոռփաց իշխանութեան ծախսած էր³, Յո-
մսա նոյն է պսօրումն իզօրիի հետ⁴, կապարովկիւյ

1 Sallust, IV, հոտտիտուրք 59:

2 Plot. I, 100, c. 21. և Sallust, IV հոտտիտուրք 60:

3 Strabo, XII, 2, 1 (535).

4 Չայս առաջին անգամ մասնանշեց լեժան (Ver-
handlungen des 46. Philologentages, S. 301: Յոմսաի գիշ-
քին ժամին մանրամասնութիւն հմեռ, Սարարան ԺԲ 2. 1 (1835).
ուսկէ կ'իճացուի որ այն Չայր Եփրատի ծախակողմը կը
գտնուէր, որովհետեւ Սարարան՝ Կեյփօնիէի ժամին որ Դոռ-
փաց հանգեց Եփրատի միւս կողմը կը գտնուի (πρὸς τὴν
ἀπὸ τῆς Σοφίης, μέσσην ἔχουσα τὸν ἐκσφράττην ποταμόν)
լսեմէ ետք, որովհետ կը շարունակէ Զոյ... ինքի περὶ
Τόμου. Կեյփօրդ. տեղեւոր, Սարարան ԺԲ. 2. 20 (1835).
Τόμου χωρίον τῆς Σοφίης: կը մտնանէ. ըստ իմ կար-
եւալի, աւելի աշխարհաբանական գիշր մը, քան թէ քա-
ղաքական սեպհականութիւն մը. ուստի եւ բուն իսկ Դոռփաց
մէջ գտնուող Չայր մը, եւ ոչ թէ Չայր մը որ երբեմն յըն-
դարձակ մասն ալ իջնի կը վերաբերէր: Ըստքին հոյկ-
քութեամբ արդէն կը ածանուի որ Յոմսա արդեան Երզնի

այս կողման միմիակ ու գլխաւոր հուն էր այս. ուսկէ կարելի էր Եփրատի միւս կողմն անցնիլ անվտանգ: Հոսկէ էր որ կ'անցնէր Նմանապէս կապադովկեան մեծ պողոտան, որ Յիգրիսի ուղղութեամբ մինչեւ Ամիգ յառաջանալէ ետք՝ Մծմիւնի, հին Ղինուէի եւ Ըօշի վրայով կ'երկարէր մինչեւ Հեղկաստան: Ցակաւին յետոյ իսկ նոյն պողոտան է որ կը գործածուի սակաւ ու աննշանակ շեղումներով¹: Թէ որ աստիճանի կարեւոր էր Եփրատի սոյն անցքին տիրապետութիւնը ռազմական տեսակետով, այդ յայտնի կը հասկըցուի մեր վերեւ յիշատակած Ստրաբոնի² մէկ տեղիքէն, որուն համաձայն Նյոփաց թագաւորը Տոմսա բերդը

դիցքին չի համարաւորութեանը. որովհետեւ այս վերջինն, մեր գլխաւոր քարտէսներուն վրայ, գետին ալ կ'երբէր նշանակուած է (հմմտ. Kiepert, Nouvelle carte générale de Lyneh), թէ եւ Կիպրոս գոյն Ստիստի (անգլ.) յոգսուէին ստիս. գետն քարտէսին վրայ ձախ եզերքին վրայ ալ նշանակուած է: Լեմանի ու Կեդրական վերջի ուսումնասիրութիւնն աչքի տալէ ունենալէ ետք՝ եւ կտաւերեւապէս հաստատուած եմ եւ ի վիճակի եմ հաստատելու թէ Իզմլէ եւ Էրտպէն Եփրատի ձախակողմը կը գտնուի ինչպէս Տոմսա. որուն հայկական սահմաններու մէջ զետեղուած ըլլալը բնաւ անարկույս չի վերջըներ, եւ թէ ան Լինէ քարտէսին միջ նշանակուած կողմ. քեզի հետ նոյն է, որ անկոյն Կիպրոսի քարտէսին վրայ չի յիշատակուած: Հետեւ, արտք Տոմսաի իզմլէ ենթադրութիւնը իրաւացի կը գնահատուի: Եւ Կիպրոս եւ ոչնէ կարեւոր թէ երկուքն, ոչնէս որ ԻԷ ՕՊԵՐԵՆ (ԻԷՊԵՐԵՆ) Եփրատի ձախակողմը կը զետեղէ եւ Տոմսաի հետ ինչ նոյնացընէ (հմմտ. իւր Karte von Kleinasien, Abt. Maritima, հմմտ. նմանապէս Տոմսաի գիշերին ժամին Kiepert, Atl. ant., tab. IV եւ Թուրքիոյ տեղ. էջ 335):

¹ Kiepert, Abhandl. der Akad. d. Wissenschaften 1873, S. 180.

² XII, 2, 1 (535).

100 տաղանդի պատկառելի գումարի մը փոխարէն գնած էր Կապագովկացիներէ: Լուկուլլոս զայն գրաւելով յանձնեց իւր հատարեմ գաշնակից Արիորաւզանի, եւ այսու կողման մը ապահովուած եղաւ հռոմեական բանակին յայնկոյս Եփրատի: Այս աւաջին ու ամենամեծ արգելքին տոյսակս արագ յաղթելէ ետք՝ Լուկուլլոս կոխեց թշնամի հողը, ուր՝ ի շնորհակալութիւն այս մեծ յաջողութեան, զոհ մը մատոյց աստուածներու¹:

Ասկէ անդին մենք պիտի հետեւինք հռոմայեցի զօրավարին չուին գեպի հայկական տաան: Այս չուին մանրակրկիտ քննութեան համար մեր ունեցած երեք գլխաւոր աղբիւրներէն մին՝ Ապպիանոս, բոլորովին անօգուտ է մեզ, վասն զի Պլուտարքոսի քով յիշատակուած մանրամասն տեղեկութիւնները քանի մը խօսքով համառոտած կը գրէ. ² Լուկուլլոս Եփրատն անցնելէ յետոյ ըստարոսաց երկիրը կտրեց անցաւ առանց ամենեւին ընակիչներուն փնտս հասցընելու, իսկ Մեմնոն³ այս չուին մասին ոչինչ կը յիշատակէ: Բացի Ցակիսոսի տուած մէկ ծանօթութենէն, որուն յետոյ պիտի անդրադառնանք, մեզի առաջնորդ կ'ունենանք, ըստ հետեւորդի, միայն Պլուտարքոսը³:

Տոմիսէ անդին Լուկուլլոս Ծոփաց հայեր կրի մէջէն շարունակեց իւր չուն: Պլուտարքոս սակայն կը մերժէ ճանշալ Դոսիքն իբր բուն

¹ Plut. Luc. c. 24.

² C. 56.

³ Luc. c. 24 և 25.

Հայաստանի մէկ նա հանգը, եւ Տիգրիսն անցնելէ ետքը միայն կ'ընդունի հստեական լեռնաներուն Հայաստան մուտքը¹։ Այս պարագան կը մեկնուի միայն այնու որ Տիգրան տակաւին նոր՝ Արտանէսի պետութիւնը, որուն կազմիչ մասն էր Դոսիքը, իւր պետութեան կցած էր։ Այս պատճառաւ մենք եւս Դոսիքն աւ Հայաստանն իրարմէ զատելով, իւր երկու զաւ երկիրներու վրայս պիտի խօսինք մեր առաջիկայ ուսումնասիրութեան մէջ։

Արիւսան անցնելէ յետոյ՝ Լուկուլլոս օր մը զազադ տուաւ իւր զորաց, որով կազմուրում՝ կրգան անոնք հետեւեալ սին իրինց ձեպընթաց չուն շարունակել դէպի Տիգրանական։ Լուկուլլոսի նպատակն էր, անշուշտ, Տիգրանի բանակն յանկարծակի բերել, եւ իւր այս մտադրած նպատակին վայրկեան մը յառաջ հասնիլ կարենալու։ Համար՝ եւ կեցաւ ո՛հեւ նոր ձեռնարկէ, ինչ որ կարող էր իւր ընթացքին խափան ըլլալ կամ զայն կասեցընել, իւր իւր զինուորները չուի միջոցին ուղեցին հարուստ գանձերով լի ամրոց մը գրաւել, մերժեց լսել անոնց այս խնդիրքը՝ ըսելով. «Նախ ասի բերդը պիտի գրաւենք, այս ամրոցն արդէն մերն է, եւ մեզի՝ յաղթողներուս կը մնայ վերադահուած»։ Այս խօսքով ցոյց տուաւ անոնց հաւատի գոտին, որ իւր բնական ամրութիւն մը, Հայաստանի ճամբան դէռ իսկ կը փակէր Հռոմայեցւոց առջեւ։ Ի հարկէ, տուգ կարե-

¹ Plut. l. vii. c. 24... τὸν Τίγριον διαβὰς ἐνίβαλεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν.

առաջին օրը ինքիս էր լուկուսի համար
այս իւր շուն խափանող ամենամեծ բնական առ-
ջ ելքին վրայէն կարելի եղածին շատ շուտ անցնիլ
կարենայք, որպէս զի մի գուցէ Հայերը ժամա-
նակ Հասելով՝ իբն յառաջ փութան անոնք
կերճերը բռնել:

Լուկուսի լեզուներն անարգել հասան
Տաւրոսի ստաւանները, եւ երկրին բնակիչներն
առանց գիմարութեան հանդիպելու՝ գրաւեցին
լեռնաշղթային բոլոր կարեւոր կիլիճերը: Առաջա-
ցիկ, որոնց բնիկ թագաւորը Տիգրան վանած, ու
անոր իշխանութեան երկրները բռնի Հայաս-
տանի կցած էր, բնականաբար, իրենց այս նոր
աբխային հանդէպ շատ մեծ հաւատարմութիւն մը
չէին կարող տածել: Այս պարագան յաջ գիտնա-
լով Լուկուսը, զգուշացած էր իւր զինուոր-
ները, երկրին բնակիչներուն մեասելէ, որպէս զի
այսու զանաք աւելի եւս գիտաւ իւր կողմը Հասիլ
կարենար: Լուկուսը իւր հետապնդած Խալաս-
կին հասած էր: Առաջացիկ յամարութեամբ թող
առնին հոռի ական լեզուներուն անոյն իրենց եր-
կրէն, սակայն յարանապէս Համարձակեցան մէկէն
իրենց գիւղերը Հոռիսիցեաց կողմնակից ցոյց տալ,
ալլ սպասելին իրաց ելքին, որպէս զի իրենց գիւղն
որչեւ եւ յայտնովն կոչմն անցնիլ կարենան:
Այսպէս անվայով ու անփափազ հասաւ, վերջապէս
Լուկուսը Տիգրիսի եզերքը, որ զինքը աակաւին
Հայաստանն ու անոր մայրաքաղաքէն կ'անջատէր:

Անցնինք այժմ Լուկուսի հետեւած ճամ-
բուն քննութեան: Այսչա հանկ կը համարիմ

ընել, եւ այն՝ այնքան աւելի հիմնովն, որքան
անկէ է որ ըստ մեծի մասն կախումն ունի այդ
ծանօթ հարցին հիմնական լուծումը. թէ արդեւ
Տիգրանակերտ այժմու Մայափարկին կամ Արլվան
քաղաքին տեղը կը գտնուէր, թէ այլ ուր փնտռե-
լու է զայն: Քայց որպէս զի աւելի լաւ ակնարկ
մը նկատել կարեւորնք որն ճամբուն վրայ՝ ուսկէ
անցաւ Լուկուրու, կը բաժնեմ զայն երկու գլխա-
ւոր հատուածներու, որոնց իւրաքանչիւրը իւրայտ-
առակ շրջակայ միջավայրերովը պայմանաւորուած
է: Դախ, ուրեմն, նկատարութեան առնուիք մին-
չեւ հաւրու Զյուզղ հատուածը:

Տամբաի քով Եփրատն անցնելէ յետոյ՝
Լուկուրուս ի սկզբան հին պոլլոստան միայն կարող
էր գործածած ըլլալ որովհետեւ այն էր գոյտ-
թիւն ունեցող միմիակ ճամբան, որ Տամբաե
դէպ արեւելք կ'երկարէր: Արաբիա՝ կը համարի
զայն երթեւեկի սովորական ճամբայ մը, բայց
ոչ արքունի պոլլոստայ մը: Այս ճամբան, որ նախ-
նորարք մինչեւ Խաբրերդի գաշտագեաթնը կ'եր-
կարէր, նոյն է այսօրուն՝ Մալաթիան սկսեալ
Խղջիի վրայով մինչեւ Խաբրերդ տանող ճամ-
բուն հետ: Սեղաբաթ՝ մտա այս ճամբան կը մտնէ
Խաբրերդի գաշտագեաթնը՝ հարաւորեւ մահան
ուղղութեամբ:

Այս կէտէ սկսեալ ներկայիս կան զանա-
զան ուղղութեամբ դէպի Արլվան-Տիգրանակերտ

1 Akademischer Wissenschaften 1874 S. 177

2 Աւագեա ըստ Արաբիայի: Լիւնը շարունակէ վրայ
Ելանակուտ Բեզէրէի գիշերը ըստ մտն Խաբրերդի:

առաջնորդող երկու տարրեր ճամբաներ: Սին
Եփրատի (Արածանիի) երկայնութեանը Քաշու
առանգ զիծն է, որ յետոյ ի իջէի ու Հազարաի
փայտ վ մինչեւ: Սիւլփան կ'երկարի: Այս ճամբան,
ընականաբար, հոս ինդրոյ առարկայ չի կրնար
ըլլալ: Դառնի որ Լուկուլլոս շէր կարող այս ճամ-
բով ճիգրիսէ անցնիլ. ի՞նչեւ, տն է պարս առեկի
գործածականը¹: Սիւսը Արդանո-Մազէնի փայտով
Արդանոս առնող ճամբան է, որ անպատճառ
գործածած ըլլալու էր Լուկուլլոս, կարելոյք նախ
կէզրիկի փայտով գաշապեանին հալաւ աշին
եզիւրը, եւ տարս Գէարջիկ շէր հիւսիս-արեւել-
եան երկայնութեամբը մինչեւ Կիզիկ:

Հասն հաւանական է որ Լուկուլլոս այս ճամ-
բան ընտրած ըլլայ: Սիւս ալս վարկածին հաստատ
նկցուի կ'ընենք եւ նաեւ հակիրճաւ, որ Կարբուլիսի
բնդգեմ պարթեւաց բրած արշաւանքին սուղա-
գրութեանը մէջ կ'ըսէ --- *auxilia regum in*
unum conducta apud Melitenen, quae tra-
mittere Euphraten parabat. Երգ, որովհետեւ
Լուկուլլոս եւս սոյն Կարբուլիսիս գաւառէն ստի,
պուած էր արշաւել յայնկոյս Եփրատի, ապա
ուրեմն երկու զարափարներն ալ ամէ կողմերուն
յարմարագոյն համարուած հունէն միւսն կրնային
անցան ըլլալ, հետեւաբար՝ Իզոյի-Տոմիսի քա-
ղէն: Եւ հետեւեալ *Max iter L. Lucullo quon-*
dam penetratum, apertis quae vetustas ob-
aeperat, pergii խոյրէն որոշ կը հասնէջուի:

¹ Ի՞նչմո՞տ - Հասն. պու. որ այդ ճամբան անցան է հա-
կատի ու պարթեւաց, իսկ ճամբաւաւորացու է հը գաւառի գոյն

որ կորրույնն եւս Լուկուքոսի յալած ճամբուն
հետեւած է: Եւ արդէն աղբաւտ մէկը ստոյգ
գիտեղը անոր անցած ճամբաները, Կեսրիկի քովիցը
գտնուած արձանագրութիւններէն, որոնք Ներսէս
եւ Կորրուչնի անունները կը կրեն¹:

Առանց երկբայութեան է որեւէ, թէ Լուկու
կուլքոսի ընդէնները ճամբանէ մինչեւ Տիգրիս
լուած են հին պողոտայի վրայէն: Իսկ անկէ անդին
կիրճերու մէջէն դէպի Արղանա-Սաղէն, Նախկին
Արծն (Arsinia) ասանդ միմեակ ճամբով անցած
են ճարտար գոտին: Եւս կէտին հասնել կարեւ
նալու համար սահմանի ստիպումն էր Լուկուքոս
Տիգրիսի աղբերակներուն արեւմտեան ճիւղը
կտրել անցնել, որ հոս պարզապէս ծանծաղ ու
աննշանակ տառակ մը կը ձեւացընէ², Արղանա-
Սաղէնէ անդին հնար էր Լուկուլքոսի՝ այժմեան
տեղագրութեան համաձայն, կրկին ճամբով Տի-
գրանակերտ հասնել՝ Փիրան-Հանի-Հաղբուի
վրայով, եւ կամ հին պողոտային զնած ճամ-
բովը³:

¹ CHL 6741/42. Հմմտ. Նաեւ. 6742.

² Հմմտ. Hrasvaki, Der obere Tigris, Gluck LIII, 1886.

³ Լուկուլքոսի եւ Կորրուչնի լուին նկատմամբ Եր-
զուրդի յայտնած այս տեղութեան լիովին էր համեմատելի
Նաեւ. Լիման-Հուսպու. անդ. էջ 200: Միայն թէ Լիման հո-
սին կտրեկը պաշտպանած էր թէ Լուկուքոս արեւմտեան
Ջիզրիի տեղադրութեան մէջ երկրէն, եւ հոս տեղական
պաշտ արեւմտեան գլխաւոր միւղը կազմող Արղանա-Սաղէ-
նանցած ըլլալու է: Եւսայն իւր այս կարծեաց ներկայ Եր-
զուրդի յոռոյ բերած պատմագրական թիւններուն ծա-
նաթանաղէ եւս, ինչ եւս յարեցաւ Ջիզրիի հոսին մասին

Քննենք այժմ առաջին հնարաւորութիւնը, զոր երեւեկ ընդունինք: Հարկ պիտի ըլլայ Լուկուսը լսան երկրորդ գետե մը եւս՝ Եւրոանասուէ կամ Տիգրիսե անցքներ, ինչ որ, ի հարկէ, բոլոր պատմագիրներն ալ յիշել պիտի շնորհային, մինչ անոնք հարկ տեսած էին միահաղւոյն շեշտել փոքր ու անշանակ գետակի մը վրայէն անոր անցքը: Հայաստան մուտք մը հետք էր միայն Տիգրիսի վրայով անցնող ճամբու մը միջոցաւ: Եւրո. մենք կը տեսնենք որ բոլոր պատմագիրներն ալ կը վկայեն թէ Լուկուսը գործածած էր հին պողոտան, առանց սակայն միտ դնելու որ անոնք պատշաճապէս հախաւած կ'ըլլային Պլուտարքոսի, որ որոշ կ'ըսէ. τὸν Τίγριον διαβατὸς ἐνέβαλεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν, որով — ինչպէս փերեւ յիշատակած էրք — սա կը հետեւի որ Պլուտարքոս այս պէտք, եւ ոչ թէ Եփրատը սահմանադիտ կը նկատէ, եւ Դաւիթը Հայաստանէ կ'անջատէ: Իթէ երբեք Տիգրանակերտ Միջագետքի մէջ, որ է ըսել՝ Տիգրիսի աջակողմեան արուերքը զետեղուած ըլլաք, ապա ի՞նչ հարկ կար Լուկուսոսի Տիգրիսե անցքի, եւ երկրորդ՝ ի՞նչու Պլուտարքոս, հայկական արշաւանցի մը համար, արեւմտեան Տիգրիսե անցքին անհրաժեշտութիւնը պիտի շեշտէր, չէ՞ որ Լուկուսը այդ ճամբով երկր Տիգրիսի զանազան Քիզիլէն անցներէ ետքն ալ՝ դէս խնդաւորաց երկրէն գուրս ելած

անոր աչա՝ Մանթալիքիա ու Էջգրիս անտաթ ինքեւ (L. Chmatsian-Haupt, Armenien einst und jetzt, Band I, S. 104-45, 132 f. հմտ. համ. Rlo IX, S. 405, 288-10)

պիտի ընթացի: Եւ զեւ կարծեիք սակայն որ Պրո-
տաշքոս եւստրատիկ անցք մը մասնաւոր կերպով
շեշտել ուզած ըլլար: Ստեփանոսը թէ գետէն
անդին անցնելը՝ Հայաստանի վրայ յարձակում
մը կրնար իրեն իբր հետեւ անք ունենալ, եւ ըստ
այնմ ալ կ'ենթադրէ որ գետին ձախ ափին վրայ
կը գտնուէր Լուկուլլոս իւր բանակովը: Բայց այդ
պէտք էր տեղի ունեցած ըլլալ այնպիսի վայր
մը, ուր այդպիսի անցք մը իբր յիշատակութեան
արժանի դէպք մը, գործ մը նկատուէր, ինչ որ
սակայն հոս այս պարագայիս համար չէ կարելի
ըսել:

Սակայն եւ այնպէս ընդունինք որ Լուկուլլոս
Եւրղանա-Սոդենի քովէն Տիգրիսն անցնելով
Հայաստան յարձակած ըլլայ: Եւստրատիկ,
յնական է որ, գործածած պիտի ըլլար փերան-
շանի-Հաղբուի վրայով անցնող այսօրուան սո-
վորական ճամբան: Եւրղանա-սոսի ձախակողմեան
եղերքէն ընթացող այս ճամբան կը կտրէ համակ
լեռնային չորան մը, ուր շեղջողեղջ կուտակուած
լեռներու ստորոտէն ու լեռանցամէջերէն կը սու-
րան կ'անցնին բազմաթիւ, խորաշուր հեղեղա-
տներ: Սաւոր է, կարող էին Հռոմայեցիք՝ փոխանակ
օժտեղակ գետակներէ կազմուած մեծ գետին
վրայէն անցք մը խիզախելու, նախընտրել հա-
մեմատաբար շատ աւելի փոքր գետակիցները,
որոնցմէ գոցէ թէ Զիրենէ-սուն իւր մեծու-
թեամբն ու ստատկութեամբը մեկնելըրը գերա-
զանցելով, Լուկուլլոսի անցքին առթիւ, Պրո-
տաշքոս զայն իբր Տիգրիս յիշատակած ըլլալ —

որովհետեւ բոլոր գեասակիցներն ալ այս ընդհանուր անունը կը կրէին — թէեւ ԶԻՐԵՆԷ-սուն Ղափաղ սահմանը դժած չէ երբեք, այլ գեա մըն է պարզ Ընձիտ գաւառէն հասող: Ասկայն միւս կողմէ, Լուկուլլոսի զորաց լեռներ, աւ ձորեր յագնեցուցիչ այս ելեւեջքը, կրնայ ենթադրուիլ, թէ որքան ալ շատ ու թանկագին ժամեր կրնար կորսնցընել տուած ըլլալ անոր:

Բաց աստի, ասիպոսած պիտի ըլլար նա այդ լեռներու վրայ գծուած նեղ եւ անձուկ արահեաներէն քաղեցընել իւր գինուորները՝ զանաք անուր ու երկայն զօրասիւնի մը պիտածած, որուն երկայնութիւնը մերձաւորապէս մէկ սրւան ճանապարհէի մը կրնար համեմատիլ:

Դիտարի անունելու արժանի կէտ մըն է նմանապէս օտարապիտարէն աւագ շշմեկութիւն ունեցող սու պարագան եւս, որ Լուկուլլոս այդ անհասկալի լեռնակողմը՝ գեգերած միջոցին, ուսկէ հաջիւ թէ Տիգրանակերտի պարիսպներէն 20 քրմ. ի, ուրեմն հանդարտ գնացքով՝ սրւան մը հեռաւորութեան վրայ պիտի կարենար դուրս ելիլ, կարող էր իրաւամբ թշնամի յեղակարծ յարձակումէ մը կատկածիլ, որ եթէ իրականաւոր, նոր, նկատելով չուին երկայնաձիգ տարածութիւնը, հնար էր ենթադրել թէ որպիսի ծանր ու անդարմանելի հետեւանքներ կրնար ունենալ: Ասորք է, Բրդանա-Մադէնէ երկարող այս

1 Ինչի քարտեզը ըստ աւելի լաւ յոյժ հասոյ քան զԿոնստանդնուպոլսէն այս գծուարածքանքի հանգամանք:

Ճամբուն երկարութիւնը 121) քիլոմետրէր միայն։
սակալն ակօր հետ կապուած վտանգներն ու ան-
յաղմահ հաբելի դժուարութիւններն ալ այնչափ
շատ էին, որ կարճութեան յարգն ու առաւելու
թիւնը կորոնցրնել կու տային անոր։ Եւ որով-
հետեւ Տիգրիսը հոս եւս ոչ ուրեք, իբր մասնա-
ւոր յիշատակութեան արժանի դիտմը, սահմանը
կը գծէր ընդ մէջ Եփրատի եւ Հայ-ց, հետեւա-
բար անկարելի կը մնայ մեզ այս ճամբուն։

Ապա ուրեմն Լուկուլլոս ստիպուած է իւր
չուն շարունակել հին պողոտային վրայէն մինչեւ
Արդանա, յաղմեկով լեռներու իրեն դէմ յա-
րուցած ահաւոր դժուարութեամբ։ Արդանի մա-
սին հետեւեալը կ'ըսէ Բրուսի¹։ "Արդանա քա-
ղաքիկը պետեղուած է Տիգրիսի աջ եղեբքը, որչ
հետադարձութեան մը վրայ։ Ան կը գրաւէ կենդրոնը
յայն ու գեղանկար լեռանցամէջի մը, որուն հա-
րաւային կողմը կը տարածուի բազմաթիւ բա-
սալաի ժայռերով ծածկուած ընդարձակ հոր-
թափայր մը։ Այս, գրեթէ խորտաբորտութիւն
չունեցող մակերեսը գեղատեսիլ հարթաւանդակ
մը կը ներկայացընէ։ Երբ հնումն աւագաւանդ
եր եւ խիտ մտրդարեակ, Եւն պարտաքան արդէն
որ այս կէտէն անդին երեք զանազան ճամբաներ
կը բացուին, բաւական է զմեզ համնդիլու, որ
գաւառիս մէջ, խաղաղքի մը համար, քնաւ ամե-
նեւին դժուարութիւն չկար։ որով եւ Լուկուլլոս
անվախորէն կարող էր տանն ու զղութեամբ դիմել
գէպի Տիգրիս։

1 Բնդ. էջ 43։

Այս անկասկածաւոր ճամբան ալ ստեղծելու եր մեր վերել յիշատակած հին պողոտային հետ, որ դէպի Ամիգ, ուղեման Պիտրքեկը յապարհ կը տանէր, եւ իրը գիտաւոր պողոտայ այս կողման, բնական է որ մասնաւոր կերպով հեշտ ու բաւարար եղած ըլլալու էր: Ի հարկէ, այս ճամբուն մասին եւս կան շատ մը խնդիրներ ու դժուարութիւններ, որոնցմէ մին, ու կրնամք ըսել ունենալ, գիտաւորը՝ անոր անկած 150 յիշումներ երկայնութիւնէ, ինչ որ բոլոր մէկալ ճամբաներու մէջնէն ամենակարգը կը նշանակէ: Այդ, Առկալըլու, որ կը ճեպէր, կը փութար վայրկեան մը յառաջ իր անպատակին համար, յամենայն դեպս, խուսափել ուզած պիտի ըլլար մասնաւորապէս ու խտրողական ճամբաներէ, եթէ երբեք արիշ տեղի հեշտագոյն եւ միանգամայն աւելի կարծ ճամբայ մը իր արամազրութեան տակ ունենալ:

Առկալըլուի սրով Ամիգ, որ թէեւ ասորեստանեան պետութեան տանն ցոյցութիւն ունէր, ստեղծել անոր աննշանակ էր, որ յետագային ոչ մէկ տեղ յիշատակուած կը գտնենք անոր անունը: Հարկու հաստանդիանոսի մամուկան կը սկսի Ամիգ ծաղկել, եւ շատ հաւանական ալ է որ այդ միջոցներուն շրջանած ըլլայ նաեւ անոր կամուրջը, այնպէս որ, եթէ նոյն պահուն ուղէր Առկալըլու գետէ անցնել, ասորեստան պիտի ըլլար անպատճառ հունել, Բրոփսէի³ այս քաղաքին մասին կ'ըսէ. «Պիտրքեկը Տիգրիսի արեւելոյնէն ելանքը կը գտնուի, սակաւ ինչ մէկուս: Գետէն, որ, թէեւ

Հոս, այս կէտին վրայ արդէն իսկ բոա բաւականի
 զարգացած է, սակայն եւ այնպէս ջրերու բնա-
 կանն բարձրութեան ասեմ կարելի է գոյն ամե-
 նորից ձիով հունել, Եւտոյ իշ մը վարը¹,
 Զրերու տակաւ, բարձրանալու միջոցին, Տիգրիսի
 լաւնութիւնը 800 ոտքի կը հասնի Դիարբեկի
 քովերը, եւ քաղաքէն հինգ վայրկեան անգին՝
 դէպի հարաւ, ձգուած կաւոնքին քովէն կարելի
 է գոյն նաւարկել փոքրիկ լաւտերով (րէլէք),
 Ըստ Բոյսկէի², ամառը շատ դիւրաւ կարելի է
 Դիարբեկի քովերը գեալ հունել, Երգ, Տիգրիսի
 ջրերուն լճիցի քովերն ունեցած այս հանգա-
 մանքը մեր մասաց տղեւ, այս կերպ պատկերացը-
 նելէ ետքը, բնաւ չեմ վարանիր ըսել, թէ ամառ-
 նամէջին ու աշնան միջոցներուն³, ջուրերու ծան-
 ծաղ եղած ասեմ, շատ դիւրաւ կարելի էր հո-
 նել, եւ այն ոչ միայն ձիով, այլ եւ հետիոտն,
 Եթէ ջրերու բնականոն բարձրութեան ժամանակ
 գեալ ձիով միայն անցանելի է, ապա ուրեմն
 ըսել է թէ Լուկուլոս Հոս շատ մեծ դժուարու-
 թիւններ ունեցած ըլլալու էր, ինչու որ, եթէ
 Լուկուս տակաւին շարտմ մը յառաջ այնքան
 օտարիկ բարձրացած էր որ, Լուկուլոս շլմորած՝
 յաւակորչաւ եղած էր, յորդած գեան անցնելու
 հնարաւորութեւնէ, Եթեպիսի պատկեր մը կրնանք
 եմթադրել նաեւ Տիգրիսի նկատմամբ, որուն
 ջրերը բնական միջակէ անհամեմատ աւելի յոր-

¹ էջ 44.

² Briefe aus der Türkei S. 238.

³ Browaki, S. 44.

դած ըբբալու. էին: շեռեւարար, այս պարագային,
Ճամբու. երկարու թեան կնճառու հարցի՝ վրայ կը
բարդուի երկրորդ ու դժուարագոյն մը եւս՝ ճիգ-
րիսի անցքը:

Բոլոր պայմաններն ու պարագաները կը գե-
լով, զիրք մը գլխաւորարար, որ մերձաւորապէս
241 ' յիշամբար Գիարրեկէ դեպի հեւսիս կը
գտնուի, այս խնդրոյն նպատակաւ լուծուած՝ մը
կարող է ապաւնտ, Ընտրան՝ զիւղին մասին
ճարտեսան գտնույն սարահանգակը կը վերջա-
նայ, եւ կը սկսի ճիգրիսի բարերեր գաշտագե-
տինը: Այս գաշտին վրայէն կարող էր Նուկուլուս
այլ եւս անհոգ ու անկասկած, ազատ համար,
ձակ քալել. ալ եւսնա ոչ լեռներէ զգուշմալու
պէտք ունէր եւ ոչ ծածրաներէ, կորույ էր խա-
ղաքընէլ իւր գլնուս սրներն ուր որ ուզէր եւ ինչ
նեւով կամ շարքով որ հաճէր: Այն ալս վայրն
ալ, ինչպէս Հ. Արդերտի քարտէսէն կը տեսնուի,
կապուած է Զիլիսէնէ Գիարրեկէ՝ գետի վրայով
երկարող պողոտային, որմէ կ'եզրակացընենք, թէ
զիւրու անցանելի պէտք է եղած ըլլայ գետին
այս մասը: Աթէ ծանծաղ շրջար, ինչ հարկ կար
Ճամբուն ուղղու թիւնը գետին վրայէն անցընել,
երբ հնար էր առանց գժուարու թեան եւ առանց
մանուածուպատ իսկ շրջաններու, ճիգրիսի վրայ
նպատակ կամուսնի ազատագործել²:

1 շմա. Լիւնի քարտէսը, Ընտրան՝ Ա. Արդերտի
քարտէսին վրայ:

2 Ա. Արդերտի քով, որուն քարտէսն յետագայ ըստ
ուելքի մէջ ու յիշերիս է. Զարեհ-Նալէի մաս տակաւ ինչ

Արդ սուրհմն, որովհետեւ Արքայանի կոնսկը տարածուող այս սարահարթը, ինչպէս տեսանք, նպաստաւոր գիւրք մը կ'ընծայէր՝ ու զուտ ուղղութեամբ շարաշարժի մը, Լուկուլլոս բնական է որ նախընտրած ըլլալու էր ուղղակի այս ճամբէն քայլեցրնել իւր բանակը գեպի ան գիւղքը, ուր կը վերջանան Յաւրոսի սարաւանդները՝ որոնց չըջանը տախտակած էր ընել, եւ ուր, մեծ գիւրտութեամբ, կարող էր անցնիլ գետէն, նոյն խկեմէ անոր ջրերը բարձրացած ըլլային։ Միանգամայն գետին հանդիպակոյց ուլ հզիւքին վրայ շարունակուող սարահարթի զանախմաքերը գետեղերէն 5) քիչովնար տեղին գանուելով, Լուկուլլոս նոյն տեղն կրնար ընտրել իրր ճամբար իւր զորաց, եւ անկէ մինչեւ հեռագոյն հորիզոնները պայծառ տեսնուող այս միահարթ կողման բոլոր անկիւնները հիմնովին քննելէ յետոյ, կարող էր անվրդով՝ գետին աջակողման տախտակը փոխադրել իր բանակը։ Յուելուանք ասոր վրայ նպաստաւոր պարագայ մը եւս, որ այս ճամբով Լուկուլլոս որ մը խնայած կ'ըլլար, ինչու որ այս ճամբան Գիւրքերէրի վրայով անցնող ճամբէն 25 քիչովնար տակի կարճ է։

Ուրէ պատճառ մը չկայ շնորհակալութեամբ որ Լուկուլլոս Գեպէգէշիդ-սուի գետախառնակքէն

գեպի հիւսիս Շահարանէ, պարտաւոր մը կը նշանակէ Քիչքիտի փողով, անքնաց, մինչպէս Արքանա - Մապէնէ գեպի Քիչքիտի Խաչքիտի տախտակ ոչտարած պարտաւոր Գիւրքերէրի քովի կա մուրջին վրայէն կ'անցնի, ուր քաղաքը հանդիպելէ յետոյ, Սակայն կարճ ճամբայ մը կարելի էար՝ դարձնալ մեր պարտաւորին կը միանայ։

քիչ մը վարով անցած ըլլայ Տիգրիսը, եւ այսպէս
բուն Հայաստանի սահմանը մտած: Լուկուլլոս
նպաստէ չունէր սակայն, Հայաստան կոխած վայր-
կենին, անմիջապէս Տիգրանի վրայ յարձակելու:
Եւ յոգսիտի անխորհուրդ ծրարքի մը, շատ հաւա-
նական էր որ, իրեն համար՝ Հայաստանի հոգին
վրայ, տակնադաշի կացու թիւն մը ստեղծէր: Դա
կ'ուզէր — ինչպէս Մուրեքս, որ հայ զորաշարժին
վերջապահ գունդերը միայն կը զարնէր — ինչպէ
թշնամուդն վրայ այն տեղ՝ ուր ան բանակած
եստած էր, այս է՝ Տիգրանականի աղջիկ: Եւս
պարագային սակայն պէտք էր Լուկուլլոս գար-
նեալ տեղամ մը եւս Տիգրիսէ անցնիլ, եւ այն՝
շատ դժուարանքանի տեղէ մը: Եւս անցքին,
ինչպէս նաեւ, թիկունքէն թշնամուդն վրայ իյնալու
ծրարքի մը մասին մեր ազդիւնները կը լռեն:
Հնար է սակայն ենթադրել որ Տիգրան եւս այդ
միեւնոյն դժուարագնաց ու վտանգալից անցքն
իւր զորաց խնայել ուղեւով՝ որոշած ըլլայ գետին
աջ եզերքին վրայ թշնամուդն ապաստել, եւ անցքին
բոլոր ծամբաները զգուշութեամբ պահպանել:
Եւսպէտով Լուկուլլոսի բոլոր զինուորական հետ-
քաքիտի թիւնը, ինչպէս կը խորհրդան է Մոմենտ՝,
այնպիսի դժուարութիւններով ու բախտի պա-
սահարներով ինչպիսի ըլլար, որ իրեն նման
փորձ զորափար մը բնականաբար պիտի չուզէր
իւր անձը վտանգի, եւ իւր զորքը կրկին անգամ
գետն անցնելու տառանքի աշխատութեան մը
ենթարկած ըլլալ: Եւ որովհետեւ, ինչպէս յիշել

պիտի տեսնենք, այս արշաւանքին գլխաւոր նպատակն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ՝ Տիգրանի մեծափառթան՝ սասանը պաշարելով՝ զինքը Հռոմայեցւոց դէմ՝ ծակաւելաւ, հրապարել, ապա ուրեմն պէտք չունէր լինաւ Լուկուլլոս Տիգրիսն անցնիլ, եթէ Տիգրանակերտ աջակողմեան ելիչքը հաստատուած ըլլար:

Եթէ Լուկուլլոս այս ծախքուն հետեւած է, որ Եփրատէ սկսեալ մինչեւ Տիգրիս մերձաւորապէս 150) քիչումնար ելեկայնութիւն ունի, կարող էր արագախաղաց զնաքրով, եւ սրահուն միջին հաշւով 25 քիչումնար միայն քալելով՝ Եփրատն անցնելէ շուրսի մը ետքը հանդիսա Տիգրիսի ձախ ելլերքը հասնիլ, եւ նոյն ստաննուած տեղեկոտու ապաստարկութեան անկազմ ու անկերպարան վիճակին շնորհիւ զՏիգրան բռնաբռնէլ, քանկործակիլի բերել, ինչպէս որ ալ պատահեցաւ: Բայց ոչ իսկ ուս ուշ էր, եւ պարտոր բանակ մը միայն կարող էր Հռոմայեցիները մայրաքաղաքին պարիսպներուն առջեւէն հեռացընել: Եւսպիսի բանակ մը սակայն կը պակսէր Տիգրանի նոյն վայրկենին:

—

Հայոց ինքնակառար պատմաագութիւնը.

Կլաւդիոսի զեօպանութեան պարծին աւարտումն վերջ, Հայերն իրենց տրուած երկար ժամանակամիջոցէն, դժբախտաբար, բնաւ չգիտցան ոչ ոտիլ, Պատերազմ յայտարարուելուն

Հետեւութեամբ՝ Տիգրան զիջաւ փերջապէս իւր
ծերունի աներոջը Հեա տեսակցիլ, զոր, տարի մը
եւ աւել աժիս ամբողջ, իւր աշքերէն հեռու՝
անարդ աշարի մը ինկնարկած էր անմատարս¹։
Երկու արքայից իրարու այս մեծաշուք հանդի-
պումը հաւանականաց չլաւ տեղի ունեցած է
70 տկան թուականին Եգրիչ կամ Մաշիս ամ-
սուան մէջ։ Եւ մենապէս մանրութեամբ երեք
որ տեսող այս գաղտնի բանակցութեանց ուղղակի
արդէնքն եղաւ իրենց երկու ամենէն աւելի
վստահելի եւ միանգամայն կարողացոյն նախա-
բարենկուն շնորհապրկութիւնը, յետեանարար,
իւր պատասխանատու երկու արքայից իրարմէ
այսպէս ուծանալուն։ Եյսպէս Մեարդոսը սկեպ-
ագին իւր տիրոջ շահերուն ներհակ Տիգրանի
դէշ խորհուրդ մը առան ըլլալու պատրուակով
Միհրդատի վրէժին զոհ գնաց, նմանապէս Եմի-
կրատէս, աթենացի հռետորը, որ Տիգրանի ար-
քունքը կը բնակէր, նոյն միջոցներուն է որ յոնա-
կան մահուամբ սպաննուեցաւ²։ Երկու արքայից
միջեւ տեղի ունեցած այս մանրամասն բանակ-
ցութեան յաջորդեց չքեղ ու մեծահաջ հաղ-
կերոյթ մը։

Եյս հանդիպման սաղմագիտական ար-
դիւնքն սա եղաւ. որ Պոնտոսը յետս գրաւելու
համար Տիգրան Միհրդատի 10,000 հոգինոց
հայ ձիաւորաց զունդ մը յանձնեց, որով եթէ
չյաջողէր իսկ իսկոյն դաշն գրաւել, պիտի կարե-

¹ Memnon, c. 26.

² Phil. Luc. c. 22.

նար գոնէ հստակեան բանակը շարունակ ան.
հանդիսա ընելով՝ վստեգաւոր գիրքի մը գայն
մատնել։ Զայս կանխաւ գուշակած ըլլալով Լու-
կաբոս, իրաւունք ունէր տրեմն պնդելու, թէ
մահը միայն կարող էր ծերունի Միհրդատն ան-
միտ ընել։ Հոռմայեցիոց Հայաստան բրած յար-
ձակման դէմ Տիգրանի ձեռք առած միջոցներու
մէջէն Միհրդատի արշաւանքը միայն կը յիշատա-
կուի. այն եւս սակայն կ'երևի թէ շատ ուշ
եղած ըլլալու էր, որովհետեւ հոգի Միհրդատ
Ճամբայ ելած՝ յանկարծ յետս կոշուեցաւ,
Հայաստանի մէջ Հոռմայեցիոց դէմ դիմուորա-
կան գործողութեանց մասնակցելու¹։

Այսպէս անցաւ 711-ական թուականը,
առանց Հայոց կողմէ դիմադրական սեւէ քաղ-
մ'առնուած ըլլալու։ Եթէ Տիգրան, իւր ինքնա-
հաւանամբարաւանութեամբն, իրեն խորհրդա-
ծութեան կարեւոր ու մեծ խնդիր համարած էր
գիտնալ, թէ Հոռմայեցիք կրնե՞ն պիտի մնան,
թէ՛ առանց ասիացի գունդերու հետ դարձուելու
Յունաստան անցած են² — Միհրդատ սակայն՝
իւր ցարդ տեսած տիրութիւններէն զգուստացած,
աւելի խոհեմ ու աւելի խորագետ պէտք էր
եղած ըլլալ, եւ միտ շղնիչ Տիգրանի այս անմիտ
ու արտաւայտ խորհրդածութեանց, Հետեւաբար,
շատ դժուար է մեկնել թէ ինչ պատճառաւ
պաշտպանութեան, կամ ծիջող եւս՝ նախազգու-
շութեան — գոնէ գոհացուցիչ չ'ախով մը —

¹ Մեմորիա Ե, 26.

² Իսի, Լու, Ե 2.

միջոցներուն վրայ չէր պնդած Միհրդատ: Գուցէ թերեւս ինքն ալ Լուկուլլոսի որսագ. արագ գործի ձեռնարկելուն վրայ կը տարակուսէր, որովհետեւ իւր իսկ անոր վրայ տարած յաղիմանակները ոչ թէ գու ճակատներու մէջ, այլ վարանքով ու սովամահու թեամբ միայն շահուած յաղիմանակներ կը լցած էին:

Երբ սակայն Լուկուլլոսի Լոյսաստան մտած ըլլալուն լուրը հասաւ, շատ ուշ էր արդէն: Ըսալին Գուսթիանը որ այս բոլոր բերել համար ձակած էր Տիգրանի՝ կախաղանով քաւեց իր յանցանքը, որովհետեւ Տիգրան կասկածեցաւ որ բոլոր բերքին դիտաւորութիւնն էր այսու, իւր հորատակներն իրեն դէմ ագրտամբեցընել¹: Այս կերպով ահա դարձեալ շատ մը թանկագին ժամեր ընդմէջը կորսուեցան: Ի վերջոյ սակայն, Միհրդատը, Ելլիպից արքային սիրելին, իր անձը արտապնդելով՝ երբ Տիգրանի դպացուց մնաւորս գտանգը, հաղիւ թէ կարելի եղաւ ՅՈՒՍԴիանոս² եւ աւելի մեծ թուով հետեւեակ գինուոր յառաջացող լծնաւորն վրայ նեւել: Հայակոյտ զորաց հրամանատարութիւնը յանձնեց Տիգրան Միհրդատը, որ ինքնին այս տեղեկութիւնը բերած էր իրեն, մեծամիտ ու ինքնագոտուհ շեշտով մը հրամայելով անոր. «Թեր ինքի Լուկուլլոսը կենդանի, իսկ մեացածները ոտքերուդ տակ քախքախէ՛ անկիր»:

¹ Appian Mithr. c. 24 և Plut. Luc. c. 25. Գեր-
ջինս սակայն Գուսթիանը գրեալտունն կը համարի:

² Այս ու հետեւեակ գեղարքուն մասին հմեմ

Հայրոց տուսիքն ընդհարումք:

Ճեպընթաց գնացքով Դոսիքն անցնելէ, եւ ճամբւաներու ամեն կարգի զժուարտութեանց ու արգելքներու յաղթելէ ետքք, հասաւ Առկուլոս Տիգրիսի գաշտագետինը, ուր սակայն կարող էր, ամեն վայրկեան, թշնամի աշրուհի թեթեւագէն գունդերու անակնկալ յարձակումներու նիւթարկուիլ: Այս պատճառաւ, արտաքույր կարգի զգուշութեամբ իւր շուն շարունակեց՝ բանակը յառաջապահ գունդերով պաշտպանած, որպէս զի մի գուցէ խաղացքի միջոցին (ὅτι ἐν τῷ ἔτι) լանկարծակի կերպով յարձակման ենթարկուի: Այս պարագան արդէն պերճախոս կերպով կ'ապացուցանէ թէ Առկուլոս դաշտագետնի մը վրայէն է որ կը քալէր, եւ միանգուստյն բացէ ի բաց կը տարտաթրէ լիւններու մէջէն Փիլան-Լանիի վրայով եղած շուր մը ենթադրութիւնը: Արագ հոն, լիւններու փայտաթրած մեծ զգուշութեան մը հարկ չկար, եւ թէ անհնար իսկ էր մտածել, որ ձիաւորներու պիտիսի սասուար գունդ մը, որուն կը հրամայէր Սիհրաւրդան, արգիւնարներ կերպով հոն դիւտորական պորձաղութեան մը ձեռնարկել կարենայ:

Plot. Luc. 6-7: Appian, Mithr. c. 2: պատմածին հաւանայն Միհրատրդանի ընդ ամենը Չոնո կիսար միայն լանկարծակի կ'ըլլայ:

• Plot. Luc. 6-7

Այն ինչ հասկանալի բանակն սկսեալ էր
ամբացնել իւր բանակեացը, եւ դեռ մասամբ զի-
նասրներն իրենց շուն կը շարունակէին, իւր հա-
տաւ Լուկուքսի, թէ մաս կը գտնուի հայ զորա-
քաժին մը: Բանակետի պաշտպանութեան հոգն
ինքն անձամբ ստանձնեց գլխաւոր բանակին հետ,
կասկածելով որ մի գուցէ մերձեկայ վայրերն
եւս թշնամի գունդեր գտնուելով՝ յառաջ քան
ճակատ յօրինելը, յեղակարծ յարձակման մ'են-
թարկուի: Սեքստիլիոս, իւր տեղակար, 1600
միաւորով եւ նոյնքան (ὅς πολλὸς πλεονεξ) ըն-
դեռնականերով ու թեթեւազէններով կան-
խաւ ցրկեց, որպէս զի՝ առանց վարձուելու, մա-
տեն թշնամի ղեկիւղերը հետազուէ, եւ ի պա-
հանջել հարկին, բանակեացին աւարտման թե-
ռ թիկունք բլլայ: Երձակման մը պարագային,
զայն թիկունց կողմէ պատուպարելով: Սեքստիլիոս
իւր ստացած հրամանին համաձայն շարժեցաւ եւ
խուսափեցաւ թշնամիցն բնդ հօրնել: Իւր սա-
կայն Միհրբարդան Հռոմեցեացոց վրայ յարձա-
կեցաւ, ստիպուեցաւ: Սեքստիլիոս ճակատ տալ,
Խառնութիւն միջոցին Միհրբարդան ինկաւ եւ հայ
զորքաքաժիւր կատարելապէս քայքայած ժա-
խուսի դիմեց, որ միջոցին զինուորներէ շատերը
սպաննուեցան:

Այս պարտութեան շուրջ հոգի թէ ա-
ռաւ Տիգրան, իսկոյն թողուց իւր մայրաքաղաքը՝
Տիգրանակերտ, եւ նոյնին հրամանատարութիւնը
յանձնեց Մանեկես զօրավարին: Իրեն ուղեկցող
բոլոր գունդերը կարելի եղածին չափ շատ հա-

մախուսք փամարեց, որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ Ասորիքի կուսակալ՝ Մագաղաւակի — զոր Տիգրանը Լուկուլլոսի յարձակման պահուն իւր մատ կոչած էր — Բաճապան զորագուծները¹։ Կոր յարձակողականի մը պատրաստութեան համար սակայն ժամանակ չթողուց անոր Լուկուլլոս։ Վերջնայն նշանաւորագոյն տեղակալները՝ Մուրինոս եւ Սեքստիլիոս, հրաման տուցան փութով Տիգրանի վրայ գրոհ տալու։ Սեքստիլիոսի պաշտանն էր արարական ստուար զորութիւնի մը յատկապաշտութեան առաջին աւելույ։ Իսկ Մուրինոսի յանձնուեցաւ Տիգրանի սգնութեան փութացով զորագուծները գործել։

Երկուքն ալ յաջողութեամբ ի գլուխ հանեցին իրենց յանձնարարուած պաշտանը։ Սեքստիլիոս յանկարծ յարձակեցաւ Արարացոյ ոց վրայ, երբ անոնք կը պատրաստուէին զակիշ շինել, եւ անոնցմէ շատերը սրախողիող սպաննեց։ Իսկ Մուրինոս Տիգրանի յանակին ետեւէն հետամտելով հաւասար վերջուպահաց գունդին, անկտառ գոգաւարագնաց նեղ կիրճի մը մէջ — հաւանականագոյնս Կուլլոսի կիրճը — ուսկէ անգին բռնցուող հանգիստ ճանապարհը Հայաստանի ներքնաշխարհը կ'առաջնորդէ։ Տիգրան ու անոր ուղեկից գունդերը յայտնի գերութենէ մը մագաղաւոր կրցան պրծանել, այնու որ իրենց ունեցած բոլոր ազինն ու կահը Հռոմէացեաց թողուցին, որոնք նոյներու պահպանութեան յատկա-

¹ Appian. Syr. II. 40.

յուսմե մերժուպահ զինուորները մասամբ սպանեցին, մասամբ ալ գերի առին։ Ամեն պարագայի մէջ Միհրբաբի գէտ մըսմե ախպարագմբ Տիգրանակերտի ըստ բաւականի մտերը եղած ըլլալու էր, որ Մուրեմա՝ քաջուող խնամին հետագնդերով, այնքան շատ կրօնէր էր անոր հասնիլ։ Այս պարագան արդէն ինքնին անհերքեցից կուտայ, թէ ո՞ր աստիճան անպատրաստ էր Տիգրան հասնական յարձակման մը գիտադրել կարենալու։

Գլուխ Բ.

Լուկոկայոս Տիգրանակերտի ուղիւն։

I.

Սկիզբն պաշտօնան յաղարին.

Այս գլխի զգուշական միջոցներով իր զինուորական կացութիւնը ըստ բաւականի ամուրաւ ապահով հիմերու վրայ գնելէ ետքը միայն համարձակեցաւ լուկոկայոս Տիգրանակերտի վրայ քաշիլ։ Դու համոզուած էր որ եթէ անցած մը Հայաստանի մայրաքաղաքը ներք անցընէր, ոչ պիտահասնէ Ծովքան հարձուած պիտի ըլլար իր անդրադշն ծրագիրներն անաշխատ իրադործելու։ Նախ՝ որովհետեւ Տիգրանակերտը գրասե-

լով. տիրապետած պիտի ըլլար Հայաստան տա-
նող գլխաւոր ճամբուն, եւ երկրորդ՝ հոն, Տի-
գրանակերտ կը գտնուէին ասկաւին թագաւո-
րին հարձերն ու անոր ամբառ գանձերը: Այ-
որովհետեւ ամենամեծ ունեւթ ու ծանր նախա-
տիկը էր ասիայի ինքնակայի մը համար իւր կա-
նանային թշնամեաց ձեռքի գերի իյնալը, այս իսկ
պատճառաւ կը յուսար Լուկուլլոս որ շնչաւկի
Տիգրանակերտի վտայ քաղելով՝ կերպով մը
ստիպած պիտի ըլլար զՏիգրան իւր լեռներէն՝
որ նա ապաստանած էր ու ամրացած, վար իջ-
նելու՝ սակ իւր հարձերն անարգ գերութեան մը
ձեռքէն ազատելու հոգին դրօշմալ: Բաց դաշտի
վտայ ճակատելէ չէր խիթար ընտւ Լուկուլլոս,
վրան զի քաջ գիտէր նա թէ իւր հռոմէյնցի
գլխու օրներն անհամեմատօրէն ասելի բարձր
էին թէ իրենց զինուորական կրթութեամբն եւ
թէ կորովովը, քան Տիգրանի դրօշին ասկ հա-
մեմեմբուած անկիրթ ու անհրահանգ հրամանր:

Եւդ. Տիգրանակերտի պարիսպներէն դուրս
գտնուող անպաշտպան մասերը՝ արտաքիններն
ու արքունի գղիակը դրաւ ելի յետոյ, Լուկուլլոս
ձեռնարկեց իսկոյն մայրաքաղաքին պաշարման:
Քաղաքը շուրջանակի, միջնաբերդով միասին,
պատնէլներով ու խրամներով շրջապատեց,
մարտկոցներ ու պաշարման մեքենաներ դնակող
հոն, եւ մինչեւ քաղաքին պարիսպներուն առջեւ
երկարող ականներ բանուլ տուաւ¹: Ապալանա-

¹ Appian, Mithr. c. 54. Այնպէս է որ Եպալանոս
հոս. ինչպէս նաեւ շատ յաճախ ուղլուր. Պլուտարքոսի քով

պատմածին համաձայն Սեքստիլիոսի կը վիճակի Տիգրանակերտի պաշարման գործողութիւնները վարելու։ Այս սակայն ուղիղ չի թուեր ինձ, եւ վերջապէս մը արդիւնք պարզապէս կը համարիմ՝ Լուկուլլոսի անուն հոն չ'իշխաւակուիր։ Ինչպէս Պլուտարքոս եւս նշնը կը շեշտէ¹։ Վերած ըլլալու էր աշայիսի գժուարին պաշարման մը բոլոր գործողութիւնները։ Անհար է նմանապէս ենթադրել, որ Լուկուլլոս Տիգրանակերտի պաշարման հետ միասեմանակ Հայաստանի ուրիշ քաղաքներն եւս — որոնք, ի հարկէ, ոչինչ աւնշանակ բաներ կրնային եղած ըլլալ — պաշարելու։ Չայք, յատկացընելով իւր արդէն իսկ սուկուս, որ բանակն ընդ վայր փանտած ըլլայ, ինչպէս կը պատմէ Մեմնը²։ Մայրաքաղաքին անկմանն արդէն Հայաստանի այդ կողմերն ինչնին ինկան՝ առանց մեծ դժուարութեան, Հռոմէայեցւոյ ձեռքը։ Մինչ ասորն Լուկուլլոս Տիգրանակերտի բերդերուն հետ կը կռուեր, ան դին Տիգրան զորամուղովի սկսաւ, եւ կայելի եղածին չափ շատ զինուոր իւր շուրջը համախումբ ցաւարելու։ համար՝ հրաման զնկեց քուլոր հպատակ ու հարկատու թագաւորներու, իրենց ամէն արամադրելի միջոցներովն եւ ուժովք իւր քով փութալ, իրեն թեւ ու թիկունք ըլ-

բնդարձակերն չիշխաւակուած անգեկութիւնները համա-
ստանով՝ զանանք միջապէս խանգարած ու ալլափոխած է։

1 Լուկ. Ե, 20.

2 Գլ. 50, ուր նաեւ հիշուածացը։

լալու: Հայաստակ թագաւորներէն շատերն ալ չոհարարէին համապատասխանելով, Ազիտրենէի ու Ատրպատականի թագաւորներն իրենց մարտընտիր զարագունդերովը նոյնպէս Ախրք: Ազուանք ու Արարացիք իրենց մարտիկներովը հոյ ընդհանուր բանակատեղին հասան: Այս միջոցին էր որ Միհրդատ եւս ետ կոչուեցաւ՝ Պոնտոր գերագրաւելու: համար իրեն յանձնուած հոյ հեծելազուններովը միասին Տիգրանի մասնաւոր հոգածութեան առարկան էր սակայն իւր կռնան: Եւն ապահովւել իմիշտ, որոնց վիճակին մասին թէեւ շատ կը մտաւտանջուէր, ու կը մտաւտուէր զանոնք՝ պաշարուած յաղաքէն ամեն գետն ալ զատուած՝ իւր մտը տեսնել, սակայն միւս կողմէ զգալով իւր տկարութիւնը, շէր խելախել հոգ մայեցւոց վրայ գրոհ տալով՝ յաղաքին պարխապներուն տուջեւ, անոնց հետ պարնուիլ: Այս խեղապէս, շատ յանդուսն եւ միանգամայն ալիսածաւոր ձեռնարկն ի գլուխ հանելը յանձնուեցաւ: Ե(ՈՂ) հոգիէ բարկացած ձիաւոր գունդի մը որուն հրամայուեցաւ թշնամին ճեղքելով զաղաք մտնել, ու ալքային հարձերն, հարուստ գանձերովը միասին, բանակատեղին փոխադրել:

Հոյ հեծելազունը մեծ յաջողակտ թեւակի ի գլուխ հանեց իրեն վտահոյած այս ծանր պաշտանը: Այս գունդէն ձիաւոր խումբ մը, գիշերանց, հոսովեկան բանակեաղին վրայ յարձակեցաւ, եւ դէպի գուս, անընդհատ, տարափանման նետեր տեղաչընելով՝ խափանեց հոսմայեցի գինուորներուն բանակեաղէն դուրս

եւելից. որ միջոցին, միւս խումբն ազատարէն ա-
ւանարգել կրցաւ քաղաք խուժել, եւ արքունի
կիներն ու մեծագին դանձեմբն առած՝ Տիգրանի
հասցուց շահագոյժ: Այս խումբն էր միայն որ
բախտն ունեցաւ առանց կորուստ տալու, ան-
գիմար եւ գանձաւ. միւշքեւ միւս խումբն,
դժբախտաբար, ամբողջովին բնաջինջ եղաւ:
Հետեւեալ օրն, երբ Հոռմաշեցեք իրաց կացու-
թեան իրազեկ եղան, մէկէն դուրս խոյսացան
իրենց բանակեալէն, եւ իրենց թրակացի հօծե-
լազորուն պաշտպանութեան ներքեւ, յարձակե-
ցան փքրթիւ խումբին վրայ, որուն մեծ մասը
սրտկոտուր բռին, եւ թաղածները գերի վարե-
ցին: Բայց եւ Տիգրան հասած էր իւր հետեւ-
պնդած նպատակին. փոխած ընտրով ստոյգ կու-
րուստե ան, ինչ որ ամենէն աւելի յարգի էր
իրեն ու սիրելի:

Այսպէս էր պատմէ Խեմսն սոյն միջա-
դէպը, որուն վրայէն լուսթեանի մը կ'անցնի
Յիւստարխոս. վրան զի, ինչպէս սրամիտ կերպով
միւս գնել կու տայ Գարապաշեան¹, պատիւ չէր
բերեր ան Լուկուլլոսի գննուորական հանձարին
ու անոր համբաւունքը քաջութեան: Լպպիս-
նոսի² պատմածին համաձայն, Տիգրան ալ իսկ
ծեղագունդն այն պահուն թշնամադն վրայ ար-
ձակած կ'ըլլայ, երբ նա ամբողջական զորաբա-
նակ մը համախմբելով՝ դէպի Տիգրանակերտ
սկսած էր յառաջանալ, Լուկուլլոսի հետ գար-

¹ Գննական պատմ. Հայոց, Բ. 144:

² Mithr. c. 6:

նուերու: Յակոբն Կեմնոնի խօսքերէն բացայայտ
կը հակըցուի, որ այս արշաւանքը շատ աւելի
յառաջ աւելի ունեցած ըլլալու էր, քան որ շատ
ալ բնական էր: Ընհատական չէ նմանօրէն
ենթադրել, թէ Տիգրան իւր առ խելակորչոյս
փախուստի միջոցին մտաբերած ըլլայ ազատել
նաեւ իւր կանանցն ու իւր գանձերուն գոնէ
մէկ մասը, եւ իւր այս խորհուրդն իսկոյն գոր-
ծագրել տուած՝ քանի որ առ այդ վտանգն
ունէր զեն եւս իւր արամազրութեան տակ բա-
ւականաչափ զինուոր: Եթէ ձգձգուէր գործն, ու
դանդաղէր նշինն գործադրութիւնը, այնուհե-
տեւ անապատ եղած պիտի ըլլար հասնական
լիզճոնները ճնշքելու: Ուրէ փորձ նամանաւանդ
եթէ անգամ մը այս վերջիններն իրենց պաշար-
ման յաւր գործողութիւններն աւարտելով,
քաղաքը ինքս պաշարման տակ տուած նստած
ըլլային: Եւս պարագան ինքնին բաւ է կործնել,
զմեզ կատարելապէս համոզելու, որ հայ հիծե-
լագունդին այս յանդուգն արշաւը աւելի ունե-
ցած կրնար ըլլալ քաղաքին պաշարման ձեռ-
նարկուելէ շատ քիչ յետոյ միայն:

Ի հարկէ, այսպիսի ձախողանք մը չէր կա-
րող վնասերստել Լուկուլլոսի աննկուն ոգին: Նա
իսկոյն հրամայեց աշաւուրջ զգուշութեամբ
քաղաքն ամեն կողմէ ամենախիստ կերպով պա-
շարել: Թէեւ պարխապներէն գուրս գտնուող
մերձավայրերն ու արքունի շէնքերն առանց
կոխի գրաւուեցան, սակայն Տիգրանական
բերդապահ գունդերը յամառօրէն պաշտպա-

նեցին քաղաքը Հռոմայեցւոց դէմ, որոնք ահա-
ւոր կորուստներ ունեցան, գլխաւորաբար, կորո-
վածից հայ աղեղնաորներու շեշտակի տրձակած
նեաւերէն: Մեծ եղաւ նմանապէս անոնց նիւթա-
կան փաւը, երբ հայ բերդապահ գունդերու
հրամանատարը, Մանկէս, հրումայեց պաշարման
մեքենաներու վրայ հրաժարան կպրտձի, թ տե-
ղաղընել, աւերիչ ու սոսկալի նիւթ մը, որ փնչի-
նոյն տառն անծանօթ էր Հռոմայեցւոց: Երբ
Հռոմայեցի զինուորները գերմարդկային ճիգեր
թափելով հրակեղ մեքենաները փրկել ուզեցին,
տեսան որ անհնար է այդ նիւթով վարակուած
սարկիսները հրոյ տներու մէն ազատել¹: Պաշար-
ման կռիւներն այսպէս երկուստեք եւս անհնարին
սասակութեամբ շարունակուեցան, ի վերջոյ,
ռակայն, կ'երևւի թէ Լուկուլլոս, յատուջ քան
առանգակ զորագունդերու ժամանումը, կրցած
բընալու է քանի մը զինուորական յաջողութիւն,
ներ ձեռք բերել, որ պաշարիչ գունդերը յա-
ջողեր են սանդուղներով քաղաքին պարիսպները
փրկելու հիշ, ու պատնէշներու ծնածներն ու թա-
քսորդները քանդելով՝ հոն բարձրահայեաց
դիրքի մը տիրանալ²:

¹ Xiphilinos — Cassius Dio fragm. 170. 2. Հմտ.
Կառ. Sallust. IV, fragm. 61—62.

² Sallustius fragm. 63.

Պորտլանդ արքայական քանակին. ևս նույնս պատճառովս քանակսն իւրեւորդ կը գումարէ :

Այնչ Տիգրանակերտ պաշարիչներս բոլոր յարձակումներուն դէմ ինքզինքն այսպէս գիշապնարար կը պաշտպանէր. անգին Տիգրան Հայաստանի ներսերը ևսր զօրածողով ընելով՝ հակայ բանակ մըն էր կողմած : Բնականորար. այս նորակազմ բանակը, յամենայն դէպս, Տիգրանակերտէ իջ շտա հեռի միջափայր մը կենդրոնացած ըլլալու էր : Ինչու որ, այդպիսի մեծ բանակի մը համար — ինչպիսի եղած են միշտ տեսական բանակները — արտաքոյ կարգի դէռ արին գործողութիւն մը եղած պիտի ըլլար Հայաստանի լեռնաշղթաներուն յարաբերարար նեղ եւ անձուկ արահեաներէն յոռաջ խաղալու : Այս պատճառաւ Տիգրանի շահն արդէն այնպէս կը պահանջէր, որ զօրածողովն ըստ կարի թըշնամուրն մնակերը, մեծատարած ու պողտաւոր զաշտագեանի մը վրայ համախումբ գումարուէր, ուր նաեւ կարելի ըլլար, մեծ դիւրութեամբ, այսպիսի մեծահանգէս բանակ մը պարկենաւորել :

Երգարեւ, Տիգրանակերտէ գեպի հեւսիս, շտա հինգ օրուան (ըսելք 100 քր՝) հեռաւորութեան մը վրայ կը տարածուի 75 քր՝ երկայնութեամբ ու 10 է միջեւ 15 քր՝ լայնութեամբ : Այդ բնդարձակ զաշտագեանիը, որուն մէջէն կը հոսէ Մեղրագետը (թիւր. Կարասու), Տիւրքոսա՝ Քսենոփոնի : Այն հարկաւ,

վայրը կարծես բնականէն տեղեւոտ ըլլայ
այսպիսի հսկայ զորաբանակներ իւր վրայ համա-
խմելու ու զանոնք հմն, անշուշտ վրայ, պարե-
նաւորելու համար: Այս վայրը մատնանշելով
բնած էր արդէն պիտիտ¹, թէ հնա միայն եւ
նշալուր կարող էր Տիգրան իւր բանակները
համախմբած ըլլալ: Անհիմն է, հետեւաբար,
Գարագաշեանի² ենթադրութիւնը, թէ Տիգրան
իւր զորքը զանաւորութեամբակին վրայ կը
գումարէ: Բայց ինչո՞ւ Տիգրան իւր նոր բանակն
ապահով ու անկասկած գումարել կարենալու
համար արջան հեռուները փախչէր: Ի՞նչ բան
կը ստիպէր զինքը Հայաստանի ներքնագաւառու-
ներն ու անոր անմատչելի լեռներն ելլել ապա-
ւինիլ, եթէ թշնամին Միջագետք բանակած նստած
էր, որ իրմէ հսկայ Սասանոս լիւնով ու լաթնա-
տարած Տիգրիսի անանցումելի ջրերովն անգն-
աւորած էր: Այս եւս ահա ապացոյց մըն է, թէ
Տիգրանական Տիգրիսի ձախակողմն էր հաս-
տատուած: Անեցմէ դատ, իւր եւ Հոմալեցոյ
միջեւ, Մշոյ դաշտին հարուստ կը բարձրանան
անտիկ պարիսպներու նման բոցմի (թրք-
կալը) ու Սասանոյ բարձրաբերձ լեռնաշղթա-
ները, որոնցմով իւր բնականէն պաշտպանուած
կարող էր անվրդով պատրաստուիլ եւ իւր
բանակները կատարելագէտ ապաստանել: Մոլե-
գրեթէ ուղղակի, Գարկոն ու Անաող լեռնաշղ-

¹ Akad. d. Wissenschaften zu Berlin IX, S. 137.

² ԱճԳ 14.

թաներու մէջտեղի կիրճէն անցնելով. ճամբայ մը կ'երկարի դէպի Կուլդ-սուի ձորը: մէկ աղբերակէն Քատման-սուի, եւ անկէ մինչեւ Տիգրանակերտի մասերը: Այս ճամբուն տեւապաւ թիւերը գրեթէ հինգ դրամ ճանապարհ է: եւ բանակի Վը համար գիւրացեաց: Եթէ երբեմն ճան հազարաց բանակը կրցեր էր Քսենոփոնի հրամանատարութեան ներքեւ: Կուսարսի գլխաւոր ճակատամարտէն յետոյ, այս ճամբու վրայէն հանգիստ նահանջել¹, ապա ինչո՞ւ Տիգրան եւս պիտի չկարենար իւր հազարաւորները միեւնոյն ճամբով լինամուղն վրայ քաշեցընել:

Տիգրանի այս զորախաղացի մասին սալափո միտն կը հաղորդէ մեզ Պլուտարքոս², թէ Տիգրան ճուրսի լեռներն անցաւ: Վկայութիւն մը, որ մեր այս տեսութեան շատ կը նպաստէ. վասն զի այն լեռները, որոնց վրայէն Տիգրան Եջու դաշտէ ելելէ ետքը պիտի անցներ. հիներէ Քաւրոս կը կոչուէին: Սենք իրաւամբ կարող ենք բնորոշել, որ Հայր վերոյիշեալ կիրճն անցնելէ յետոյ մինչեւ Ներքիկի՝ Կուլդ-սուի վրայ, անբնդ հաս դէպի հարաւ շարունակած են յառաջանալ: Անկէ սկսեալ դէպի հարի շեղե-

¹ Հմմտ. այս մասին Karlov, Der Marsch der Leontis-Kavend (Hozenden von C. E. Lehmann, Latoran, Zentralblatt 1909): C. E. Lehmann, Sitzungsber. Berl. Akademie der Wissenschaften, 1909, S. 745, Anm. 1; W. Heide, Zeitschrift für Ethnologie, 1906, S. 266, 4, Verh. Berl. anthrop. Ges., 1906, S. 381 (Sitzg. vom 18. Nov. 1).

² Luc. I, 25.

լով, եւ. Բաւման-սուի ու Եգիպտանէ-սուի (կամ
Արգին-սուի) միջեւ ջուրերու բաժանման գծին
երկայնութեանը¹ իրենց ճամբան շարունակելով՝
մտած են այն վէտ վէտ ու ալեկերպ բլրագաւտող,
որ մինչեւ Արարկին-սուի ի Բաւման-սու. գետա-
խառնուիքը կը տարածուի: Արդ, այս սարահար-
թային գաւառին երկայնութեանը չու ելով՝ հա-
սան Նդրին մինչեւ վերջին սահմանը, ուր բանակ
դարկած նստան: Հետեւեալ սրը, Բաւման-սու է
— որուն այս մասը դիւրաւ հունելի է — ոնցան,
եւ ուղղակի Ֆարկին-սու ձորին երկայնութեանը
յառաջանալով՝ գիւմրին Ցիգրանակերտի վրայ:
Հոկտեմբերի 5 երորդ օրը կանգ առաւ.
հոյակոյտ բանակը Բաւման-սուի եզերքը, ուսկէ՝
սարահարթի վրայէն. հայ զինուորները կարող
էին պայծառ տեսնել իրենց պաշարուած մայրա-
քաղաքն ու Հռոմայեցիներու վրանները: Ցիգ-
րանակերտի պաշտպան հերոսներն եւս սակայն
իրենց բարձր միջնաբերդէն որոշ կը Նշմարէին
իրենց աղաաւարտ մեծ բանակին ժամանումը,
զոր ցնծալից աղաղակներով կը մատնանշէին
Հռոմայեցւոց: Գեւա այսօր իսկ հնար է հիփրկերտի
(Արարկին) բրգալեռնէն սարահարթը գիտել,
այնպէս որ Ալուաարքոսի առած տեղեկութիւնն
ըստ ամենայնի կը համապատասխանէ այս կողմի
երկրագրական շիրքին²:

¹ Հոս բարբաթն կը յեղի միւսներէն թ. հիփրկերտի
բարդէսը, զոր իմ ներկայ աշխատութեանս իբր պիտու էր
հիմ ընտրած եմ:

² Lehmann, Philologentag, S 76.

Թշնամի երկու բանականները մի քանի քիռ-
 մար հեռաւորութեան վրայ արդէն իրարու
 մտեցած էին: Հոմայնցի դորափարին համար
 այլ եւս ժամանակը հասած էր ինչպիսին որոշելու,
 թէ ինչ կերպ, եւ կոմ ուր պէտք էր կարգել
 կապմը իւր ճակատը: Ուստի, փութով պատե-
 րազմական խորհուրդ գումարեց: Խորհրդակցու-
 թեան միջոցին ժողովականներէ ոմանք կուսակից
 էին պաշարումն ի սպաս վերցընելով՝ բոլոր
 արամադրելի ուժերով թշնամեցն վրայ գրոհ
 տալ: Իսկ այլք, աւելի խոհեմները, խորհուրդ
 կուսային շփրցընել պաշարումը, վասն զի,
 կ'ըսէին, խոհեմական չէ բնաւ: Թշնամի ստուար
 ջակատ մը — Տիգրանակերտի քաղաքապահ
 գունդերը — արամադրելի թողուլ հան, որ կա-
 րող էր, ճակատամարտի մը պարագային: Հոռ-
 մեական լիգաններու նահանջի գիծը վստահել
 կոնակէն: Այս վերջին կուսակցութեան առած
 խորհուրդն աւելի ընդունելով թիւն գտնելով,
 որոշուեցաւ պաշարումը շարունակել, եւ թող
 աւել որ Տիգրան նախադարձակ ըլլայ:

Եւ կույլոս սակայն ոչ միդն եւ ոչ միւսին
 յարանած կարծեաց կատարելապէս թեր էր
 ելած — այլ ամենուն գաղափարը յսելէ յետոյ,
 անսովոր յանգցնութեամբ մը վճռեց, առանց
 ամենեւին պաշարումը բառնալու, թշնամիդն
 վրայ խոյանալ, ու շփուլուլ որ տն Բաղաման-սու
 գետէն առդին անցնի: Իւր զորափարներէն Կու-
 բեան 600 լեզեանականներով Տիգրանա-
 կերտի աօջիւ թողուց. այս սակայն աւելի հսկո-

դաթեան, քան թէ այդպիսի հսկայ քաղաք մը պաշարման տակ պահելու համար էր. ինչ որ, ի հարկէ, նկատի առնելով դուռքին սակաւածեռն թիւը, յաջողութեան ամենագոյնը երաշխիք մ'իսկ չէր կարող ներշնչել: Իսկ ինքը, Աւիս. Կոս, Տիգրանի վրայ քաղեց մնացած թանկեղէն՝ 10.000 հեռեւակապարով (≈ 24 փաշա), որ է ըսել՝ Ղաչերիանեան մայրաքաղաքի լեզեռնականներով եւ դեռ ուրիշ 4 փաշաերով, որոնց վրայ աւելցան նաեւ թովանդակ այրուէին՝ ընդ ամենը 3000 հեծեալ, եւ 1000 թեթեւազէն՝ ազիզ-նաւոր ու պարսաւոր:

3.

Թուրքմաններ:

Այս ճակատամարտի մասին մեր մտքին մէջ յստակ դառնալու մը կազմելու համար, պէտք ենք հոս հաւատարմութեն պատկերացընել ռազմադաշտին իսկական դիրքն ու հանգամանքը: Պլուտարքոս է միայն, որ այս ճակատամարտը խղճամիտ հաւատարմութեամբ կը նկարագրէ: Ի՞նչ պատմագրին սոյն ճակատամարտին, ու անոր այլիւրիշ պարագաներու, մասին տուած թուրք վկայութիւնքը՝ այժմեան ֆարկին-սու եւ Բաւս-ման-սու գետերու գետախառնուելիքին կից տարածուող դաշտադէտնին դիրքին ըստ ամենայնի կը պատշաճին, դայր արդէն փաստացիօրէն ապացուցած է Բեւք¹: Հոս ես պիտի շատանամ

¹ Zeitschrift für Ethnologie, 1890, S. 272ff.

անոր ընդարձակ տեղեկագրին միմիայն մեր այս
 ելութիւն հայոց հասուածէն փոքրիկ յառաջ-
 րերութիւն մ'ընելով, որուն միջոցաւ մենք պիտի
 կարենանք ստուերագրիմ քարտէս մը մեր մայրին
 մէջ յորինել, ու ճակատամարտի ընթացքին
 հետեւիլ: Սոյն հասուածին մի քանի մասերը
 միայն կրճատելով հոս զայն յառաջ կը բերեմ
 նշմարեցուցի:

Պարկին-սուի լայնանիստ ձորէն հանդարտ
 գնացքով դէպի հարաւ վար իջնելով՝ 2() քլմ.
 ճամբոյ կարելի յետոյ, կը հասնինք մեծ ու
 ընդարձակ դաշտ մը — ջրաշատ Բասաման-սուի
 ուղղած դաշտագետինը, որ կը սկսի մեր դանուած
 տեղէն պիտի 2() քլմ. հետոյն հզոտած մեծ
 կամուրջի մը տակէն, ու դէպի հարաւ 12.—
 15 քլմ. կը շարունակուի, եւ յետոյ կը վերջա-
 նայ: Ենթ լայնութիւնը 1—3 քիլոմետրի միջեւ
 կը տարուբերի: Պարկին-ձորի երկարութեանը
 մեր ճամբան շարունակելով, 5 քլմ. յետոյ, կը
 հասնինք գետանկոյնոյն եզրագաշտը...

Դա հիմնուի հարթավայր մըն է,
 առանց ոեւէ ելեւէջքի, ու այնքան ընդարձակ,
 որ կարելի է հոն բանակհող հաստատել յա-
 ճախացունց բանակի մը:

Իսկ Նուկուլուսի... անցնելէր գետը Բասա-
 ման-սուն է, որ 3(), 4() եւ մինչեւ 5() մետր լայ-
 նութեամբ, հանդարտ ու անշշուկ, սակայն միշտ
 սրնմեաց, իւր յորգառաս ջուրերը՝ իրմէ դդա-
 լիօրէն աւելի փոքր Դիարբեկի գետը կը
 թափէ...

Լեզրաբնականներու, վկայութեանը համաձայն, փետրուարի վերջերէն սկսելով մինչեւ գրեթէ Մայիսէ վերջերը, Քառաման-առ հունքի չէ. այս շրջանէն յետոյ, կարելի է անոր շատ մը կողմերէն՝ կամուրջին թէ վերին եւ թէ ստորին մասերէն, անցնել, ի լրաց տակայ, ի հարկէ, եթէ յետներու վրայ անքան առատ ունէրեւ տեղացած ըլլայ, որ, զեռայարայց յի պատճառաւ, անհասար Ըրեւ 1—3 սր գետէն անցնել: Գետին ըսրը սովորաբար ձիերու, մինչեւ ծունկերը կը հասնի, կ'ըսեն տեղացիք: Ըսին պարագայի մէջ, սակայն, զետին լայն մասերէն շատ զիւրաւ, կարելի է անցնել, առանց ձեռք գոտարութեան...

Ըստ հարթագրքին Տիչդ գէմը մեծ սաքահարթ մը կը բարձրանայ, որ պէպ արեւմուտք երկարելով, սպահարթին ստորաւն գրեթէ 5—6 քլմ, անցին, Քառաման-առի կելլորը ըստ բառկանի տեղ դարաւանդներով կը վերջանայ, մինչեւ հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ անստիճանաբար ու կամաց կամաց գէպի գետ կը խոնարհի, եւ — ինչ որ մտադրութեան արժանի է — գետեզրին մաս քանի մը ցած բլրակներէ բաղկանաւ: Հոս վերը արեւմ, այս մեզմ գառիթափին վրայ էր սր բանակեցուցած էր իւր մեծ բանակը Տիգրան, որ՝ գրեթէ 150—200 մեար լարաբերական բարձրութիւն ունեցող այս կէտէն, կարող էր տեսնել Տիգրանակերան ու պաշարիչ բանակին վրանները: Պաշարութիւնն եւս կարող էին տեսնել զՏիգրան, վասն զի այս կէտէն սրու կը տեսնուին այդ

կողմերն ամբողջ, սարսափաւոր, մեղմ դառնեցա-
վիլ, Բաստման-սուն ալ դաշտագետներ գլխովին

Աղզակի այս տեղը այն վրայ, Բաստման-սու-
նու, որ մինչեւ ցարգ Տիւսիս-Հարաւ ուղղու-
թեամբ կ'ընթանայ, յանկարծ մանուած ապա-
շըջանով մը կը խոտորի գետ արեւմտայր, ինչ-
որ ներկայիս 35⁰ դարձուածք մը ցոյց կու տայ,
մինչդեռ գետիս նախագէտ ունեցած առջեւի
եզրներու ուղղութենէն դատելով, նա պէտք էր
երբեմն շուրջ 50⁰—60⁰ եղած ըլլաւ, ի հարկէ,
մերձաւորապէս 12 քլմ. երկայնութեան մը
վրայ, որմէ յետոյ դարձեալ գրեթէ հարաւային
ուղղութեամբ իւր ընթացքը մինչեւ գետախառ-
նունք կը շարունակէ:

... Եւ զ մեղմ դառնեցումին ու գետին
մերձակոյ յլլակներու երկու կողմէ կը գտնուի
փոքրիկ դաշտահարթ մը եւս: Հոս, Լուկուլլոսի
բանակեալին մաս, արեւմտեան եզրագաւառը
4—5 մետր, իսկ արեւելիանը 3—4 մետր սեւ
գետափով կը հակի գետի գետ:

Ընդափս երկրին նկարագրութեանը մա-
սին: Հոս ուրեմն, այս գետին վրայ տեղի պիտի
ունենար 6 Հոկտեմբեր 63 ին (ն. թ. թ.) այն
համարաւոր մեծ ճակատամարտը, որ Հայոց
մայրաքաղաքին մտանդը մղուած ըլլալուն՝ Տի-
գրանակերտի ճակատամարտը կոչուեցաւ, զոր
Մոմեն՝ Հոմայ մղած պատերազմներու պատմու-
թեան ամենախայլուն էջերէն մին կը համարի¹:

¹ Römische Geschichte I), S. 700.

4.

Հայ բանական գործախնդ:

Պատերազմական խորհուրդն աւարտելէ յետոյ, Հոկտեմբերի 5-ին, Լուկուրու իւր լեզեռններն առած՝ Տիգրանակերտի քովէն հեռացաւ: Եւ ուղղակի Պարսկն-սուի ձախակողման ծորածորակէն Չ() քիւրմեար դէպի հարաւ-արեւելք յառաջանալով՝ մտաւ Բատման-սուի ձորագաւառ: Հս. դետին արեւմտակողմը, ճակատամարտն խորեակին, իւր ճամբարը հաստատեց ուղղակի հայ զորաբանակներու դիմաց, որոնք կանխաւ արդէն տարահարթին ու դէպի Բատման-սու հակադ զաւթթափին վրայ բանակած նստած էին: Երբ Տիգրան հռմեակած անքան սակաւ ձեռն գունդի մը բանակեալը վերէն դիտեց, իւր զորականներուն դարձած քամահելով մ'ըսաւ. «Եթէ տանք ղեկդունելով համար եկած են հոս՝ շտիպալանց շատ են, իսկ եթէ իրր ղինուոր պատերազմելու՝ շատ քիչ են»:

Տիգրանի այսպիսի մեծաբանութիւնները քաջախիւանք կը դնէին իւր առաջապաշտ զորավարներէն, որոնք, կարծես, իրարու հետ կը մրցէին իրենց տերը շողոքարկելու մէջ: Անոնցմէ ոմանք նստած վէզ կը խողային եռանդով: Երբ արքայն այս խաղին նպատակն ուղեց իմանալ, «Այժմէն քուէ կը նետանք», պատասխանուեցաւ անոր, «Եւ որուն բաժին պիտի իյնայ աւարը», իսկ ուրիշները կը խնդրէին արքայէն որ իրենցմէ միոյն միայն յանձնէ իւր սեպհական գունդովը:

Թշնամուցն փոքրօքամակ բանակը ցան եւ զիր ընելու պաշտօնը, առանց ուրբալին մասնակցութեան: Անգին Տիգրան կը դժուարանար որ իրեն մահու շափ տալէ ետք Տոմաշեցի զոյա-
փարներէն միմիայն Աւելուլուսի հետ ստիպուած էր զարմուիլ, եւ ոչ թէ հոռեական զորաւոր-
նակներու բոլոր զօրափարներուն հետ միա-
հաղոյն:

Այսպիսի խաղերով կը կատակէին ու կը ծաղիկէին Հայք Աւելուլուսի բանակը: Մասամբ մը իրողունք ալ ունէին, համեմատելով իրենց ա-
հաւոր զօրաթիւը հոռեական զանգին հետ: Հե-
տեւորաբար պէտք չէ զարմանալ, թէ հայ բանակը
կոտորելապէս փառահ էր իւր յաջողութեան
փրայ, եւ նոյնքան ալ համոզուած, թէ առաջին
իսկ յորձանգիսով Թշնամի ջոկատները պարտու-
թեան պիտի մատուիր: Այսպէս շատ ցոյց կու
տան, ընդհանրապէս, հայազունդ բանակին
թիւը մեր առջեւը գտնուող օտար աղբիւրները:

Այս տեղեկութիւններն եւս կը քաղենք
մենք այն միեւնոյն պատմագիրներէն, զորս յի-
շատակամ էին: Վերեւ, երբ հոռեական բանա-
կին զօրաթիւը կը ստուգէինք: Արդ, ինչ որ հոն
ըսած էինք այն առթիւ, հոս եւս նոյնները կը
կրկնենք ամբողջովին:

Հիւս եւս տուեցում է, թէ Պլուտարքոսի¹
քով յիշատակուած վկայութեանց իբր հիմ ծա-
ռայած է Սալուստիոսի տուած մէկ սքանչելի

տեղեկութիւնը¹։ Պիտտորիոս, որ հայ բանակին զորամիւր մինչեւ ցլեաին մանրամասնութիւնքն այնպէս ճշգրիտ նշանակած, եւ իր կողմից կողմէ շարադրուած յաղթութեան տեղեկագիրը իւր տուած այս տեղեկութեանցն իբր աղբիւր ցոյց տուած է², պարտական է զայն Սուրբ Կաթողիկոսութեան, ՍՍ՝ եւսնայնպէս տուանց երկրայութեան է. թէ Լուկոսիւս իւր յաղթութեան արկիծանքաւ կշիռ հանգամանք տալու նպատակաւ, է որ ստուտաբացուցած է իրեն թշնամի բանակին քանակը, տուանց ի նկատ առնելու, որ նա ճիշդ ալ աշտու իւր հակառակորդաց որակն անորան սքհամար հելլի ու ուլինչ ցոյց տալովք՝ նսնմարուցած կ'ըլար նաեւ իւր տեղահանութիւնը, եւ կերպով մ'իսկ զայն ուղարկած։ Ըստ որում պատիւ չէր բերել իւր անուան ու համբաւին որ այդչափ ու այդպիսի անարթէք զինուորներու հետ պատերազմի բռնուէր։

Արդ, Պիտտորիոս հետեւեալ թիւերը կը նշանակէ Տիգրանի բանակին 20.000 պարսաւ որ ու աղեղնաւոր, 55.000 ձիաւոր, որոնց 17.000ը գրահազաւ եւ 150.000 հետեւակ, ընդ մանր 225.000 մարտիկ, որոնց վրայ կ'աւելնան նաեւ կամրջաշէն, ուսճփրայ, տնտաւահատ եւ այլ այս կարգի տեղէն ծառայութեան մէջ գործաւուող 35.000-նոց գունդ մը։ Այս վերջին գունդը ճակատին թիկունքը զիջք բռնած էր,

¹ Maurenhöcher, Sallustii Historiarum reliquiae, էջ 58 եւ Reinach, էջ 442.

² Լ. 28: ὡς Διοκασίλος ἔγραψε πρὸς τὴν αἰγλήστον

որպէս զի թշնամաւոյն փոյս աւելի եւս սարսափ ազդէր:

Ըստ աւելի զօրաւոր ցոյց կու տայ Հայոց զարսթիւքը Ազգայնաս¹: Ըստ թիւերուն մէջ ստեղծեալ թիւերու ընդհանուր թիւը կը տեսնուի Պալատարքոսի առանձին թիւերուն հետ: Նա հետեւեալդորաց թիւը 250,000 կը նշանակէ, իսկ ձիաւորներունը 50,000: Ինչ որ գրեթէ կը համահասնի Պալատարքոսի մատնանշած թիւերուն, եւ արդէն Ազգայնաս ձիաւորաց թիւը նշանակելէ յետոյ ընդհանուր թիւը (== գրեթէ) փոփոխուի: Ըստ իսկ համանական է որ հետեւեալդորուն համար իւր տուած 250,000 թիւն ալ ուղղակի արգիւնք եղած բնայ բնագործակողին տեսչադրութեան, որ փոփոխակ 205,000 ք համապատասխան թիւ բովանդակ հետեւեալդորաց նշանակելու: Ըստ սալուստ-պալատարքոսան վկայութեան, արձանագրած բնայ սոյն մեղի ծանօթ թիւը:

Բոլորովին անգործածական կը համարիմ եւ Եւստրոպիոսի եւ Սեքստու Սուստի² քով յիշատակուած յաւաքներու թիւերը: Փոքր զի մասամբ մ'իրենց եւ մասամբ մ'ալ բնագործակողներու վերականգնող Վիփիոսի թիւերը խանդարուած են հոն³: Ըստը կը նշանակեն 7,500 զրահապատ

¹ Müller, c. 10.

² Eustrop. Brev. VI, c. 15; Rufus, Brev. c. 35.

³ Ընթերցման զանազան ձեւերու արգիւնք են այն բազմազան տարբերակները, որոնք յառաջ եկած են Եւստրոպիոսի պատմութեան հրատարակիչներու քով: Գ. Գր. Գրեշմուտի, Գրեշմուտի եւ Ռեյլ 50,000 տպագրած են հետեւեալդորաց թիւը:

Հեծեալ ու 100.000 կամ 120.000 զինեալ
ու ազնոջնաւոր¹։

Սեմնոն, ընդ հակառակն, այս թիւերէն ճշ
մէկուն հետ կը համեմայնի ու մէկ խօսքով հայ
բանակին զօրաթիւը 80.000 կը դնէ²։

Կրեմլէ նշին թիւերը ցոյց կու տայ նաեւ
Փլեգոն տրալաքի որ 30.000 ձիաւոր եւ 40.000
հետեւակ, ընդ-ամենը 70.000 զին, կը համարի
Տիգրանի զօրաց թիւը³։

1 Առաւել եւ երկուքին յով ալ ձիաւորները կը պակս-
սին։ Ռու փառ ազնոջնաւորաց թիւը 120.000 կը նշանակէ. առ-
կայն շատ անասուց է, թէ արդեաւ նաւայ թիւին մէջ յաւր-
հեմեակապարը կ'ուզէ հասկը ցընել թէ — բնագոյն իմաս-
տին համեմայն — միմայն ազնոջնաւորները կ'իմանայ։ Այս
պարագային մէջ սակայն փոխանակ 150.000 թ ձիան է 120.000
1 ՊԷԼ - 57։

2 Հակադէպ 12-րդ Գրիգորի, FIG. II, էջ 868. Այս-
տեղը կ'ուզեմ տարկել թիւն ժողովէ Բուրխաթի, որ կ'են-
թաղուէ էջ 440, ձեմ. 2, թէ Փլեգոնի աւանդած անգե-
կա թիւերը 65 թ կը վերաբերին, եւ Վրաստանայ Խակաթա-
մարտը կ'ակնարկեն։ Բայց որովհետեւ Փլեգոնի յիշատակած
Թուակնին ուղիւ կը համեմատի պիմպիտդի թուակնին,
որ մասամբ մը մէկ տարին եւ մասամբ մ'ալ հետեւեալը կը
ծածկէ, այս իսկ պատճառաւ մարդ կը վարանի, առաջին
հայեցումը յաւելու, թէ արդեաւ այդ պատճառ անգեկայքը
65 թ վերջերը պատահած է, թէ 65 թ ոկեպրները Հետեւեալ
թուակններէն առկայն որոշ կը տեսնուի որ 65 տարւոյն
վրայ բխարւ եւ անոր խաբը։ Գտնի զի յիշատակուած աններէն
ամեն ալ այն տարւոյն մէջ անգի աւերած էն, այսպէս
չ. որ, Վրաստանայ մեհնէին նաւ ակաթիւն ի Հառմ. դարձեալ
Փլեգոն իւրաքանչիւր տարւոյ մէջ պատահած նշանաւորա-
գոյն զէպքերն ու պատահարները յաւ ակած լուս ընտրանք
յառաջ կը բերէ։ Վրդ, Խնչպէս կարելի է հիմադրել որ նա
քիցրանկերտի յով միւսած մեծ ու փառահեղ Խակաթա-
մարտը ի նպատակաւ նրա ձեռնայ յով, միւսած աննշանակի նաւ
կատամարտին, գտնի առած ընտր յիշատակելէ։ Բայց որով,

Աբիշները, ինչպէս խփեալ ի Քաղաւանդս,
 Փրօնտիկոս եւ Արտիոս թշնամի ահաւոր զորա-
 րանակի մէջ խօսքը միայն կ'ընեն, ինչ որ, ի հար-
 կե, ենթադրել կու. ապա մեզ, թէ անոնք անպատ-
 ճառ իրենց առ ընդ. տեսցանք ու տեսած ըլլալու. էին
 մեծաթիւ գումարներ: Այսպէս ուրեմն կարող
 ենք հոս տեսնուիլ բազմազան տեղեկու թիւները
 երկու գլխաւոր խաւ մշտնա զերանել, որով կ'ու-
 նենանք մէկ կողմը՝ Մեթնի եւ Քլեգոնի վկայու-
 թիւները, իսկ միւս կողմը՝ Պլուտարքոսի, Ապպի-
 անոսի, Լուսարապիոսի եւ Պուփոսի վկայութիւնքը,
 որոնք թէեւ ամենքն առհասարակ իրենց վկա-
 յութիւնքը Լուկոսի տեղեկագրէն քաղած են,
 սակայն եւ այնպէս ամենէն աւելի լաւ ու նախ-
 նականին ամենէն աւելի մերկեցողը կը ընայ մեզ
 դարձեալ Պլուտարքոսինը, վասն զի նա է որ
 ուղղակի ոչտուած է Սալլուստոսէ:

ստաց է թէ այս վերջին ընտրուած կ'ընայ, որ է
 ըսել յիշակութի 178. ի թուականին, եւ այն եւս որոշ է
 թէ Քլեգոն հոս ալ թէ բանակի հանգրձանաց կամ անա-
 ռապիտութեան վրայ է որ կը ծանրանայ, ոչնչ շոտայեց, ոչ
 կողմ շոտած յողմու թեան մը վրայ: Դեռեւորտը գոյն է
 որ նա թուել կ'ուզէ, եւ ոչ թէ զայն. մէկ խօսքով՝ այնու-
 նա Զիդրոնոկերոսի քով մղուած ճակատամարտը (174. գ-
 րի աշխատ կը դիմէ, եւ ալ թէ Լյուսիանոսը քովերը (178. ի
 — 185. աշխատ): Ստրաբոնի յոտով բերած այն պատմաւա-
 բանութիւնը, թէ Զիդրոն ու Միզրդատ միասնաբար զինու-
 որ համախմբելով զանք համակիւս ձեռք կը մարզեն,
 իրոք է որ այս պարտքան առաւելապէս ընդ զորակոյնն կը
 հայնի, այսու. հանգրձն, սակայն, կարեւոր թէ այս ամենը տա-
 կուին պատմաւոր մը ընն ճակատամարտին թուականը սխա-
 լընաւորու:

Պլուտարքոսի պատմածին համաձայն այս
 աստուծոյ բանակը կազմուած էր Ասիոյ ներքնաշ-
 խարհին գրեթէ բոլոր ազգերէն: Հայք, Կորդուխք,
 Մարք եւ Ագիաբենացիք մասնակցած էին Տիգրատ-
 նակերտի ճակատամարտին իրենց բոլոր տրամա-
 գրելի շքեղութիւնով: Արեւին իրկու պետութեանց
 թագաւորներն եւս անձամբ կը մասնակցէին տնորո-
 թելու: Ոչ մտրուց բանակով, սակայն մեծ բազ-
 մութեամբ, սղնութեամբ փութացելու էին Նոյն իսկ
 հետաւոր Պարսից ծոցին եղերաբնակ Արաքնիւր՝
 Կասպից ծովու քովերէն Աղուանք, ու Վիրք, եւ
 Կրասիայ ձորին բնակիչները, որոնք ոչ թէ իրր
 ձորու, այլ՝ իրր կամաւոր, վարձատրուելու տկն-
 կալութեամբ, փութացելու էին Արաքից արշալիկն
 գրաւելու հետեւելու:

Այս զանազան ազգերէն աստ կազմուած էր
 այն մեծ բանակը, զոր Տիգրատն Հռոմայեցւոց վրայ
 քաշեցընելու նպատակով: Աշոյ գաշապետին
 վրայ համախառն գումարած էր: Եթէ անսկզմէ
 իրաւաւնչութիւն ունեցած շքեղ ու մեծութիւնը
 նկատի առնուի, դիւրին պիտի բլբայ այնու հետեւ
 գուշակել, թէ ինչպիսի աստուծոյ թիւերու հասած
 պէտք էր ըլլալ տիգրատեան բանակը, զոր անյայտ
 մանրամասնութիւն կը նկարագրէ մեզ Պլուտարքոս:
 Զոյս եւս սակայն պէտք ենք հոս շեշտել, որ այդ
 վերալիշեալ ազգերէն ոմանք, ինչպէս Վիրք, ու
 Աղուանք, Տիգրատնի իշխանութեան ենթարկուած
 չըլլալուն, մեծ շահ մը կամ սպաւ մը չէին կառաւ:

ի հարկէ, ակնկալել անկէ, հետեւ. արար անհա-
ւանական չի թուիր ենթադրելը, թէ անոնք միայն
փոքրածեղծն գունդերով Տիգրանի օգնել ուզած
ըլլան: Նմանապէս հպատակ ու հարկատու իշխան-
ներու զոհած զորագունդերը չեմ կարծեր որ շատ
մեծ եղած ըլլան:

Արդ, այս ամէն պարագաները կշռելով՝
եթէ օժանդակ զորագունդերու զորաթիւն սակաւ
ինչ անօտարցընել ստիպուինք, այդ պարագային
պէտք պիտի ըլլայ անշուշտ Մեմնոնի եւ Փլեգոնի
թիւերուն առաւելութիւն տալ: Եւ, արդէն
70.000—80.000 է բաղկացած բանակի մը հա-
մար ինքնին շատ դժուարին գործ էր արահետ-
ներու վրայով, ուր շատ շատ երկու կամ երեք
անձ կարող էին քով քովի քալել¹. Լեոնու-
գաստէ մը բաց դաշտագետին իշնել: Ղեւրին է
այլ եւս գուշակել թէ որպիսի անհնարին դժուա-
րութեանց կապուած պիտի ըլլար, եթէ՝ ոչ թէ
70.000—80.000, հապա 250.000 եւ նոյն
իսկ զին աւելի գլուխներէ կազմուած հսկայ
զորաբանակ մը այդպիսի սնանցանքի միջավայ-
րերէ խաղացընել հարկ ըլլար: Եւ կը միտիմ,
հետեւ. արար, Մեմնոնի ու Փլեգոնի քով յիշա-
տակուած թիւերն իրականին գրեթէ համապա-
տասխան ընդունիլ, եւ ըստ այնմ Տիգրանի բա-
նակին կու տամ միայն եւ միայն 70.000—80.000
մարդ, եւ ոչ աւելի: Այս հաշուով հեծեւազորը
կ'ունենայ 30.000, իսկ հետեւ. ակազորը 40.000

¹ Betek, անդ, էջ 250.

ուղիկ: Այս ընդհանուր գումարը չէ կարելի
տեսի եւս մասնաւորելով՝ ըսել որինանի համար,
մէ ինչ կարող էր մերձաւորապէս եղած ըլլալ
զրահաւոր հեծելազօրաց թիւը: Եթէ Մեմնոնի ու
Փլիգոնի մաս յիշատակուած թիւերը կատարե-
լապէս վատահայի եղած ըլլային, հնար էր այդ
պարագային, անոնց՝ առաջադէմ ու հեծեալ զրա-
հաւորներու առած 7.500 թիւն եւս իրր ճշմար-
տանման ընդունիլ:

Համեմատելով այժմ այս քանակը հոռ-
մեականին հետ, դեռ իսկ իրարմէ մեծապէս կը
տարբերէին անոնք, եթէ նոյն իսկ հայ զօրացուն-
դելուն քանակին իրր $\frac{2}{3}$ ը զեզել ստիպուէինք:
Այս պարագայի մէջ իսկ, եւ դեռ շատ ու շատ
քանկան կը գտնեմ՝ որ հայ զօրականք, կատարե-
լապէս վատահայ իրենց տանելիք յաղթութեան
վրայ, ծաղրած ըլլան թուապէս իրենցմէ անհա-
մեմատ կերպով նուազագոյն հոռմեական քա-
նակը, որ դեռ գալտագեանին վրայ ցրիւ նստած
ըլլալուն՝ զգալիսէն աւելի սովաւաւոր կ'իջեւար,
ինչպէս այս ալ էր: Այսու ահա կը մեկնուին այն
քիչ մը չափազանց պոռոտաբան անձնագովաւ
թիւներն ու մեծամեծ խախլները, որոնցմով
ճիգրան ու իւր զօրավարները կը քամահէին
Հոռմայեցիները, որոնց սակայն յաղթապանծ
զօրաբանականերու համբաւն իւրոյ եւեթ ընտելին,
առանց ոնեւ ժամանակ առիթն ունեցած ըլլալու՝
անոնց հետ չափուելու:

Մէջերէնէն մէկը միայն շարունակ յորգոր
կը կարգար անոնց զգոյշ կենալ ու արթնամիտ

Հսկել: Այս անձն էր Տաքսիլէս, Միհրդատի
փորձառու գործադրը, որ իւր աբխաշին մշած ամէն
պատերազմներուն մասնակցում, ու անոր յազ-
մութեանցն ու պարտութեանցը բաց որդ ու բա-
ժանորդ էր եղած: Միհրդատ յատկապէս զինքն
իւր անխաբի ու անհետատես փնտայն քովը
դրեալ էր՝ որպէս զի անոր խորհրդակցանի ըլլայ,
վասն զի տեղեակ էր նա հռոմէական ռազմավա-
րութեան, ու գիտակ' անոնց ճակատ յարդարելու
արուեստին: Նա պաշտան ունէր Աբխաշից ալքան
ղգու շահընել յախուռն քաղ մ'առնէն, ու անոր
սխալներն ու զղել: Աւ տրդէն աններելի սխալ մը
չէր: Տիգրանի՝ Հռոմայեցի ոգ հետ խնդիր զարնուիլ
ու զելլու որոշումը, փոխանակ սպասելու Միհրդա-
տի, որ դէռ խնդրաշած էր երկրորդ զարաթանակի
մէ կազմութեան գործով: Ան գիտէր ձերունի
ու փորձ թագաւորը թէ որչափ դիւրին էր հռո-
մայեցի քաջամարտիկ զինուորներուն համար,
իրենց անհամեմատօրէն աւելի բարձր կրթութե-
ան մամբն ու կարգ ապահովութեամբը՝ ասիայի մար-
դակոյ՝ ոչ անմարդ բազմութիւնները պար-
տութեան մատնել: Ստոյգ է, թէ եւ Տիգրան իւր
բանակին բնաւոր զինուորներն որոշելով՝ զանոնք
հռոմայեցի պանդուխտներու ձեռքով մարդել ու
կազմակերպել տուաւ: Բայց եւ այնպէս անմը
դարձեալ շտապողիցան հռոմէական ալքրնաւոր ու
փորձագոյն գունդերու բուն յարձակմանցը դի-
մադրել, գոնէ որոշ շափով մը:

Տաքսիլէս¹ վտանգը կանխաւանդելով՝ կը

¹ Համ Եղպրեանսի. Միհրդատ. 71-էն. Միհրդատ իջնի

զգուշացնէր զՏիգրան թշնամւոյն դէմ՝ նախա-
 ասցէ. նա խորհուրդ կու տար իւր օտուարաթիւ.
 այրուծի գունդերովը տնոր պարենաւորման գիծը
 թիկունքէն կտրել, եւ այսու Հռոմէյեցիները առ-
 վամահոյ թեան ենթարկել, եւ կամ անձնատուր
 ըլլալու ստիպել զանոնք, ինչպէս երբեմն Լուկուլլոս
 ալ ըրած էր իրեն Սիւզիկոսի առջեւ. Ղաւ կրկին ու
 կրկին անգամներ թախանձեց զՏիգրան, ու ամէն
 կերպով ջանաց զինքը տարահամարել եւս կենալու
 իւր մօքին գործագրութեան: Անոցուտ էր ամէն
 փորձ. եւ ըն միայն այսչափ, այլ եւ չիւ մնաց որ
 նա իւր կեանքն եւս վրայ տար Տիգրանի ահաւոր
 բարկութիւնն իւր վրայ հրաւիրած ըլլալուն: Ասան
 զի անխորհուրդ արքայն սկսաւ կասկածիլ Յայ-
 սիլէսի վրայ, թէ նա պարպապէս նախանձէ զըր-
 գեալ, ինչպէս նա կը կր կարծէր, ձգձգել կ'ուզէ
 իւր հրամաններուն գործագրութիւնը, որպէս զի
 այսու ժամանակ շահեցնել տայ իւր տիրոջը՝
 Միհրդատի, ինքն եւս իւր բանակովը պատերազ-
 մին մասնակցելու, եւ, տրպիսի դիւրալուցիմ ճա-
 կատամարտէ մը Տիգրանի շահելիք փառքին ինքն
 եւս փառակից ըլլալու: Հետեւ այսոր ոչինչ ազդե-
 ցին Տիգրանի վրայ Յայսիլէսի հետ ասեւ ու իմաս-
 տուն խօսքերը: Ղաւ իւր առաջապաներու՝ որոնք
 իւր սնապարծիկ փառասիրութիւնը միայն լաւ
 փառաքչել գիտէին, շաղրդով թու թեանցն առաւ եւ

Լ. ինչ որ սակայն պատմութեան ընթացքին չի համապա-
 տարաներ, վասն զի նոյն միջոցին Միհրդատ տակաւին բա-
 նակաւեցին չէր գտնուէր, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Պլու-
 տարքոսի Լ. 4. 41. 20 է. եւ Իսթիմոնի 92. 50 է.:

չապէս անաւելով, վերջնականապէս միտքը դրաւ, անձամբ իւր բիւրաւոր դարաց գլուխն անցած՝ յառաջ քան իւր ծերունի, յաշաղկոս ու անզոր աներոջ ժամանումը, փոքրութիւն հստակեան գունդին հաշիւը մարրելէ լինցընել, որպէս զի տարուած յաղթութեան ամբողջական փառքը ինչն ստանձին միայն վայելէ: Հատ խոհեմ, եւ միանգամայն զգուշաւոր շարժան եղաւ Տաքսիլէս. որ Տիգրանի քարկոթեմնէն ինչս տալով՝ ժամանակ մը անոր աշխերէն հեռու ապրեցաւ, համազում ըլլալով, որ ալ այնուհետեւ անկարելի պիտի ըլլար ճակատագրի ընթացքին առաջին առնուի:

5.

Մակառաւմարտին նկատագրութիւնը՝ ըստ մեր անտօթեան:

Վերջապէս ծագեցաւ Հոկտեմբեր 6-ի յիշատակելի սրւան ուսուստը: Այգուն, տակաւին չուսացած, վերջուց Ղուկսիլոս իւր բանակը, եւ գունդերը կողմէի ու զանոյք սպասադիններէ յետոյ՝ զարախաղաց եղաւ: Տիգրան որ իւր սպայապուտոյք ըլլաւն գաղաթէն կը գիտէր, եւ ուշի ուշով կը հետեւէր հստակեան գունդերուն մէջ մի շարժման, շատ հետաքրքրուած էր գիտնալ, թէ ո՛ւր, ի վերջոյ, պիտի յանդէր Ղուկսիլոսի այս շտապանց յանդուգն արկածախնդրութիւնը: Նոյն միջոցին յանկարծ ուրախութեան աղաղակներ ըսուեցան հոյ բանակին շարքերէն. « Հիմայ

յայտնի տեսնուեցաւ, որ Տաքսիլէսի ճակատ տալէ խուսափելու ռզելուն իսկական դրդապատճառը նախանձն է եղեր միայն, վասն զի իւր տէրը ուղմադաշտ հասած էր տակաւին: Այնչափ մեծ էր Հռոմայեցոց սարսափը, որ առանց ճակատ մը տալ ուզելու՝ ես կը դառնան գէպի կտադողովկիւ, ուսկէ ամիսներ յառաջ ելած ու այս կողմերն եկած էին . . . :

Տիգրան յաւակնտա շեշտով մը զՏաքսիլէս իրեն մաս բերել հրամայեց, ու վարը դաշտին վրայ պարզուող տեսարանը մասնացոյց ընելով՝ հեգնելով մ'ըստ անոր. «Ասոնք քու անպարտելի համարած Հռոմայեցիներդ են. տես թէ ինչպէս վատարար կը փախչին իմ ահարկու քանակիս առջեւէն, առանց ճակատամարտ մը խնդախելու. » Թորանուս զինուորականը Տիգրանի այս խօսքերուն միտ գնելէ յետոյ, առանց իր պաշարիւնս թիւնը թիւնը կորսնցընելու, կը պատասխանէ. «Քու ճակատադրիդ միայն վերադրէ, ով Արքայից արքայ, եթէ երբեք այդպիսի անակնկալ բան մը տեղի ունեցած է: Սակայն ես գրեզ կը զգուշացընեմ խաբուելէ. վասն զի ցարդ ես չեմ տեսած Հռոմայեցի մը, որ զօրախաղացքի մը միջոցին գլխաւորաց ըլլայ ու առանց վահանի: Այս պարագան միայն արդէն յայտնի չլանակ է մատուցուած ճակատամարտի մը: »

Հալիւ աւարած էր Տաքս, լէս իւր խօսքը, իսկոյն տեսնուեցաւ. թէ որքան իրաւունք ունէր նա: Հռոմայեցի լեգէոնները յանկարծ գաղարտուելով, ու իրենց վաշտերն ուրոյն դասակներու.

բաժնած՝ պատերազմական դիրքով բաժին առ
բաժին գետէն սկսած անցնիլ: Անոնց դէպ արեւ-
մուտք խուճապանման այս խաղաղքին նպատակն
էր ուրեմն պարզապէս Բասման-սուի եղերքի
դժուարասեայ ու անապար ասիունքէն խուսա-
փելով՝ հոս այս անգը դալ, ուր գետեզրը հար-
թայտմար էր: Այս կէտէն գիւրաւ կտրող
եղան Հոռմայեցիք զխմացի եղերքն անցնիլ. եւ
անկէ եւս յառաջանալով՝ հասան սարահարթին
ծայրը, ուսկէ անդին հնար էր հեշտ դասիթափի
մը վրայով Հայոց բանակեալը հասնիլ:

Այս պարագան ցնցեց Հայոց հանգիստն,
ու մէկէն սթափեցուց զանոնք իրենց խոր թըմ-
բութիւնէն: Վճռուի թէ, ծանրաթիւն քունէ
արթնցած մարդու մը նման շուտօտ, ու բերին
մէջ խայրը բեկբեկելով հարցուցած ըբայ Տի-
գրան. «Մեր վրայ արդեօր կը քալեն»: Սակայն
եւ արնպէս այլ եւս ժամազաճառ ըլլալու ատենը
չէր: Հապճեպով մը այս անկարգ ու անկանոն
մարդակոյտ բաղմոս թիւնները դէպի սարահարթի
դասիթափը փոխադրուեցան, ի հարկէ, առանց
որոշ ծրագրի, ուր անոնք Հոռմայեցւոց յար-
ձակման պիտի դիմադրէին, եթէ ասոնք փորձէին
սարահարթին վրայ յարձակելով բանակաւորին
վտանգել:

Այս ճակատամարտը — որ ահա այլ եւս
սկսած է մղուիլ — ընդարձակագոյնն ու ման-
րակրկիտ կը նկարագրէ մեզ Պլուտարքոս, ինչ-
պէս նաեւ Ապպիանոս, Մեմֆոն ու Փրոնտինոս:
Մեր այս աղբիւրներն անշանակ շեղումներով

իրարու լիութի կը համաձայնին: Մեր քիչ մը վերեւ յիշատակած հռոմեական լեզվեւններու զօրաշարժը առնուած է Պլուտարքոսէ, որ միւս երեքէն աւելի ճշգրիտ կը պատմէ զայն: Հոս կ'ուզէի եւ միայն ճակատամարտի իրադարձու- թեանց վրայ համառօտ ազնայիկ մը նետել, այն- պէս ինչպէս եւ ըմբռնած եմ զայն: ու յետոյ նկատողութեան առնուլ այդ պատճառն աղբիւր- ներու իրարմէ ունեցած շեղումները: Իմ նկարու- գրութիւնս յար եւ նման է Պլուտարքոսի պատ- մանին. այս իսկ պատճառաւ վերջնոյս վրայ աւելի մանրամասնօրէն ծանրանալն եւ հոս աւել- լորդ կը նկատեմ¹:

Արդ, Տիգրան իւր գունդերը դէպի գեա հայոց այդ հեշտ գարեւանդին վրայ այնպէս մը կը ճակատեցընէ, որ բանակին ճակատը գետին հետ ուղղանկիւն համեմատելով՝ հռոմեական յարձակման մը ճակատէն դիմագրուէ: Այս դիտաւորութեամբ միայն կրնայ նա հարկա- գրուած ըլլալ իւր ճակատը գետին ուղղութենէն աջիկան ներսով յարդարել, որ Հռոմայեցիք՝ յայնկոյս գետի անցնելուն պէս, հայ ճակատին անպատասխար մնացած թեւին հետ առանց չփութ ունենալու, հարկադրուած ըլլան դէպի ձախակողմ՝ շեղումով մը՝ Հայոց դիմաց ճակատ առ ճակատ դալ: Ահա ասոր համար Տիգրան ճակատեցու- ցած էր իւր հեծեւազօրը ճիշդ այն կէտին վրայ:

1. Ձօրաշարժին մանրամասնութիւնքը տե՛ս Պլուտ. 1. Կ. 4., 9Լ. 27: իսկ ճակատամարտին նկարագրութիւնը 9Լ. 28:

ուր գեախն դժուարասեպ եպրք կը վերջանար, եւ մինչեւ այս կէտը Հոսմայիցիք, բնակունաւորս, չէին կտրող համարձակել յայնկոյս գեախն անցք մը փորձել: Այսպէս ուրեմն իւր ճակատին աջ թեւը թէ գետով եւ թէ անոր դժուարասեպ ու անսպար եզրներովը պատասպարուած ու պաշտպանուած բլլալո, երեւոյթն ունէր բաց տալի, գետեզրի մտիկ կը բարձրանային նաեւ յանի մը բլլութեան, որոնք նմանապէս կը նպաստէին Հայոց ճակատին ռազմական գիրքին:

Ինչ որտէ՛ս յայնչն ճակատի զօրաց տառքին գծին վրայ՝ իրր պաշտպանութիւն աջ թեւի, ճակատեցոյց Տիգրան իւր զօհաւոր հեծեւազօրաց մեծագոյն մասը, որոնք այսպէս, ճակատին սակաւիկ ինչ տառքակողմը, գետին քով ու բլլան ստորաւը՝ դեպի յառաջ կամ գէպի ձախ ծաւալելու՝ բաւական յարմար գաշտադեալն ունէին: Այս կուէ վառեալ այրուծին պարծանքն էր Տիգրանի եւ ասպհովաբար նաեւ կորիզն անոր բանակին, որովհետեւ անոնք միմիայն հայ աշուղական ընտանեաց ազատորդներէն էին կազմուած: Այս ձիաւորներուն ամբողջ մարմինը՝ մինչեւ ազգրիւն ու սրունքները, պատենազարդ ու թանձր զլուհով մը պաշտպանուած էր, նմանապէս անոնց նժուղներն եւս սոյնպիսի զօհաներով պատասպարուած էին¹: Հայ զինուորն բնահանրապէս յամբաշարժ էր ու ծանրաբեռն՝ իւր զրոյ կրած շտաբանց ծանր սպառաքինութեան

¹ Sall. hist. rel IV, lxxiii. 64—66 (Mauron-brecheri.

պատճառաւ, նա դեպի յառաջ միայն կարող էր
գործողութիւն կատարել, եւ այն՝ սեղմ ու ամ-
փոյի ընդհարումն: Ասկէ կը հեռուի թէ զրա-
հաւոր հեծերագունդը, հաւանականագոյնս իւր
չափազանց ծանր դրահին պատճառաւ, շատ աւելի
ծանրաշարժ եղած ըլլալու էր: Բան Միջին դա-
րու գերմանական ասպետները, եւ որչափ կ'երեւի,
կը տեսնուի թէ՛ րաքի նիզակէ մը, ուրիշ զէնք
չէին կրնր անոնք իրենց վրայ:

Ատնց կ'իյնար ուրեմն աջ թեւը պաշա-
պանել: Մնացած բանակը սփռուած էր լայն
ճակատի մը վրայ, եւ հաւանականագոյնս իւր
յաճախութեան պատճառաւ տարածուած էր
նաեւ դեպի խորութիւն: Աջ թեւին կը հրա-
մայէր Սարական Ատրոյատականի թագաւորը,
ձախին՝ Ադիաբենէի թագաւորը, իսկ ինչը Տի-
գրան՝ ստանձնած էր կենդրոնի հրամանատարու-
թիւնը: Դեռ իսկ խառնակ վիճակը կը շարու-
նակուէր այս անկարգ ու խռոնաղանձ ամբոխին
մէջ, երբ անդին Նուկուլտս — նոյն պահան արգէն
աւարտած ըլլալով գետին անցրը — առանց
ժամանակ կորոնցընելու՝ յարձակողականի տեցաւ
խելոյն: Այդ ուշադուցած էին զինքը, յիշեցընելով
անոր Հոկտեմբեր Եի շարաքեր սըը՝ տարեգարձ
Արաուսիոնի ճակատամարտին, ուր Հռոմէյեցիք՝
Սերվիլիոս Կեպիոնի հրամանին տակ, Կիսկրա-
ցոյց ու հեռուաներու դէմ մղած պատերազմին
մէջ ահաւոր կերպով պարտուած էին: Սակայն
Նուկուլտս իւր յաղթութեան վրայ չի վստահու-
թեամբ մը պատասխանեց, թէ ինքն այդ դժբախտ

որը՝ երջանիկ օրւան մը պիտի փոխէ: Եռաս-
խար եղած չէր Լուկուլլոս:

Հայ զրահաւոր Տեծեւագունդին զանգա-
ղաշարժութիւնն ամենազգայուն կողմն էր մեր
արդէն իսկ թերափարժ բանակին տկարութեան,
որ Լուկուլլոսի սրատես աչքերէն չէր փրկուած:
Ըստ պատճառաւ ալ Լուկուլլոս իւր յարձակման
առաջին անգամ Նչաւակ ընտրեց այն Տեծեւա-
գունդը, որ իւր ճակատին դէմ յանգիւման ամե-
նամաս դիպքն էր բռնած: Լուկուլլոս իւր թրա-
կացի ու գալատացի թեթեւապէն Տեծեւա-
գունդերուն պատուիրած էր՝ հայ զրահաւոր
Տեծեւագունդին աջ թեւին վրայ բռնել թափով
յարձակել, այնպէս որ հայ ձիաւորներն իրենց
զենքը — որ, ինչպէս ըսինք, միմեայն Նիզակե
մը կը բաղկանար — այդ ուղղութեամբ միայն
գործածել ստիպուելով, իրենց ամբողջ մաս-
դրութիւնն այն կողմ միայն ուղղուի: Ասկէ կը
հասկըցուի, որ Տիգրան իւր Տեծեւագունդն արեւ-
պէս չէր դասաւորած, որ անոր կողմ եւս գետին
սեւց եղերքներովք պատուարուէր, ապա թե ոչ՝
ինչպէս կարող էր համարձակել թեթեւադէն
Տեծեւագունդ մը՝ կողմնակի յարձակմամբ, թըշ-
նամի զրահաւոր Տեծեւագորաց կողերը վտանգել:
Բըրան առջեի դիրքն ինքնին կը պահանջէր
ճակատ մը հոն, ուր գետեզրէ տափարակ էր
արդէն: Ըսեն պարագայի մէջ, Տիգրանի մէկ
անգգուշութիւնն էր՝ իւր զրահաւոր Տեծեւա-
գորաց մէկ կողին այսպէս վտանգի ենթարկուած
ընթաց:

Մինչ որ ինձն հոռեակեան լեզուները
 ճակատ առ ճակատ կեցեր էին Հայոց դիմաց,
 եւ այս վերջինները զիս իսկ իրենց ճակատը կը
 յարդարէին, Լուկուլլոս՝ գեան անցնելէ անմի-
 ջապէս յետոյ, թշնամիներուն դէպի մէկ կողմ
 աղջած մտադրութեանն օգտուելով, երկու վաշտ
 դիմուոր հեան առած՝ առանց ճշմարտելու ելաւ
 այն բլրան վրայ՝ որուն ստորաք զրահափառ
 հեծելազունքը ճակատած էր, եւ ուսկէ շօրս
 ասպարէզ անդին, թեթեւ վերելքէ մը յետոյ,
 թշնամի հեծելազորաց թիկունքը շատ դիւրա-
 կարելի էր վառնցել: «Մերն է յաղթութիւնը,
 քնկերներ», գոչելով, իւր վաշտերուն զօրին
 անցած՝ բլուրն ի վար յարձակեցաւ զուհաւոր
 հեծելազորաց շարքերուն վրայ, կանխապէս պա-
 տուիրած բլաւով, իւր դիմուորներուն՝ թշնա-
 միներուն վրայ առանց Նեա արձակելու՝ միայն
 սուրով անանց ազդրերը, որ միայն անդրահ էին,
 խորտակել:

Ըստ վարդապետական հայ ծանրա-
 շարժ հեծելազունքերը, ի հարկէ, տակալ չկա-
 րենալով, նա մանաւանդ որ աջ թեւէն եւս
 հոռեայիցի թեթեւագին այրուծի գունդէ մը
 սուստիկ ճնշուած բլաւով՝ փախուստ տալ սկսան:
 Այս որովհետեւ թիկունքէն Լուկուլլոս իւր երկու
 վաշտերովք նահանջի գիծը քսած, իսկ ճակատի
 կողմէն միւս հոռեակեան լեզուներ անոնց յառաջ-
 խալացաւ թիւնն եւ կը մղէր, հետեւաբար դէպի
 ձախ միայն ծածրան բաց կը մնար անոնց առջեւ,
 եթէ չէին օղեր թրակացի ու գալատացի հե-

ձեռագործն յանձնայ հետապնդուելով՝ գետը թափուիլէ։ Կը որովհետեւ իրենց ձախակողմը բաժանդակ հայ հետեւակազարը ճակատած էր։ հետեւարար հայ հեծեկազունը, որ այլ եւս բոլորովին բարոյալքուած էր ու անասակ ձեւէ լարջ գիմադրութեան, միմիայն իւր անձը փրկելու մասհոգս թեամբ՝ ինկու։ հետեւակազարաց շարքերուն վրայ։ եւ այնպիսի տակալի շփոթութիւն ձգեց հոն, որ բոլոր բանակը ահաւոր խուճապի մը մատնուած՝ խառն ի խառն սկսաւ փախչիլ լեռն ի վեր՝ դէպի բանակետը։

ճակատն այլ եւս կորսուած կրնար համարուիլ։ Եւս հսկայական ու անարատելի համարուած բանակն այսպէս շարաշար կը պարտուէր։ առանց խոյ — գոն անոնցմէ մեծագոյն մասին — թշնամի զինուորի մը երեսը տեսած չլիարու։ Փախստականները հետապնդող վաշտերը բաւակեղին մէջ իրական նախնիքս որեւեմ կը գործեն։ անձնայ կատրելով հայ զինուորները, որոնք այլ եւս բազարձակապէս անցոր էին դիմադրելու։ Մինչեւ 121) ասպարէզ հեռաւորութեամբ հետապնդեցին շումայեցիք հայ բանակին վայրագութիւն ցրուած թեկոսները։ Եւս հետապնդման միջոցին հումայեցի զինուորներուն ցոյց տուած խիստ կարգապահութիւնը, ստուգիւ ամենամեծ գովեալի արժանի էր։ անոնք առանց ամենեւին կարեւորութիւն ընծայելու բանակեղին մէջ տմբարուած հարուստ աւարներուն, անոր միայն ուշակալու եղան որ կարելի եղածին չափ մեծ թիւով թշնամի սրախողխող ապանեն։

կրկրին դիրքն ալ բաւական նպատակն անոնց այս քառանկի գործին։ Որչափ որ հեշտ զատիժաւ փով մը կը վերջանայ սարահարթին հարաւարեւմտեան եզերքը, նոյնչափ ալ անդնդախոր վիհեր կ'եղերին նոյնին հիւսիս ու հիւսիս-արեւելեան կողմերը, որ անդունդերու ժայռերը յաճախ 31) — 41) մետր բարձրութեամբ ուղղահայեաց կը սեպանան¹։ Հոս այս բնական արդերքներու առջեւ տեղմուած կեցած Հայք հետամուտներու սուրին զոհուեցան անխնայ։

Միայն Տիգրան կրցաւ հապիւ 151) հեռեակներով մագապուրծ փախել², փանդի կանխաւ արդէն ռազմագաշտէն փոխաւ տէր տուած, եւ որպէս զի չճանչցուի իւր խոյրն ապարօշափն հանդերձ յանձնած էր իւր որդւոյն։ Այս վերջինս ալ չհամարձակելով զայն իւր քովը պահել՝ հաւատարիմ ծառաներէն միոյն փտահացաւ զայն, որ ի վերջոյ, Հռոմայեցւոց ձեռքն ինկաւ։ Այսպէս 152) կուլլոսի ձաղանքին ամենափոքուն զարդը կազմեց Արքայից արքային այս թանկարժէք խոյրը։

6.

Ըստդոյն սղոյիւթներ մակաւտամարտին մասին։

Այս էր ընթացքը Տիգրանակերտի համարաւոր ճակատամարտին։ Այժմ՝ քննենք ոչոյն ճակատամարտի մասին խօսող հնագոյն աղբիւր-

¹ Beluk, տեղ էջ 274։

² Orosius. VI. 3, 7.

ներու իրարմէ ունեցած շնորհները: Ինչպէս
արդէն փերեւ բաժնէ ինք, մեր ներկայ ուսումն
նախընտրած իրը գլխաւոր աղբիւր ծառայած
է մեզ Պրոֆ. Կարապետի տուած այն անգնահատելի
տեղեկութիւնները, զորս նա հնա եւս, ինչպէս
այլուր, միշտ Սալշուտիտէ՝ իրը ամենափայտա-
հելի աղբիւրէն է որ կը քաղէ: Զափալանդ
մտայլ է Ապպիանոսի տուած նկարագրութիւնը՝
Նախ եւ յառաջ նա բնաւ տեղ մը չի յիշա-
տակեր այն ճակատամարտին գետի մը քով
մզուած ըլլալը: Այս, յիշեցան տննչանակ պա-
րագան, այնու միայն կրնայ մեկնուիլ, որ Ապ-
պիանոս ընդհանրապէս փարկաբաղի ու փերի-
փերչի կերպով Ծաղկաբաղ համառօտող մ'եղած
է, իսկ Տիգրանակերտի ճակատամարտին վրայ,
մասնաւորապէս, հարեւանցի ակնարկ մը միայն
նկատած ու անցած է:

Արդարեւ ալ պատմագրին՝ մեր խնդրոյն
նկատմամբ տուած վկայութիւնքն այնքան ան-
բաւական են ու խառնակ, որ բացարձակապէս
անհնար է անոնց միջոցաւ պայծառ գաղափար
մը կազմել տեղի ունեցած դեպքերու եւ պա-
տերազմական իրադարձութիւննց մասին:

Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ նա ուժքան
մեծ ու հետաքրքրական այս ճակատամարտը:
Լուկուլլոս կը նշմարէ յարմարագոյն բլուր մը
Տիգրանի թիկանց կողմը: Այդ բլրան վրայ ելել
կարենալու համար՝ հրաման կու տայ իւր ձիա-

որաց գունդին, ճակատի կողմէն թշնամին նեղել, եւ կեղծ ու կերպարանեալ փախուստով մը զայն գիր տեղ մը ձգել, եւ անպա՝ ցիր ու ցան ընել, Ասոր վրայ, նա հետեւակազօրաց գլուխն անցած, խառնակ ճամբով մը գաղտագնաց կը հասնի բարձունքին կատարը, որուն ստորաւը հաստատուած էր թշնամոյն աղին ու կահը: Ասոնց վրայ յարձակելով, ապառաւորներն ու գրաստները հետեւակազօրաց վրայ կը նետէ, ու այս կերպով զանոնք կը խառնակէ: Այս խառնակութեան վրայ, հետեւակազօրն ալ ձիաւորաց վրայ ինքալով՝ տնոց շարքերը կը խանգարէ, որով եւ խռնապային փախուստ մըն է որ կը սկսի թշնամի բանակին մէջ:

Այս նկարագրութիւնն շատ անբաւական է ճակատամարտի մասին պայծառ պատկեր մը տալու, ասոր համար կարող ենք զայն, իրր անագուտ, մէկգի ձգել: Այսու հանդերձ, կ'արժէ հասալ մասին քանի մը խօսք եւս ըսել:

Լուկուլուս իւր հետեւակազօրաց գլուխն անցած բլրան մը վրայ կ'ելլէ՝ թշնամիներուն թիկանց կողմէն: Այս լիովին կը միաբանի մեր նկարագրութեան հետ: Սակայն շատ խեղրական է, որ նա իւր բովանդակ հետեւակազօրութիւն, "գաղտագնաց" ըլլով եւ առանց նշմարուելու կրցած ըլլայ թշնամոյն թիկունքն անցնիլ, ինչպէս կը կտրողանք Ապոլլանոսէ, որ հետեւակազօրաց վրայ կը խափ՝ հակադրութեամբ ալլու՝ ձիուն, որուն պաշտօնն էր թշնամին ճակատէն անհապիստ ընել: Ամէն մարդ ինչ համակարծիք

է, կարծեմ, թէ անկարելի է զարարանակէն 10.000 մարդ աւարանջատելէ ետքը, «գաղտնաց», ըս. մը յաջողութեամբ գլուխ հանել՝ առանց նշմարուելու, եւ թշնամոյն դէմ ճակատեցընելու համար 3000 այրուծի միջն թաղուլ ամբողջ զարարանակէն՝ իրր ճակատամարտիկ զինուոր։ Տեղքան եւս, բնականաբար, պիտի հետախուզած՝ քննած ըլլար հռոմայեցի հետեւաւ կազարաց կայքն ու անոց նոր գրութեան գիրքերը, ու ըստ այնմ ինք եւս անոց գէմ պաշպանութեան համար հակամիջոցներ ձեռք առած։ Ըստ իս, երկու վաշտ, որ է ըսել՝ 800—900 զինուորաւական իսկ էին «գաղտնաց», ըսով քանակի մը թիկունքն անցնելու, նամանաւանդ, եթէ երկիրն ալ այդպիսի գործողութեան մը ձեռնադրլար, սրպիսի է ապահովութար, Բաւաճան-ուի բովելնտի ձորագաշտակը։

Հռոմայեցի սյրու ձիուն պաշտանն էր, ուրեմն, թշնամին հրապուրել զինք հետապնդելու, որպէս զի յետոյ յանկարծ ետ գառնալով զայն յիրուցան զարներ։ Սակայն ո՞վ գանտք պիտի հետապնդէր։ Ընտարակէյս դարձեալ հեծելադուրաց գունդը, եւ այն՝ թեթեւագէն հեծեալներունը, վասն զի ծանրագէն այրուծին դժուար էր թէ կարենար արագաշարժ ու թեթեւագնաց Թրակացիներուն ու Կալաւացիներուն հետահաս ըլլալ։ Իս որովհետեւ Լուկուլլոս յետոյ թշնամիները, փախուստի միջոցին, իրարմէ հեռու ցրութեան կը տեսնէ, ասկէ կը հետեւեցընենք ուրեմն, որ անոր այս ապգնաւարական

մարմնանցն յաջող արդիւնք տուած էր: Հետեւաբար, *πυλεμίστης* բացատրութեամբ մեք պէտք ենք ձիաւորները միայն հասկընալ, վասն զի հետեւակազարն տնհնար էր որ հետապնդման այս գործողութեան մասնակցած ըլլալ կարենար:

Հետեւակազորը դեռ իսկ ծակատան նստած էր աղիներու տաղտկողմը եւ բլրան օտարապէս Երդ. ծակատանարտիկ զարամաներու այս տեղ ծակատ կազմէն — որ ինքնին անխառն է — կարող է յաճախ աղմուկարական տեսակէտով ազիաարել հետեւանքներ աւնենալ: Ըմն ճակատողարդար զարափար Գոհ կ'ըլլայ. եթէ բաւական աղիներն ու կազմածքները — այս արեւմտ հարկաւոր շարիքները — կարելի եղածին չափ պատերազմական գծէն հեռու տեղ մը ապահոյ, վասն ըլլան Երդ. կարելի էր միմէ հաստատել, որ ճիշդան զանոնք ճիշդ ալ բլրոյն ու հետեւակազորուն մէջտեղը պէտեղած ըլլար, որպէս զի պարտութեան մը պարագային՝ անկարելի ըլլար զանոնք տղտակել խնամեաց ու արատութենէն: Ճիշդան, տնտարակոյս, զանոնք ընդհանուր բաւականեղոյն մէջ ապահովեցուցած ըլլալու էր, թէեւ Եպպիմանու այս մասին խօսք մ'ըսած չըլլայ:

Լուազոյն կ'ըլլար թերեւս, եթէ փոխանակ *πατοφύρα* արագբեր էր *πατοφύρα* տրոնք ալ թեւը կը կազմէին. ու հոռմեական յարձակման գիմանալ չկարենալով՝ ծախակողմը ծակատան հետեւակազորաց վրայ կ'իջնան. որ պէրը տակոյն Եպպիմանու աղիներու փայ հեղող պուղկերուն կը փճակեցընէ: Երդ. եթէ հարաւոր ըլլայ այս

կերպ սրբազրութիւն մը ներմուծել բնագրին մէջ — ինչ որ դժբախտաբար չի վերցընել — գոնէ մասամբ մը լուսաբանուած կ'ըլլար պատմագրիս տուած այս վարկաբարակ ու շատ խառնակ մէկ վկայութիւնը:

Արջնապէս հետեւեալագոյրը հեծեալներու վրայ կը փախչի կ'իյնայ, որոնք — եթէ երբեք տոյգ է թէ ասոնք հետապնդած ըլլան հռոմէյն չի ձեռաւորները — ջրուած պէտք է թէ եղած ըլլային շատ հեռուները գաղափարներն վրայ: Այս պարագային սակայն ասոնք արագտուն եղած ըլլալու էին, որ կրցել են հետահաս ըլլալով խառնակութիւն յառաջ բերել իրենց հեծելագունդերուն մէջ, որոնք ՅՈՂ հոգիէ բազկեցած հռոմէական աշրտ ձին, զոր կը յիշատակէ Ապոլոնոս, շուտ մը զարնելէ յետոյ՝ կրնային վառնալ սպառնալ նաեւ ընդհաններու, ինչպէս երբեմն Կաննէի քով Աննիբալի նուիրական ձիաւորացի ունդերն, եւ յաճախ ուրիշ թշնամի հեծելագունդեր: Այս հեծելագունդերն եւս փախաւական հետեւեալագորաց երեսէն շուտ մը խառնակութեան մասնետ ելով՝ փախուստ կու տան, — զէպք մը, որ եղական է ռազմա-պատմական տարեգրութեանց մէջ, — որով եւ խուճաղը կ'ընդհանրանայ բովանդակ հայ զորքանակներուն մէջ:

Հեծելագունդով շատ կարելի է նաեւ հաւկրցուիլ հեծեալ զրահաւորները, որոնք՝ հաւանականագոյնս թշնամին հետապնդելու գործողութիւնն իրենց թեթեւազէն ընկերներու յան-

ման ըլլալով, իրենք՝ իրենց գիրքերուն վրայ
անշարժ մնացած ըլլան։ Ըսանց մասին ոչինչ կը
յիշատակէ Ապպիանոս։ Եթէ զանոնք Ապպիանոս
աջ թեւ ին վրայ ճակատեցուցած էր, ինչպէս Պլու-
տարքոս, ապա ինչո՞ւ հետեւեալագոնիցը դէպ մը ա-
կողմ, զրահուելու հեծելազորաց վրայ փախչելու
ստիպուած պիտի ըլլար, եւ ոչ թէ հակառակ ուղ-
ղութեամբ, քանի որ ձախակողմը այնքան ազատ
տեղ կար փախչելու։ Այս առեղծուածն ամմկնելի
կը մնայ մեզ։ Էւթ շարեման գործողութիւնքը կը
տարածուին 120 տարակէջ երկայնութեան մը
վրայ, մինչեւ որ օրը կը սկսի տարածամիջ։

Բնէ արշալիս, ապացուցած ըլլալու հա-
մար Ապպիանոսի նկարագրու թեան թերութիւն-
ները։ Եթէ այս խնդրոյն վրայ պէտք եղածէն քիչ
մ'աւելի ծանրացու հոս, պատճառն այն է, որ
անոր վկայութիւնքը չափազանց շատ զգուարու-
թիւններ յարուցած էին ճակատամարտիս նորա-
գոյն նկարագրութեան առջեւ։

Այժմ կը մնան մեզ Սեմնոնի ու Պրոնտի-
նոսի մօտ յիշատակուած քանի մը հակիրճ վկա-
յութիւնները աչքէ անցընել։ Սեմնոն կը պատմէ՝
թէ Լուկուլլոս նախ աջ թեւը զարկաւ՝ եւ մղեց,
ասոր վրայ հետեւեալը, եւ ապա՝ կարգ ըստ կար-
գէ յոյսը հայ զորագունդերը այնպէս մը վկան-
դեց, որ յարաշաղքում մը եղաւ հետեւանքը, եւ ի
վերջոյ, խուճապային փախուստով մը վերջացաւ։
Սրիշ խոսքով. Լուկուլլոս հայ բանակն աջ թեւէն
սկսելով զարկաւ փճացուց։ Այս շատ կարուկ

վկայութիւնը կատարելապէս կը համաձայնի մեր նկարագրութեան հետ: Գետի ու այլ երկրորդական նշանակութիւն ունեցող մանրամասնութեանց վրայէն ընթերցամբ կ'անցնի Մեմֆիս¹ իւր համառօտ նկարագրութեանը մէջ:

Փրանսինոս¹ եւս յիշին մեզ հետ համաձայնելով կ'ըսէ. Լուկուլլոս իւր գունդերէն մէկ մասին հետ կը գրաւէ բլրան մը լայնանիստ կատարը, անկէ կը խոյանայ սփռուող ծակաւ կազմած ինչնամուշի փայլ, ու անոր հեծելագուն, զերը կողէն յարձակման ենթարկելով՝ զանոնք ի փախուստ կը դարձնէ (abstrahit), եւ կը վառէ հետեւակազուր՝ զայն եւս վարատելէ ցրուելէ յետոյ: Ըստ եւս նմանապէս հակասութիւն մը չ'երևար մեր նկարագրածին հետ: Լուկուլլոս¹ ինչնամուշի իմիկոնքն անցնելու գործողութիւնը իւր գունդերէն մէկ մասին հետ կ'իրադարձէ. հոյ զրահափող հեծելագունդին վրայ կողէն յարձակում՝ բնել կու տայ, ախմբն՝ գետեղելքի կողմէ թրակացի ու դաշտացի աչքաւորուն միջոցաւ:

Այսպէս տրեմն, նիւթիս աստիճանափրութեանը հայտը բոլոր հին աղբիւրներու ասանդաները մի աստիճանափրութեանը համեմատելով, կը յուսամ, Յիպրանակերտի ճակատամարտին լիակատար ու մանրամասն նկարագրութիւնը ասանդ ըլլալ:

¹ Strategem. II. 2. 4. Հմտ. աս պէս Կան. II. 1. 13. ուր՝ մասնաւորաբար, լեզուակէ և Լուկուլլոսի յարձակոյթանի անցնելը, յետ-մէջ քան մէջ բռնակին պատ-հասութեանը ու արտիւն:

Նորագոյն մեղսեմուցքութիւնք մահատաժապարակ մատն

Եստեղ քան ճիշդութեանքս պաշարման
վերադառնալու, կ'ուզէի հոս քանի մը խոսք եւս՝
հնախորդ պատմագիրներէ ոմանց ալ, և նիւթին
վրայ գրած ուսումնասիրութեանցը նախել:

Առաջին անգամ Գրգուհան էր, որ իւր Պատմութիւնը Հռոմայ¹, ընդարձակ գործին մէջ, ծանառամարտիս ճշգրիտ նկարագրութիւնը
ստացաւ: Անոր նկարագրութիւնն իմենեւ այնու
միայն կը տարբերի, որ նա եւս՝ ինչպէս Ապպիանոս
նա, կ'ընդունի Լուկուլլոսի արիւնքու վրայ յար-
ձակելով զանոնք հետեւապաշարաց վրայ նետած
ըլլալուն պարագան, որ միջոցին անոր թեթեւա-
զէն տրուածին կեղծ փախուստի դիմելով, հայ
ըրահաւոր հեծեղազուններն իրենց դիրքերէն
դուրս հրապարել պիտի աշխատէր: Ազիսերու
վրայ եղած յարձակման մը մասին իմ՝ վարկածս
արդէն բացատրած եմ վերեւ, Ապպիանոսի նկա-
րագրութեան քննութեանս առթիւ: Այժմ ես
պիտի ընդդիմադրեմ՝ այն ենթադրութեան,
որուն համաձայն Լուկուլլոս հրաժարած կ'ըլլայ
զրուհաւոր հեծեղազուններն իրենց դիրքերէն
դուրս հրապարել:

Ապպիանոսի նկարագրածին համեմատ հարկ
է ընդունիլ, որ, եթէ Լուկուլլոս իրապէս կցած
էր՝ իւր համեմատաբար ասկուածեցնէ ձիաւորս

¹ D'HELIAND, Geschichte Roms, Band IV, 47, 147 ff.

Դերուն միջոցաւ, իրագործել այդպիսի հեաղոր մը, նոյնին հեաապնդումը վիճակած ըլլալու էր հաջթեթեւալէն հեծելագունդին՝ եւ ոչ թէ դրա հասոր հեծելագորացի Սեփոյն կարելի է թէ լուկուլոս, եթէ աղիները նկատի չառնուին, միայն զտահաւոր հեծեալներու վրայ յարձակած ըլլալ որոնք իրենց ծանրութեամբը շատ ալ չէին տարրերիւր աղիներու պահպանութեան յատկացուած գունդերէն։ Ըայ հեաեւակագորաց վրայ իյնալէ, անշուշտ, պէտք էր զգուշանալ լուկուլոս, վասն զի նոյն իսկ այդ անկարգ համարուած հրոսնեբու մը իւրաքանչիւր ուղղիկ անկրան շոյտ, այնքան ծարպիկ կարող էր եղած ըլլալ, որ իւր ոտիին յարձակումը կուրծք տալով կարող ըլլար զայն յաղթահարել։ Այսպէս ուրեմն 80,000ոց բանակ մը հազիւ թէ զգացած պիտի ըլլար 800՝ գլխէ բաղկացած գունդի մը յարձակումը, եւ հեաեւութիւնը, րնականարար, պիտի չորբորութեանդակ բանակին այսպիսի խուճապանման փախուստը։ Այս պարագան սակայն այնու միայն կրնայ մեկնուիլ, որ ծանրաշարժ մարդկային զանգուածներն իրենց ծանրաբեռնութեան պատճառաւ թիկանց կողմէ եղած յարձակման մը — ըլլայ այն նոյն իսկ քանի մը հարիւրնոց գունդէ մը — գիտնալ չկարենալով՝ ինկած են հեաեւակագորաց վրայ, ու զայն առաքմուր կոխած։ Այս սակայն չէր կրնար ըլլալ աղիներու գունդը, ալ՝ զտահաւոր ձիաւորացը։ Զայս իսկոյն նշմարած էր ինքնին լուկուլոս։ Արդ ուրեմն, լուկուլոսի՝ իւր այդ հոյակապ ծրագիրը գլուխ հանել

կայեւնալու համար, հարկ էր միթէ նախապէս իւր
 ձիաւ որնեկու կեղծեալ փախուստին դիմել, որպէս
 զի թշնամին զիւր տեղ ելելէ հրապարէ: Այդ
 պարագայն սակաւնաւ, եւթագրեւոյ՝ որ, իւր
 երկու վաշտերն իրենց յանձն եղած գործը յա-
 ջուղութեամբ գլուխ հանէին, ինչ պիտի տեսնէր
 իր առջեւը — պարտոյ ու թափուր դիրք մը
 պարզպէս, այնպէս չէ՛ որ, քիչ յառաջ, ճա-
 կատած էր զտահաւոր ձիաւորաց գունդը: Այդ
 անհետ է: Հեռեւաւոր, Թրակաքոյ ու Գալա-
 տացոյց յարձակումը տեղի ունեցած է ոչ թէ
 առջեւէն՝ ճակատիկողմէ, ուր զտահաւոր հեծեալ-
 ները, սեղմ ու կուտ ընդգրկուող թեւամբ, կա-
 յող էին ամէն յարձակման կուրծք տալով զայն
 եւ մղել, այլ գետի կողմէ, որ ուղղութեամբ
 անոնք իրենց գիրքերէն — տեղւոյն ունձկու թեւան
 ու միանգամայն իւրենց ծանրութեան պատճառաւ,
 — չէին կարող հեռանալ:

Հոռմաշեցի աչքու ձիուն այս յարձակումն
 ուրեմն ծառայած է գլխաւ պայտար Հայոց մետա-
 դրութեանէն վրիպեցընելու հոռմական երկու
 վաշտերուն Տիգրանի բանակին թիկունքն անց-
 նելու գործողութիւնը, եւ երկրորդաբար՝ զանոնք
 կողմելու ու պատրաստելու զտահաւոր հեծեալ-
 արաց վրայ թիկունքէն յարձակելու, երբ այս
 վերջիններք իրենց անպատասխան մնացած մէկ կող-
 մն ենթարկուած յարձակման տակալ ճկարեւնա-
 լով՝ սկսած էին արդէն վեհերօտիլ ու գեղեւիլ:

Այսչափս կը յուսում թէ բաւական է
 մեկն ու որոշ կերպով բացատրելու հոռմաշեցի

ձիաւորներու գործած յարձակման իսկական նպատակն ու անոնց ձեռք բերած արդիւնքը¹ :

Դեւյնան² հայ բանակին ետեւ զետեղուած աղինն առանց մտնելու՝ զրահաւոր հեծելազօւն դին հռոմեական թեթեւազէն այրուծիէն դուրս դառնալուն վրայ կը ծանրանայ : Այսու սակայն նա իրականութեան հակասած չ'ըլլար, ըստ որում, այդ գեռ չի նշանակեր թէ անոք իրենց գրաւած դիրքերէն դուրս՝ բացառաբար մը հրապուրուած ըլլան :

Հետ միմիւս գոյներով կը պատկերացընէ նմանապէս Ուոլքատին³ այդ միջադէպը : Կա եւս վրանց չ'առնուր յիշատակելու աղիներու զորաբաժնին ու զրահաւոր հեծելազօրաց բացառաբար հրապուրուելու պարագան : Երբ "աղիներու պահպանութեան յատկացուած գինուորներն ու գրաստները թշնամի բանակին աջ թիւին շարքերուն մէջ խառնութիւն սերմանեցին, հռոմայեցի այրուծին նոյն միջոցին յանկարծ ետ դառնալով՝ զինքը հետապնդող հայ զրահապատ հեծելազօրը ուժգին յարձակմամբ ետ մղեց, մինչ Լուկուլլոս զանոնք թիկունքէն կը հարուածէր : Այսմիջադէպը կը մեկնուի այն պարագային միայն, երբ զրահաւոր ձիաւորները հռոմայեցի այրուծիէն հալածուելով՝ յետս կոչու փախուստի մը գիմած ըլլան : Այս ենթադրութիւնը սակայն

¹ Հմմտ. Նաեւ. Mommsen, Röm. Geschichte III, Էջ 70, ուր նմանապէս աղիներու մասին խոսք չ'ըսուի :

² Mommsen, Geschichte Roms II, Էջ 113 f.

³ Էջ 113 f.

Հաղիւ թէ ընդունելի ըլլալէ Կթիկէ Հոռմաշիցի 3.000 թէթեւաղէն հեծեալներն իրապէս յա-
ժուած ըլլային 10.000 զրահաւոր հեծեալներն
իրենց առջեւէն հաշածական տանելու, այդ պա-
րագային անմիջ ընդհանուր կանոնէ անշուշտ
բացառութիւն պիտի չկազմէին, եւ փախուստի
միջոցին, զիրենց հետապնդողներուն իրենց կոնակը
դարձուցած պիտի ըլլային: Եւս պարագային սա-
կայն երկու վաշտերուն ծանր վտանգ պիտի
սպառնալու տասն հազարներու ալս ամեն հիւսիս-
ճապոնման փախուստին ամբողջական ծանրու-
թիւնն իրենց մերթիւն փոյ զգալու: Թէ քանի՞
հոգի այս ահարկու ընդհարման երեսէն ողջ
զլիսով պիտի յաջողէր դուրս գալ՝ այդ ալ զատ
խնդիր: Հետեւ տկուղսրէ բաղկացած դանդի մը
— դէպի թշնամին դարձած ճակատով — Նա-
հանջը շատ ալ մեկնելի էր, սակայն ծանր դրա-
հաւորուած նմոյց մ'իւր սպառազէն հեծեալովը
միասին ընկրկելու տախելը՝ հաղիւ թէ կարենայ
ճարտար ու արուեստագէտ ձիաւար մը գլուխ
հանել, թող թէ — 10,000) ասզմիկներն իրենց
դիրքիցէն խախտել: Եւս թիւանարար Նահանջելու
մասին եւս հոս խնդիր չի կրնար ըլլուիլ, վասն
զի ասոր եւս անատակ էին ծանրագէն ձիաւոր-
ներն իրենց դանդաղաշարժութեամբ պատճառաւ:

Դառնանք այժմ՝ Կախառի՝ Նկարագրու-
թեամբ, որ Տիգրանակերտի դիրքը՝ Կարգիւնի մաս,
Թէ՛լ-Լըմէն՝ գրաւած տեղւոյն վրայ ընդունելի

յիւտայ, իւր աշխարհը միջազգային համապատասխան
ճակատ մը եւս կը յարենէ։ Ինքն իսկ կ'ըսէ, թէ
չափ դժուար է հոմեական բանակին իսկական
դիրքին ու անոր շարժումներուն մասին պայծառ
պատկեր մը կազմել։ Արդէն այլապէս ալ անկա-
րելի էր որ ըլլար, վասն զի այն երկրագրական
դիրքը որուն վրայն ա ճակատամարտ տեղի ունե-
նալ կուտայ, մեր սպորտըներուն նկարագրու-
թեանը ոչ միայն չի համապատասխաներ, այլ
նաեւ կը հակասէ իսկ անոնց Ցիցրանակերտի դիր-
քին մասին եւս հոս աւելորդ կը համարիմ բառ
մ'աւելի դրելը, սակայն հաւել կը համարիմ հոս
մտանալ որ կերպով միայն շեշտել, որ Ստեփանի
նշանակած տեղը ոչն վրայ այն ճակատամարտը
բացարձակապէս չէր կրնար տեղի ունեցած ըլլալ։

Հայր խորը կ'անցնին (Մարգինի կապան),
եւ հանդիպակաց լեռան վրայ կը բանակին, հոս
մեական բանակեաղէն ուելի բարձր դիրքի մը
վրայ։ Անոնց տղ թեւը յեցած էր կապանի վրայ,
մինչդեռ կենդրունն ու ձախ թեւը արտածուած
էին մինչեւ Հոսին։ Իսկ Լուկուլլոսի բանակն
բնդարձակ բոլորակ մը կազմած նստած էր Ցիցրա-
նակերտի չոր ջրը, Գիլոսի երկու եղերքներուն վրայ։
Լուկուլլոս աշխարհը միջոցին Մուրենան հիմար
նստորով քաղաքին առջեւ թողլով, ինքը մնացած
ներուն գլուխն անցած Գիրօը կ'անցնի, ու հան-
'Այն-Միշմիշի ու դեփն արեւմտեան ուրմուկին
միջեւ, կը բանակի։ Ինչու սակայն առաւել կ'ընէ։
Ինչու իւր բանակին մեծ ոգոյն մասին հեռ յայն-
կոյս գետին կ'անցնի, որուն մէկ կողմը թշնամի-

ձերը բանական էին: Այս հարցմանց մէկ պատասխան միայն ունիմ. Այլազո չէի կարելի պատշաճնցուիլ Պլուտարքոսի, որ որոշ ու բացառապէս կերպով երկու ստիւները դանազան եղլ սղաշտերու վրայ կը բանակեցընէ՝ մին արեւելեան, իսկ մյուսը՝ արեւմտեան կողմը:

Սակայն քիչ մ'ալ յառաջ ելիմանք: Հոկտեմբեր Եի առաւօտուն հարկ կ'ըլլայ Նուկուլայի դէպ արեւմուտք շուել, ու գետէ մը անցնիլ. զայն կը պահանջէ նաեւ Պլուտարքոս, որ դէպ արեւմուտք գետի շերում մը եւս կ'ենթադրէ: Հոս, ստոյգ է, Գիրս այդպիսի շերում մը ցոյց կու տայ: Սառի եւ Սախաու՝ Նուկուլան երկրորդ անգամ մը եւս Գիրսէ անցնիլ կու տայ, որպէս զի այսու իւր զինուորները քողոքին շուրջ քաղեց մեկով, ի վերջոյ զանոնք թշնամոյն դէմ՝ Տակասեցընէ: Հետեւ աւար Նուկուլաու նախորդ սրան քաղաքովք պարզապէս անոր համար ըրած կ'ըլլայ, պովհեան, ստիպուած կ'ըլլայ գետին արեւմտակողմը բանակիլ եւ դէպ արեւմուտք շուել: Սակայն եւ այնպէս դարձեալ նոյն տեղն է, ուր էր յառաջ, իսկ մանուածապատ ու խոտորնակի բրած երկար շրջանն աւելորդ տեղ ըրած կ'ըլլայ, մինչդէս՝ Այն-Միշմիշի քովէն ուղղակի Գիրսի վրայով կարող էր թշնամի աջ թեւին վրայ քայել: Ու այս ամենը կ'ըլլայ միմիայն որպէս պլուտարքոսի նկարագրութեան համահայնցութիւն:

Դախապատրաստական այս շարժումներուն մասին ոչ մի մեկնութիւն կու տայ, Սախաու: Կամ թէ լոկ ծաղսիչ էր նպատակը Նուկուլայի՝ արեւ-

մըտեան ուղղութեամբ գէպի կապագովկէս կեղծ նահանջի մը ձեւին ներքեւ, Հայերը պատրել ուզելով: Այս սակաշն բնաւ արգարացուցիչ պատճառ մը չի կրնար համարուիլ պարագայի մը համար, որ՝ փոխանակ իր բանակին ուժերը կարելի եղածին շափ խնայելու, կրկին անգամ ծանր չու կը հարկադրէ տնեց վայրապար: Սախաու իրերու այս ձեւ դատաւորմամբ այնքան յառաջ կը տանի Լուկուլլասի պատրաստութիւնքը, որ նա ալ եւս կարող կ'ըլլայ՝ Պլուտարքոսի ամեն պահանջմունքը լրացուցած, իսկին ճակատ տալու:

Ճակատամարտիս ընթացքին մասին աւելի մերձաւոր մանրամասնութիւններ չի տար մեզ Սախաու, գոնեայ իրկէին կամ ճակատամարտին գրաւած դիրքին նկատմամբ, թէեւ նա յարմար տարահարթ մը կը պնէ, որուն ներքեւ կարող էր նա զրահաւոր հեծելազօրը ճակատնիքնել, սակաշն այդ տարահարթի դասի ու Հոսիւի մօտ՝ ձախ թեւին վրայ կ'իյնայ, եւ ոչ թէ՛ արջին, ինչպէս Պլուտարքոս եւս զան կը պահանջէ: Տաւա նակած է որ Պարդինի կապանի մօտերը, մերձաւորապէս Սաւսիկաի քովերը գտնուի այն: Սախաու ինքնին անշուշտ զգացած ըլլալու էր այս հակասութիւնը, որ ինքզինքը ծանծաղ հանելու համար կ'ըսէ. «Հայ զրահաւոր հեծելագունդին մեծազոյն մասը թէեւ ալ թեւին վրայ դիրք բռնած էր, ուստի եւ Պարդինի կապանի մօտերը, սակաշն եւս կը միտիմ որոշիչ ճակատամարտին թափարակմը ոչ թէ ընդ մէջ կապանի ու դռի,

այլ՝ Հոսիւնի մարզին վրայ փոխադրել, Եւրո-
յամենայն դէպս, շատ պարզ է, եիե միայն հա-
մաձայնի Պլուտարքոսի հետ, մինչդեռ վերջինս
չի թողարարեր այսպիսի բոլորովն ձրի ենթա-
դրութիւն մը: Սուրբառ, ինչ հիման վրայ յե-
ցած Սախաու գրահատի հեծեալները գրչի մէկ
հարուածով ճակատին ճախակողմեան թեւը կը
փոխադրէ:

Սախաուի այս ամբողջ նկարագրութեանը
մէջ մնկաւ ուրեմն, ճիշ մը միայն կ'ընդնշմարեիք
ճակատամարտը բոլորովն անյարմար գետնի մը
վրայ պատշաճեցրեւելու, տոանց սակայն նկատի
առնելու ռազմափարսկան տարրական սկզբունք-
ներն ու պահանջքը, նաեւ առումնոր իսկ
կոխելով գրեթէ մեր բոլոր տղրի բները:

Կը յուսամ թէ այս համառոտ ակնարկովս
լուր բաւականի ապացուցած եղաւ, որ այն տեղ-
ւոյն վրայ ու այնպէս՝ ուր եւ ինչպէս Սախաու կը
նկարագրէ, անկարելի էր որ Տիգրանակերտի
ճակատամարտը տեղի ունեցած ըլլար: Մինչդեռ,
ընդհանրապէս, Պլուտարքոսի՝ Տիգրանակերտի
ճակատամարտին ամբողջական նկարագրութիւնը
ճշդիւ ու էտպէս կը համապատասխանէ Քաաւման-
սոյի քովի մարզին, որով միայն լիովին լու-
սաբանուած կ'ըլլայ Հոռմայեղոց ամեն մէկ
նախապէս անմեկնելի մտցած գինու որական
շարժում մը:

Հետոյ բռնակին կորուստները.

Հոկտեմբերնի երեկոյն վերջացած էր արդէն պատերազմը, եւ Հոմարիցիք՝ գրեթէ անախատ, փառապար յաղթանակ մը տարած էին. խուճապի մ'ատենելով Տիգրանի հսկայ բանակները, որոնք այնքան մեծ ոգեւորութեամբ, որ իրենց յաղթութեանը վրայ լիալոյս՝ ձեռնարկած էին սոյն պատերազմին:

Արարտիեի եւ թիւերը, զորս կը նշանակէ Պլուտարքոս¹, ցոյց տալու համար Հայոց բանակին ունեցած կորուստներուն ահաւորութիւնը: Անոր նշանակած թիւերուն համաձայն՝ Հայր կորսնցւցած ըլլալու էին իրենց բովանդակ հեծեալորդին հետ, 100,000 եւս հետեւակ զինուոր: Պլուտարքոսի աւանդած այլ թիւերուն բոլորովին ներհակ է՝ արտայայտուի Բրուտոս², 30,000 միայն նշանակելով ինկածներուն թիւը: Այս թիւն ալ, սակայն, իշուկանէն դէռ իսկ շատ բարձր կը գտնենք. ինչու որ եթէ ինկածներուն թիւը 30,000 ընդունինք, ընդունած պիտի ըլլանք նաեւ, որ Հայք՝ պատերազմի մասնակցած հս. մեական գարաթիւն գրեթէ կրկինը կորուստ տուած ըլլան, ինչ որ, ի հարկէ, չափազանց է: Անհատաւոր է տրեմե այս գումարն ալ, մանաւանդ երբ զայն համեմատենք կորուստներուն հետ արդի պատերազմներու, որ արագահարուած

¹ Plut. Luc. c. 26.

² VI, c. 3, § 6.

թնդանթններն ու նորագոյն ձեռի հրացաններն շատ աւելի մեծ աւեր կը սփռեն, քան մարդ, կային քաղուկը:

Ինչեւ շատ նուազ, այսու ամենայնիւ իրա-
կանին շատ աւելի համապատասխան կը պատկեր-
են Փլեյզոն տրայքացւոցն՝ վկայութիւնք, չա՛ռայն
ճակատամարտի միջոցն. Հալցունեցած կորուստը
5.000 մարդ միայն ցոյց կու տայ, առանց հա-
շուելու գերիները, որոնց թիւը, ի հարկէ, շատ
աւելի մեծ եղած ըլլալու էր, եւ առանց նմանա-
պէս հաշուելու Հռոմէացւոց ձեռքն ինկած հա-
րուստ աւարը: Հետեւաբար կարող ենք, առանց
վարանելու, ուղիղ համարել Փլեյզոնի նշանակած
թիւերը, որոնց տակտսին մեծ մասը կը կազմէին
զրահաւոր հնձեղազարքը, սրտը, ինչպէս գիտենք,
իրենց ծանրութեանը պատճառաւ ահաւոր կո-
րուստներ ունեցած էին:

Ծրնտղելի է, առագիւ, ասոր ներհակ,
Հռոմէացւոց ունեցած կորուստը, որոնք՝ ըստ
տեղեկագրին Լուկուքսի, առած կ'ըլլան ընդ
ամենը հինգ մեռեալ ու հարիւր վիրաւոր: Ասոյց
է որ, ի հետեւ, յաղթական բանակներն էին,
ընդ հանրապէս, քիչ կորուստ տուողները, ըստ
որում, հետապնդման միջոցին հետապնդուողն
էր առաւելապէս առեւտրը՝ եւ ոչ թէ հետա-
պնդողը: Այսու հանդերձ սակայն, ոչոքան ալ
սէինք կորուստ անհետք էր մնած ու չէ Հռո-
մէացւոց կողմէ: Հոս եւս կը ցոյանայ սթիւակը

Սիրլայի, որ, իւր համբաւաւոր փեղեկատու-
 թեանը մէջ առ Եսերակոյան, պարծենալով մը կը
 շեշտէր՝ Շատ թշնամի եւ սակաւ Հոռմայեցի:

9.

Տիգրանակերտի գրաւումը.

Այսպիսի անակնկալ յաղթութեամբ մը
 Լուկուլլոս իւր բանակին սպառնացող վտանգը
 հեռացրեւէ ու նոյնին դիրքն ամրացընելէ յե-
 տոյ՝ կարող էր այնուհետեւ անվարան ու ան-
 կասկած Տիգրանակերտի պաշարման գործը բռն
 թափով մը կրկին յառաջ վարել: Այս նպատա-
 կաւ աչ վերցուց նա իսկոյն իւր բանակը, եւ վե-
 րադարձուց դոյն մայրաքաղաքին պարիսպներուն
 առջեւ, որպէս զի պաշարումը սասակացընելով՝
 անոր անկումը շտապեցընէ: Պարիսպներուն ա-
 նաոիկ դիրքը սակայն, ինչպէս նաեւ բերդապահ
 ջոկատներու գիւցազնական ու կորովի դիմադրու-
 թիւնը նկատի առնելով՝ պէտք է ըսել, որ շատ
 աւել խնդրական էր Լուկուլլոսի յաջողութիւն ու-
 նենալը: Եթէ նոյն պահուն Տիգրանակերտի քա-
 ղաքապահ զինուորներու միջեւ ծագած խռովու-
 թիւնք անոր այս ձեռնարկին ընդմէջ յաջողելուն
 ձեռնառնէ եւ նպաստամատուց իզած չըլլայն:

Մայրաքաղաքին բնակիչները ուշի ուշով
 հետեւած էին ճակատամարտին ընթացքին, եւ
 ականատես եղած էին արքայական բանակին կրած
 ծանր պարտութեան: Հետեւաբար անոնք փլ
 եւս այդ ողորտարար բանակէն ոչ մէկ դրական

օգնութիւն կարող էին ակնկալել: Զաւարամար-
տի վարդապետին արգէն, Մանկեւոյ՝ Տիգրանա-
կերտի հրամանաւարին յոյն ա. կիլիկեցի վարձ-
կանները սկսեւ էին խլրաման ծշաններ ցոյց տալ.
եւ կ'ուզէին նոյն իսկ հաշտութեան համար բա-
նակցութեան մտնել Հռամայեցւոց հետ, սրտա-
նակի զոր շարունակելու պատերազմը, եւ իրենց
կեանքն ալ վտանգելու: Եսոր վրայ, Մանկեւոս
զինաթափ ընել տուաւ բոլոր յոյն վարձկանա-
զորը: Ղարձկանները տեսնելով այժմ՝ իրենց
կեանքին սպառնացող մեծ վտանգը, եւ միւս կայմէ
իրենց սոսկեաւ անդէն մնացած ըլլալը, ընականա-
բար պիտի կասկածէին, թէ կրնային սր մը, յան-
կարծ, գաւառաւորութեան մը զոհ երթալ. այս
պատճառաւ ալ, շատ մեծ զգուշութեամբ, քա-
ղաքին մէկ անկիւնը միահամուռ ամրոցութեամբ
կենդանացան, որպէս զի վտանգի մը պարա-
գային՝ իրարու օգնել կարենան:

Եպատամբ վարձկանազօրը պատմելու հա-
մար, Մանկեւոս անոնց վրայ զինուոր զգկեց: Իրա-
կան պատերազմ մըն էր որ տեղի ունեցաւ բեր-
դերուն ետեւ, այս երկու հակառակորդաց միջեւ.
միւշեւ որ Յոնեւն՝ իրենց ձեռքի թիրերովը —
այս էր անոնց միմիակ դէնքը — իրենց վրայ եկած
բարբարոս զինուորներուն յաղթելով՝ գրաւեցին
անոնց գէնքերը, ու այս յաղթութեան վրայ ան-
միջապէս քանի մը յերդերու տիրանալով, գի-
շերանց, Հռամայեցիները ներս մտցուցին: Եւ յա-
պէս ահա, Բաւուաց մասնութեամբը միայն կարող
եղաւ յռկուիս իւր ձեռնարկին մէջ յաղութել:

ու. առանց կորուստ տալու՝ մեծափարթեամ' քաղաքի մը տիրանալ։ Քաղաքին մէջ ամբարտաւան առապելական հարստութիւնները կողոպուտի ենթարկուեցան հռոմէացի աւարասէր ու ընչաքաղց զօրաց կողմէ։

Մեմեան¹ լուսթեամբ կ'անցնէ յոյն վարձկաններուն ապստամբութեան վրայն. այսու հանդերձ, այդպիսի անասիկ քաղաքի մը, որպիսի էր Տիգրանակերտ, սլապէս շուտ անկման գաղտնիքը չ'ուրանար, ու զայն՝ ներսէն եղած մատնութեան մը կը փերագրէ։ Հոս, սակայն, առաւելագէտ քաղաքին հրամանատարներն են որ կը խարանուին իբր գլխուղի. պատասխանատուներ Տիգրանակերտի անկման, փոսն զի անոնք միմիայն իրենց անձեակոսն փրկութեան մտահոյ՝ դաւաճածած կ'ըլլան իրենց արքային, մասնեւորմանը ուսանը Լուկուլլոսի՝ անոր ռիսերիմ՝ թշնամ, «ոյն ձեռքը, Մեմեանի Յիմերոմէտոս օշորաշէշտի բացատրութեամբն, ապահովարար, որեւք չենք հասկընալ պննացի գահազուրկ թագաւորին զօրավարները, այլ՝ Տիգրանիւնները. թէեւ, այլուստ, անհաւանակուն չի թուիր, թէ Միհրդատ² ինչպէս յարձակախաղաց բանակին մէջ Տարսի. չէս մը եշանեակած էր, նմանապէս Նաեւ. հոս ուրիշ փորձ ու. ապաւնչէս զօրավար մը իբր խորհրդատու կարգած ըլլայ։ Միւրիւն³ մէջ անգամ կը հանդիպինք այդպիսի հանգամանքով բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը՝ Ըմիսոս

¹ ԴԼ. 57։

² Plut. Luc. c. 32.

քաղաքին պաշտպան, համբաւաւոր կալիքմարտ
 պարաւարին, որ խորհրդատուն էր Տիգրանի եղբոր՝
 Գոս (Խուրս) իշխանին։ Ասկայն պոռտական ամ-
 բոցներուն այս պատերազմի միջոցին ցոյց տուած
 զիւցազնական ու յամուռ զիմադրութենէն դա-
 տելով՝ կարող ենք իրաւամբ տարածել Տի-
 գրանի պարաւարներուն վերագրուած այդպիսի
 նախատինք մը, եւ Տիգրանական անկման իրա-
 կան պատասխանատու նկատել՝ ինչպէս Պլու-
 տարիոս, Ապպիանոս եւ Կասիոս Գիոն¹ եւս մեզ
 կը ձայնակցին, միմիայն յոյն վարձկան զինուոր-
 ները, որոնք քաղաքը մատնելով՝ Հոմալեցիները
 քարեկամարար ներս կը հրաւիրեն։

Դ՛ւրին և գուշակել այդպիսի մեծահա-
 րուստ քաղաքէ մը Լուկուլլոսի եւ իւր զօրաց
 ձեռքն ինկած աւարին քանակը։ Ա՛շտի էր կո-
 ղապուար։ Արքունի գանձատուները Լուկուլլոս
 իրեն միայն սեպհականած էր, իսկ իր զինուոր-
 ներուն հրաման տուած էր, թողք քաղաքն ան-
 խրնայ կողոպտելու։ 8000 քանդար² ինկաւ ա-
 նոնց ձեռքը. իսկ սուսի, վաճառուած աւարնե-
 րու գինքէն պայացած դրամն 800 մկան գահե-
 կան (ծրոշմի) նուէր ստացաւ իւրաքանչիւր զի-
 նաւոր։ Ա՛յլ-շտի հսկայ հարստութիւն մը կրցիր
 էր ժողովել Տիգրան իւր նորակերտ զստանին մէջ,
 եւ այն՝ համեմատաբար արքան սուղ ժամա-
 նակամիջոցի մը մէջ։

¹ Գիոն 1.Ն. 71. 2.

² Կալկուլուս Գրանց.

Այն դերասաններու խումբը, զոր Տիգրան իւր նորակերտ ու փառաւոր թագորոնին նաւակաւացը համար Հայաստան բերել տուած էր, հռոմայեցի հրամանատարին տարած յաղթանակները պանծացընելու փայն ծառայեց: Լուկուլլոս, որուն յունասիրական զգացումները ծանօթ էին, իրեն մասնաւոր հոգածութեան տարակայ ընու: Այնքը, եւ խափաւոր զիջելեց իր զինուորներուն՝ անոնց սաացումոց փնտել: Հայ նախարարաց տիկնայքն եւս մեծարեց Լուկուլլոս ու զանոնք պատուեց, որպէս զի արաւ անոնց ամուսիններուն սէրն ու փառահաճութիւնը շահի:

Սակայն շատ աւելի մեծ մարդասիրութիւն ու կարեկցութիւն ցոյց տուաւ Լուկուլլոս հանդէպ այն Յայներու, զորս երբեմն Տիգրան իրենց տեղերէն խախտած ու իւր նորակերտ ոստանք բերել հրամայած էր: Այս կերպ Տիգրանակերտ քոնաժարուած բոլոր տաարականներն անփնաս իրենց տեղերը դարձուց նա, շմտնալով նաեւ յանձնել անոնցմէ իրաւանդիրն պէտք եղած ճանապարհածոխար: Այսպէս ահա այդ մեկ սակայն հսկայ քաղաքին գրաւմը վերստացան մարդաթափ եղած բոլոր յունական քաղաքներն իրենց նախկին բնակիչները, դրուատելով ու գովելով հռոմայեցի մարդասէր զգրաւորն՝ իբր իրենց մեծ բարեբարն ու երկրորդ հիմադիրը: Բարբարոս բնակիչներուն եւս, զորս նմանապէս բռնի գաղթեցուցած էր Տիգրան, հրաման շնորհեց Լուկուլլոս իրենց երկիրները վերադառնալ:

Այսպիսի խոհեմական ու մարդասիրական
միջոցներով կըցաւ Լուկուլլոս իւր հակառակորդ-
ներուն վնասահոյսիւնն ու քաղեկամութիւնը շա-
հիչ: Եւ վայն ճարտարորէն իր հետապնդած քա-
ղաքական նպատակներուն ծառայիցընել: Իրաց
արդիւնքէն կարող ենք հետեւեցընել, թէ որքան
յաջողած էր նա իւր հետապնդած ծրագիրնե-
րուն մէջ:

Կ.Ա.Ի. Կ.

Ճիւղատնտեսութիւն, ու Յիգրամակերտի գրառման
հետեւեալները:

I.

Ցաւքոսի հարաւակողման Յիգրանի հարկատուները
հոտատակութիւն կը յայտնեն Լուկուլլոսի:

Երբ ասդին քախախն նժարը Լուկուլլոսի ոց
կողմ կը հակէր, ու յաղթական ծակատամբարտէ
մը եւ Յիգրամակերտի գրառման յետոյ իրե-
րու վիճակն այսպէս հիմնովին յեղաշրջուած
կերեւէր, անդին Յիգրամակերտի հարկատու իշ-
խաններու համար եւս հրամայական պահանջ
էր, սակեղծուած այս նոր քաղաքական կացու-
թեան հանդէպ իրենց դիրքը ճշդել:

Յիգրամակերտի անկու մովթ, Յիգրանի՝ Յի-
գրիսի հարաւակողմէ ըրած թղթը աշխարհակա-

լութիւնքն մի առ մի Հռոմայ ժառանգութիւն
 ինկան։ Դատաւորներէ շատերը, որոնք յար-
 մար առթին կը սպասէին իրենց վաղէն թօթու-
 փելու Յիգրանի անարգ լուծը, ներկայ քաղա-
 քական հանգամանքներէն սքսուելով՝ անցան
 իսկոյն յաղթականին կողմը։ Դախ՝ արար վաշ-
 կատուն ցեղերու ցեղապետները Լուկուլլոսի ներ-
 կայանալով՝ հպատակութիւն յայտնեցին անոր¹։
 Կատիս Դիոն² անոնցմէ ամենահզօրին միայն՝
 Լէլլատառնիոսի, անունը կու տայ, ինչ որ նոյն
 է Ստրաբոնի³ յիշատակած Լէլլեդամնոսի հետ,
 որ ցեղապետն էր Հռոմէացւոց՝ վաշկատուն
 ցեղի մը, որ Եփրատի արմուկին արեւելակողմը
 կը բնակէր, ու հռոմայիցի ժողովրդեան բարե-
 կամ տիտղոսը կը կրէր։ Ըյս նոյնս թիւնը Կատիս
 Դիոնի⁴ մէկ տեղիքէն հաս ակներեւ կ'երևի,
 ուր նա կրկին այն միւսնոյն հանգամանաց մէջ կը
 յիշատակուի, ինչպէս փերը Ստրաբոնի քով։

Բաղթական Հռոմայեցւոյն հպատակութիւն
 յայտնեց նմանապէս Ընտիոյրոս Կոմագենէի թա-
 դաւորը⁵։ Իսկ Ըսորինները մեծապէս սքսուելցան
 հռոմէական զինուոց այս անակնկալ յաջողու-
 թեանէն։ Վրան զի այդ աշխարհակալուած երկրին
 կուսակալ՝ Մագադատէսի զօրաց ունդերուն — որ
 Լուկուլլոսի յարձակման միջոցին սղնու թեման փու-

¹ Plut. 1. 36, c. 29.

² XXXV, 2.

³ XVI, 2, 10 (155).

⁴ Դիոն 67, 71, 27.

⁵ Cassius Dio, XXXV, c. 2.

Թացեր էին Տիգրանի — Եսորիքէն քաշուելովք, Տիգրանի այդ երկրին վրայ ունեցած գերիշխանութիւնը բոլորովն կորսուած, եւ Եսորիքոս Ասիացին, հին Սելեւկեան հարստութեան մէկ շահաւիգը, Եսորիքերէ արդէն թագաւոր հռչակուած էր։ Սա միւս մէկ ուղին էր Եսորիքոս եւս սերերի, որմէ Տիգրան յատիշտակած էր գերիշխանութիւնը¹, եւ Սելեւկէի², զոր Տիգրան՝ Սիւլագեռաց Սելեւկիա բերդին մէջ բանտարկած ու յետոյ գլխատել տուած էր³։

Եւ յիմա ահա սկսաւ տեանուիլ արդիւնքն այն վերապահ ու մարդասէր վերաբերմանքին, զոր ցոյց տուած էր իւր կույրոս Հայաստանի հպատակ ան ժողովուրդներու հանդէպ, որոնց ահա մանկերուն մէջէն ստիպուած էր չուել անցնիլ, Դուրիտցիք, որոնք՝ քանի զեռ իրենց բանակները վերջնականապէս չէին ջախջախած, տակաւին կը գեղեւէին. այս ծանր պարտութեան վրայ տակաւին ինքնակամ եկան ու հպատակութիւն յայտնեցին իւր կույրոսի։

Իսոնց օրինակին հետեւեցան նաեւ Կարդուաց աշխարհին քաջ ու պատերազմասէր բնակիչները, զորս իւր կույրոս՝ մասնաւորապէս իրենց մեռած իշխանին Զարրիենոսի դրած շուքովք գիացաւ իրեն յանկուցանել։ Տիգրան իւր պազանի լրտեսներու միջոցաւ իմացած ըլլալով, որ Զարրիենոս գազանաբայ բանակցութեան մտած է Ապպիոս

¹ Appian., Syr. 48710.

² Appian., Syr. 48710.

³ Strabo., XVI. 2. 3 (140)

Աղաւղիտսի հետ, եւ թէ անոր՝ մինչեւ իսկ սգ-
նութիւն խառաղած, հրամայեց՝ յառաջ քան
Հռոմայեցւոց մտանալը, ղինքն իւր բոլոր տու-
նովը սրէ անցընել: Արդ, իւր այս կերպ սպաննուած
բարեկամին մարմնը պատուելու, եւ միանգամ
մայն ախուս, Արդուիքն իր կողմը շահելու համար՝
Արդուք մանելուն պէս, մեծաշուք յուղարկաւու-
րութեան հանդէս մը սարքել տուաւ անոր մար-
մնոյն: Փայտակոյտը, որոն վրայ կը հանգչէր
Զարթեհնոսի դիակը, թանկագին կերպամերով
ու հարուստ աւարներով զարդարելէ յետոյ, ինքն
անձամբ վառեց: Արուազոհի սրբորդութեան
միջոցին, դաւաճանուած իշխանն՝ իրեն մտերիմ
բարեկամն ու Հռոմայեցւոց դաշնակիցն անուա-
նեց, եւ անոր ի պատիւ կանգնել տուաւ հան-
փառաւոր մահարձան մը: Ի շնորհակալութիւն
իրենց իշխանին հանգեցցոյց տրուած այս ջերմ
համակրանոց, Արդուիք իրենց բերդերուն դուռ-
ները, առանց ամենադժն դիմադրութեան, բացին
Լուկոսի մօտ: Այսպէս տուաւ էին հան մե-
քտրուած հարստութիւնքն ու պաշարը, որ կա-
րող էր Լուկուսըս, տուանք ընդն մը ստանալու
հռոմէական ծերակոյտէ, զիս երկար տանն պա-
տերազմէ շարունակել¹:

Լուկոսըս այսպիսի փառաւոր յաղթու-
թեամբ մը Տիգրիսի շրջակայ բոլոր գաւառներն
իւր իշխանութեան տակ նուաճելէ յետոյ՝ կա-
րող էր այլ եւս անհոգ ու անկասկած ձմերել

¹ Plut., Luc. v. 29.

տալ իւր պարտասած զինուորներուն, որպէս զի
անոնք կտատրեցապէս կազդուրուած, կարող ըլ-
լան, առաջիկայ գտնան, իրենց այստորու անա-
ռիկ մեկնակէտէն, զինուորական նոր գործողու-
թեան մը եւս ձեռնարկել, եւ այս անգամ ար-
շաւանք մը սորքելով զէպի Մեծ Հայոց՝ իրենց
բոլորովին անձամբով երկրի մը, ներքնաշխարհը:

2.

Տիգրանի փախուստը:

Ղառնանք այժմ Հայոց, զորս, Տիգրանա-
կերտի ճակատամարտէն յետոյ, իրենց փախուստի
փրայ լծողութեւն էինք: Մինչ Տիգրանի հրամանին
տակ գտնուել զխաւսը բանակն այսպէս շարա-
ւար պարտաթեան կը մտնուէր, Միհրդատ իւր
10,000 հայ ձիաւորներովը, զորս Տիգրանէ ըն-
դունած էր, եւ կարիրաւ ձախել ճակատամար-
տէն անմնայորժ փախած իւր սեպհական պոն-
տական գանդերովը կամայ կամաց կը յոռտըա-
նար զէպի ճակատատեղին՝ Տիգրանի ոգնութեան:
Միհրդատի համոզումն էր, որ Լուկուլլոս, ինչ-
պէս նախընթաց բոլոր ճակատներուն մէջ միշտ,
նմանապէս հոս եւս պիտի շուկէր հապճեպով
զինուորական գործողութեանց սկսիլ, այլ պիտի
նախընտրէր խոհեմաբար շարժիլ եւ կամաց ու
զգուշաւոր գործել: Այս տեսակէտով, Միհրդատ
սեւե յայտնի վտանգ մը չէր նախատեսներ իւր
փեսային՝ Տիգրանի նկատմամբ: Բաց աստի, եւ
Տիգրանի տուած էր, խորհրդատուի հանգաման-

դով, իւր զօրազարներէն նշանաւ որագ ղնը՝ զՏաք-
սիլէս, որպէս զի յախուռն ու անխորհուրդ քայ-
լեր առնէ զգուշացրէն զայն, դժբախտաբար,
սակայն, դիտելի թէ ի՞նչ կերպ մեկնուեցան հոռ.
մեական իրաց քաջածանօթ ու պատերազմափորձ
այս ծերունւոյն ախրան անկեղծ վաճառքն ու ան-
նենգ խորհուրդները:

Արդ. Միհրդատ՝ Տիգրանի նախապէս ան-
ցած ծամբաւ վրայէն հանդարտաբար յառաջա-
ցած միջոցին, յանկարծ, Տիգրանակերտի ճակա-
տամարտէն զունդադուռն դիտեստակամներաւ
առաջին խումբին պատահեցաւ, որուն վրայ, քիչ
տանձէն, աւելի սառաւ բազմութիւն մը եկաւ
աւելցաւ¹: խոռվեցաւ Միհրդատ, երբ լսեց
անոնց բերնէն Տիգրանի բանակին կրած շարաշար
պարտութեան յուրը, և իսկոյն հասկըցաւ, որ Նու-
կադէոս՝ հակառակ իւր սովորութեան, հոս, այս
ճակատամարտին մէջ, խիշախ յարձակմամբ ու
արագ արագ դարձելով միայն կարող եղած էր
յաղթութիւնը շահիլ:

Քիչ յետոյ պատահեցաւ ինքնին իսկ իւր
դժբախտ փեսային, որ 150 ձիաւորներու ընկե-
րակցութեամբ, ապաւինած էր, փախուստի մի-
ջոցին, ճանապարհին հանդիպած առաջին բերդը²:
Այս անակնկալ պարտութիւնը զՏիգրան սպառ-
ապուռ բարոյալքած ու զայն ծանր յուսահատու-
թեան մատնած էր: Արդարեւ, սրտառու էր
երկու արքայից իրարու այս տաքակարծ հանդի-

¹ Plut., L. IV, p. 27.

² Mithrad., p. 37.

պուսի, եւ որքան այլապէս իրենց առաջ՝ տեսակցութենէն: Հաղիւ թէ Միհրդատ Նշմարեց զՅիգրան, իսկոյն վար ցտակեց իւր երիվարէն, գորովանոց ցրկախառնուեցաւ անոր, ու իւր փեսային այս արգահատելի վիճակէն հոգւով շափ յուզուած՝ հանեց տուաւ անոր իւր իսկ տեպհական արքունի պատմութեան, որ հասցնի, եւ որուն շքեղութիւնն ու փառաւորութիւնը Յիգրանի տալորաբար կրած արքայական պատմութեանն ոչինչ իւր կը տարրերէր¹: Բաց աստի, յանձնեց անոր տրամադրութեան իւր թիկնապահ զունդին հետ նսեւ թաղման թիւ սպաներ: Այս նաւ փարմուք ջոյց տալով բախտի ահաւոր հարուածներէն պապէս հարուածարեկ եղած Ալքայից արքային, յաջողեցաւ անոր բարոյալքուած ոգին ապագայի վառ յայտնով վերականգնանացընել:

Որքան անհամեմատութեն տարբեր էր Միհրդատի՝ Յիգրանի հանդէպ ջոյց տուած այս վեհանն վերաբերմունքը՝ վերջնոյս առաջնոյն հանդէպ ջոյց տուածէն, երբ նա պարտուած ու առանց բանակի մնալով, փախստեալ Հայաստան՝ Տիգրանի քով ապաստանած էր: Մենք սակայն առանց վարանելու կարող ենք ընդունիլ, որ լոկ քաղաքական նուրբ հաշիւներն էին որ թեկադիր եղան դաժան ու անազորոյն Միհրդատի — որ չէր ստեփացած բնաւ իւր մայրն ու եղբայրը, իւր երեք որդիներն ու երեք դուստրները բռնաժաշ սպանել² — ներկայ պարագային մէջ գցելու:

¹ Memnon, c. 35.

² Appianus, Mithr. c. 113.

թիւն եւ անշահախնդրութիւն ցոյց տալու։ Այս
 վայրկեանին Տիգրան էր իւր միմեակ փրկութիւնը,
 որուն օժանդակութեամբը միայն կը յուսար նա
 իւր փառապանչիկ ծրագիրներն մերձաւոր ապա-
 գաթի մը մէջ իրականացած տեսնել։ Խորապէտն
 Մինոդաւա շատ կը կուսկածէր, եւ այն շատ ալ
 իրաւամբ, որ այդպիսի գերագոյն աստիճանի փառ-
 քէ ու շուքէ այսպէս շարաշար խոնարհած քրո-
 նապետ մը կարող էր — երբ մանաւանդ նկարու-
 գրով ալ տկար մէկն ըլլար, ինչպիսի էր Տիգրան —
 գիմարութեան բոլոր տրամագրեղի շլժ երբ սպա-
 ռելէ յետոյ՝ իւր աներն եւս Հոմախեցուց ձեռք
 յանձնել զիջանիլ, միաւորպէս զի անոնց հետ խա-
 ղաղութիւն կ'էր։ Հետեւարուր, ծերունի արքային
 ամենամեծ արդիւնքն այն եղաւ, որ Տիգրանի կրած
 այս նախատական նուառացումն սգառուելով,
 գիացաւ ճարտարօրէն անոր ամբարառաւ անու-
 թիւնը շահագործել, ու անոր սրտին մէջ փոխ-
 վճեժի զգացումներ զարթոյցանելով՝ անոր բա-
 րոյալքոտ ան ոգին վերականգնել։

Հ Ա Տ ՈՒ Ա ՆՏ Գ

ՅՏԻ Գ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ ՄԻ Յ Ա Ր Ի Ն

ԴՈՒՐ Դ.

Պատրաստութիւնք երգող թշնամի բանակներու,
եւ արշաւանք լաւհռչակոյնի զեպի հայկական բարձրա-
դասեաց:

1.

Բանաւցումք իւնք Գարթնեաց Նետ:

Այսպէս ուրեմն Տիգրան իւր աներոջ ար-
արտապնդիչ ու յուսապատար խօսքերէն այնքան
կը խրախուսուի, որ, ի վերջոյ, կ'որոշէ Հռոմայեց-
ւոց դէմ սկսած պատերազմը կրկին շարունակել:
Առանց յապաղելու, երկու թագաւոր զինակից-
ներն իսկոյն կը սկսին պատրաստուիլ, ու Հռո-
մայեցւոց դէմ պաշտպանութեան միջոցներ ձեռք
առնուի: Այս առթիւ Տիգրան, որ իւր անձին զառն
փորձովը զգացած էր վերջապէս Միհրդատի հառ-
մական պատերազմներու մէջ ունեցած առաւել-
լագոյն փորձագութիւնը, կը յանձնէ անոր, իրա-
զօր իշխանութեամբ, զինուորական գործերու վե-
րին վարչութիւնը: Միհրդատի կը յանձնարու-

բութ, հեռեւարար, նոր բանակ մը կապնել, ու
նոյնին գերագոյն հրամանատարութիւնն ստան-
ձնել¹։ Այս ոչ պարզաբան միայն, այլ եւ վերահաս
ձեռն եւս կ'օգտագործեն նորակապ՝ բանակը
հստակեան ձեռով մարդէլ տարով², ու դեռ նո-
րանոր զինակիցներ իրենց շուրջը համախմբելով։

Այս 68 տարւոյն պատերազմին վրայ խոսող
մեր հին աղբիւրներու շարքին նոր մը եւս այժմ՝
կ'աւելնայ՝ Կասիոս Գիոն։ Անոր երկին մէկ մեծ
մասը Քաթիիլինոսի քաղաքածոյից մէջ հաստեղ-
տոր եղանակաւ միայն պահուած է, եւ այս պատ-
ճառաւ ալ պատերազմի առաջին տարւան մասին
մեր գիտցածը շատ խերի է։ Այսպէս չէ սակայն
պատերազմի երկրորդ տարւոյն համար։ Հոս, Գիոն
իւր պատմութիւնը գրեթէ այն տեղէն կը շարու-
նակէ, ուր Մեմնոս — որ ջարդ մին էր մեր ամենա-
գլխաւոր աղբիւրներէն — կը վերջացընէ, այս է՝
Պարմենազ գլխուած գեապանութենէն։ Գիոն,
յամենայն դէպս, իւր պատմութեան այս մասին մէջ
օգտուած բլլայու է Յալլուստիոսէ, ինչ որ արդէն
բացայայտուի կը տեսնուի պատմագրիւ հասա-
կաւորներուն, ինչպէս նաեւ Պլուտարքոսի պատ-
մութեան հետ անոր տնեցած բաղմախիւ նմա-
նութիւններէն։ Այս եթէ Պլուտարքոս ու Գիոն եր-
բէմ իրարմ կը շեղին, պատճառն է այն որ առա-
ջինն տնեցած է իւր առջեւ ուրիշ աղբիւր մը եւս։

¹ Memnon, v. 58 է։ Արիստոս, Mithr. c. 37. Հմտ.
նաեւ Կասիոս Գիոն. Գիւլթ. 15. 94. 11.

² Պիլիպոսի ծառայութեան մէջ գտնուող յոյն սպա-
ներու եւ հասարակցի հիշատակը։

Եւրդ, երկու դաշնակիցներու համար կա-
շեւորագրին խնդիր էր այժմ՝ գիտնալ Պարթեւ-
ներու՝ Հայոց այս վարչեմի թշնամիներուն, իրենց
հանդէպ բռնելիք դիրքը։ Հարկ էր, ամեն դեպք,
զանոնք եւս իրենց կողմ չա՛հի, եթէ ոչ ուղղակի
զինակցութեամբ, զոնե խիստ շեղարտ թեան մը
զանոնք պարտաւորելով, որպէս զի մի պուցէ Հո-
մայեցւոց հետ բնդ հարման մը միջոցին, պետու-
թեան արեւելեան սահմաններն անոնց կողմէ
առագաստակութիւն։ Եւս նպատակաւ դեպքանու թիւն
մը գրկուեցաւ Պարթեւաց թագաւոր՝ Հրահատի,
զայն ճիգրանի հետ հաշտեցընելու, եւ միանգա-
մայն անոր զինակցութիւն առաջարկելու ընդդէմ
Հոմայեցւոց։

Հրահատ որդին էր Սանապրուկի, որուն
70-60 (որոմպիւտգի 177, 3) թուականին յաջոր-
դելով, պայադատած էր հայրենի տերութիւնը։
Պարթեւ թագաւորին՝ որուն գրկուած էր գեա-
ղանու թիւնը, այս անուան մեր ազգայններէն մի-
միայն Սեմեոնի ու Փրեգոնի քով կը հանդիպինք,
որ զեռ իսկ անոր "Ըստուած" մեկանունը կու-
տայ։ մինչդեռ Կասիոս Դիոն ու Սալլուստիոս սո-
վորական ձեռով զայն պարզապէս Արշակ կ'ան-
ուանեն¹։

Պարթեւներու գրկուած այս գեաղանու-
թիւնն եւս Միհրդատի ազգեցիկ խորհուրդներուն
արդիւնքը պէտք է համարիլ։ Նա էր որ փոստա-
գիտքէն շեշտած էր անոնց հետ հաշտութիւն ու-

1. Հմմտ. առ այդ՝ Սեմեոն. 42, 58, Փրեգոն. հակադր.
12, Դիոն. 48, 13, 92, 1, 6, Սալլուստիոս, Գ. հակադր. 69.

գինակցութիւն կ'երեւոյ հրամայական պահանջը, որ եւ յաջորդեցաւ իւր կամքը պարտադրել երբեմեք այնքան սեպ ու ամբարտաւան Տիգրանի Այն ամէն երկիրները, զորս երբեմն Տիգրան կորզած էր Պարթեւներէ, այսպէս Միջոցեայք, Ագիւարենէ եւ. «մեծ հովիտները» — հաւանաբար Սարարանի¹ քով յիշատակուած ձորագետեաները — հարկ էր անպատճառ եւս դարձնել, եթէ լրջօրէն կ'ուզէր Տիգրան Պարթեւներն իւր կողմ շահել ընդդէմ Հռոմայեցւոց²։ Այսպիսի ծանր պայմանադրութեան մը զՏիգրան յօժարեցընել հաւանեցընելը շատ ալ գիւրին գործ չէր, զոր սակայն Միհրդատի հանձնարելու գործնական միտքը կրցաւ յաջողութեամբ գլուխ հանել։

Մինչ այս մինչ այն, մեկնեցաւ վերջապէս դեսպանութիւնը, որուն յատկապէս յանձնած էր Միհրդատ Նամակ մը եւս առ Հրուհատ, որուն մէջ նա պարթեւա-հայ գինակցութենէ մը Պարթեւաց ձեռք բերելիք մեծամեծ շահերն ու ստաւերութիւնները շեշտելէ ետք, կը ջանար համոզակեր խոսքերով համոզել Պարթեւը Տիգրանի հետ համաձայնիլ ու դաշնակցիլ ընդդէմ Արեւելոսի իւր այս գրութենէն դրական արդիւնք մը կարող էր իրաւամբ ակնկալել Միհրդատ, վասն զի ինքն անձամբ շարադրած էր զայն, որ հայ ու պարթեւ տղայներուց միմեկ տարիներէ ի վեր տիրող այս ներկայ ընթացիկականն ու յուրա յարարերու

¹ ՏԻՂԱՆՔԱՆԻ (1500)

² ՄԵԾԱՆԻ, ԿԷՆԵՑ, ԴԻՆԻ, ԳԵՐԵ ԱՅՆ ԳԷՆԻ

թեան բնաւ, մասնակցութիւն ու կցորդութիւն ունեցած չէր: Պերճախօս ու ճարտարարան իօսքերով ջանաւ Տեառի կ'ըլլար հոն ծերունի թագաւորը Հրահատը համոզելու որ դպուշանայ լուկուլլոսի անյազ երկրակալութենէն, որուն ինք, Հրահատ եւս պիտի շուշանար դառն փորձն առնուլ, եթէ երբեք Հռոմէյ յաղթական լինգէոններն անգամ մը յաջողէին Պարթեւներու հարեւան այս երկրին վրայ օտից կռուան մ'ունենալ: Այս իսկ պատճառաւ տհա պէտք էր Հրահատ այժմէն, եւ այն առանց ժամանակ կորսնցընելու, ներկայ նպատաւոր վայրկեանը, որ Հայաստան դեռ իսկ տակաւին դիմադրութեան լուսականաչափ ոյժ կը դրայ իւր մէջ, յօգուտ գործածելով, իրեն ու Ջիգրանի հետ համագունգ Հռոմէյեցւոց վրայ գրոհ տալ, որպէս զի այսու անոնց աշխարհակալութեան անյազ տենչին մի անգամ ընդ միշտ վերջ տրուի:

Որչափ որ ալ նամակիս պարունակութիւնը պատմագրին մօքքին երեւակայութեան ծնունդն ըլլայ, այսու հանգերձ նա հաւատարմօրէն կը ցուցընէ մեզ նոյն առեւնուան երկու հարեւան ազգերու միջեւ տիրող քաղաքական աղերսն ու յարեբութիւնքը: Աւ արդէն այս ձեւով ու այսպիսի խմաստով կարող էր գրած ըլլալ Միհրպատ, եթէ կը յուսար Պարթեւէ օժանդակութիւն առանալ¹:

Ի՞նչեւ շատ նպատատաւոր էր Հրահատի եղած առաջարկն, ու հրապարիչ՝ ձեռք բերելիք շահը:

¹ Պալլադուստ. Դ. հտտակատ. ք. 113:

տակայն թարմ՝ էր տակաւին Պարթեւաց յիշու-
 ցու թեան մէջ Հոյսցմէ իրենց յեզին եղած գրկա-
 նաց գաւն յիշատակը, ու գեւ չէր սպիացած Տի-
 փրանի՝ անոնց ազգային արժանապատուութեան
 տուած մեծ հարուստը։ Բայ կրկնուկ պատճառ-
 ներուն հաճար մերժեց Հրահատ իւր թշնամեղն
 բարեկամական ձեռք կտրեաւ երով, իւր իրա-
 ւունքներուն տիրանալու։ մասին իրեն եղած առա-
 ջարկն, եւ նախընտրեց Ղուկու լլոսի պետականութիւն
 զրկելով՝ անոր իւր գինեակցութիւնն առաջարկել¹։
 Հրահատի կողմէ ինքնաբերաբար եղած այս առա-
 ջարկին վրայ շտապանց ուրախացած՝ զուշեց Ղու-
 կուլլոս ինքն հաս պատգամաւորութիւն զրկել
 անոր, ու Պարթեւաց հետ բարեկամական դա-
 չինք կնքելով՝ զանոնք խիստ չեզոքութիւն պա-
 հելու պարտաւորել ամեն պարագայի մէջ։ Իւր
 այս պահանջման աւելի մեծ կշիռ ու բարոյական
 ազդեցութիւն ապրու նպատակաւ, սկզբան անոր
 միմիայն իւր պաշտակիցներէն կազմուած պատգա-
 մաւորութիւն մը զրկեց, որուն անկողմնակալ ու
 ունշահափնդիր միջնորդութենէն շատ աւելի ար-
 դիւնք կարող էր Ղուկուլլոս ակնկալել։ Բնդա-
 բեւ ալ այս պատգամաւորութիւնը յաջողեցաւ
 Ղուկուլլոսի ու Հրահատի միջեւ նախնական հա-
 մանայնութիւն մը գոյացընել, որուն համաձայն
 Պարթեւք կը պարտաւորուէին պարթեւ զորաբա-
 ժին մը Ղուկուլլոսի տրամադրութեան յանձնել։

Երբ հռոմայեցի զորավարը սակայն դաշնա-
 պրութիւնը ստորագրելու համար իւր բարեփորձ

անդադարը Անքառելիս — առ Վիտնի Տշչիւնսի
այլապիտում — Պարթեւաց աղբային զրկեց,
վերջինս սկսաւ իսկոյն երկմել, թէ հոռմայեցի
այս բարեկամութիւնն սպան պարզապէս իրի լրտես
է որ կու գայ պարթեւ գինուդական որք լրտես-
տելու, եւ ոչ թէ իրի գնադան, որով եւ սկսաւ
այնուհետեւ կատանով վերաբերուիլ Հոռմայ-
եցւոյ հանդէպ: Բիւրեւանտակ, մէկ կողմէ Հոռ-
մայ սխերիմ՝ թշնամի երկու գաշնակից արքանե-
րու, եւ միւս կողմէ Հրահատի միջեւ գաղտնի բա-
նակցութիւնք դեռ կը շարունակուէին: Կրկու ար-
քանեաց միջեւ բռնն թափափ յառաջ տար-
ւալ հակահասակական այս բանակցութիւններէն
անհետք էր թէ անտեղեակ մնացած ըլլար Ղու-
կուխտ: Հոռմայեցի արթնամիտ գործադրը, որ
ուշի ուշով կը հետեւէր երկու հարկեւն ազգե-
րու իրարու հետ վերջնականապէս հասկացողու-
թեան գալու համար թափած ճիգերուն ու մե-
ծամեծ գահոյութեանց, բնական է, չէր կարող
այնուհետեւ Հրահատի վրայ յայտ գնելով՝ ան-
կէ տեւէ զինուորական օժանդակութիւն ակնկա-
րել: Ենկ խաբրով, Ղուկուխտի ու Հրահատի միջեւ
կայանալիք բարեկամական գաշնադրութեան
յաջորդած էր երկակողմանի անփոփոխութիւն
միջ: Դասք հետեւութեամբ Հրահատ, որ ամբողջ
բանակցութեանց միջոցին երկզիմի դեր խաղա-
ցած էր, իր նախապէս տուած խոստումն դրժե-
լով՝ զբացաւ Ղուկուխտի խոստացումն օժանդակ
զարագունդը հոռմական բանակաւորին զրկել-
ու, ոչ այսչափ միայն, այլ եւ միայք դրաւ երկու-

Հակամարտ կողմերու հանդէպ եւս չէզոք դիրք բռնել, ու անոնց ուժաստիւն միճակէն օգտուել չով՝ իւր պետութեան սահմաններն ի միաս անոնց ընդարձակել¹ :

Այսու, կը յուսամ, մի անգամ՝ ընդ միշտ լուսարանած ըլլալ, նախ՝ մեր առաջիկայ ազդիւրներուն իրարու հետ ունեցած անմիաբանութիւնը, եւ երկրորդ՝ այն տարօրինակ ընթացքը պարթեւ ինքնակալին, որ, ըստ Ապպիանոսի, Պլուտարքոսի ու Մենեանի, երկու կողմերու հետ եւս կը պայմանադրուի չ, յամենայն դէպս, միտում չունիմ բնաւ ընդունելու որ հեռաւոր Հռոմայեցին ամենադոյշն դիտաւորութիւնն իսկ ունեցած ըլլայ այսպիսի անհաւատարմութեան կամ խտտմեղանցութեան մը համար Պարթեւացիէմ պատերազմ բանալ ուղերւ, եւ անդին երկու ահաւոր դաշնակիցներն, իրր արհամարհելի քանակութիւն մը, բնաւ նկատի չառնուի լուկուլիոս շատ ալ լաւ կը ծանշար յոմառ Պոնտացիոյն նկարագիրը, որ հանգուրտ չէր կրնար կենալ, եւ եթէ անխոհեմութիւնն ունենար լուկուլիոս արդեամբք Տիգրանի վրայ արշաւելու, ապահովաբար Միհրդատ, պատեհ տալով ինչ օգտուելով, հռոմէական բանակը թիկունքէն անխելանց պիտի հարուածէր Տիգրանի ցարդ ունեցած կորուստը քանի մը սահմանադաւառէ անդին չէր անցներ, մինչդեռ անոր գերիշխանութեան ներքեւ գտնուող ընդարձակած աւալ պետու-

1 Հիմա այս գեղացանութեանց մասին Չիլոն գիրք 1, 6- 74

խեան մը ներկայացուցած գինուորական դժբա-
տակարին շատ պատկասելի կը մնար Հատկացե-
ւոց աչքին: Հետեւարար, յառաջ քան Հոս-
մայեցիք նոր ու երկարաձիգ պատերազմի մը ձեռ-
նարկելը, պէտք էին անոնք նախապէս Հայաստանը
գինաթմաթի ըրած ըլլալ՝ անոր գինուորական դժն
ամբողջապէս խորտակելով: Եւս պարագան լա-
րմիտեան բլաշու էր նաեւ Լուկուլոս, որ մոռե-
լուծելու իւր դիտաւորութիւնը — եթէ երբեք
ունեցած էր նա սլոպպիսի միտք մը — ապահո-
վարար յետոձգած ըլլալու էր զայն անպրագոյն
ժամանակի մը, մինչեւ որ նա երկու գաշնակից
արքաները վերջնականապէս պտրտու թեան մաս-
նելով՝ հայ բանակն ամբողջովին քաշքայէր¹:

Հնար էր, սակայն, առ աջին հայեցումներով,
աջնայեւ կարծիք, որ Լուկուլոս իւր ձմեռայն պար-
թեական սահմաններուն ոյնքան մաս փոխադրե-
լովը՝ մտադրութիւն անեցած բլաշ Գաթթիկա աս-
տան եւս արշաւելու: Սակայն Լուկուլոսի՝ Կոր-
գոքն իրր ձմեռոց ընտրելուն գիտարար ազդակը
պարզապէս նիւթական կարող էր եղած ըլլալ, եւ
հէ՛, քաղաքական, փառն զի սլոպ վաքրը — ինչ-
պէս վերեւ տեսած էինք — այն կողմերու ամե-
նահալածու ու ամենալից մէկ գաւառն ըլլալուն՝
դիւրու կարող էր Լուկուլոս իւր բանակը պարե-
նուարել Հայաստանի խիստ ու երկար ձմերուան

¹ Հմմտ. առ այս Սեքստուս Սուփուսը: Եւ որ Մարկին
գրուու մէջ յետոյ պարթեական արտաւերքի մը պատճառ-
աւ թիւններու վերջ կը հասնէ: Եւրոպէս Eutropius, III, c. 10.

ամբողջ տեսողութեանը. բաց առախի, այդ երկրին
ընկերները, Կորդուխը, սրախ մետք Լուկուլլախի յա-
յան ու հիւրընկալ տապնականութիւն ցոյց տուեր
էին անոր իբր իրենց բարեկամին ու սղոտարին:

Արշախի որ ալ Լուկուլլախի՝ Հրահաախի հետ
կերել փափագած բարեկամական գոչիկըն եղ-
ած լուծուած էր այլ եւս, տակաջն եւ այնպէս
նա հառաատապէս համալուած էր, որ ռեւէ շա-
րիք պիտի չտպաւնար Հոռմաշեցոյց՝ Պարմեւաց
հողմէ, եթէ նա իւր հայկական արշաւ անկը կրկին
սկսէր: Զատ խնդիր, եթէ Լուկուլլախ, ընդդէմ
Հրահաախի, յայանապէս պատերազմի պատրաս-
տուած ու իւր զօրաց ապստամբութեամբը միայն
խափանուած ըլլար անոր հետ գարնուելէ: Արդ,
եթէ սյուպիսի պարագաներու ներքեւ համարձա-
կեր Լուկուլլախ ինքնակամ գիւնացրաւ Հայաստան
արշաւել երկրորդ անգամ՝ տալահապարտ, Հրա-
հաախ եւս պիտի գիտնար այս սրտեհ հաղօյն տու-
թէն անմիջապէս ազատելով՝ հոռմական յա-
ռափառաց բանակին խիկունքը տապնապէցընել:

Եւ տակաջն հոռ սյուպիսի խորհրդածութիւն,
ներս պատմաւ ընտել, չեմ՝ տեսներ, փառն դի որ
մէկ այդ կամ պետութիւն երկրորդի յը գէմ
պատերազմ՝ հրատապակել պիտի ուղէր, որուն
նախապէս ռմանդակութեանը գիմած էր ընդդէմ
երրորդի: Այսպիսի անհետեւ ուղակիւնութիւն՝ իր
մէք շեք կարող վերագրել հոռմաշեցի գաւա-
վարին, տեսնել յետոյ տնոր, պատերազմի առա-
ջին տարիներուն մէջ ցոյց տուած կարողութեան
ու հետ տառետութեան կարկասուն տպացոյցները,

եւ այն՝ բաղձաթիւ պարագաներու մէջ: Բռնեւ մեր պատմագիրներէն Պրոսպերոս, Լուարդիոս եւ Ռուփուս, Լուկուլիոսի՝ պարթեւացի դէմ պատերազմելու դիտաւորութեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, սակայն, բնդհակառակը, Կասիոս Գիոն, Լուպիանոս ու Մեմֆոն զայն բոլորովին կ'անդիտանան¹: Ռայնախ², Նիպէ³, Կարապաշեան⁴ եւ Պր. Աստուրեան⁵ ողջ տարրասի ընդարձակ նկարագրութեանն զգալիօրէն ազդուած կ'երևին, մինչդեռ Մանէն⁶ պարթեւական ազաւանքի մը մասին ունէ գիտաւորութիւն չի մերացրել Լուկուլիոսի, այլ միայն իբր զոյց մը զայն կը յիշատակէ, զոր անոր հակառակօրդները մանակին մէջ տարածեր էին, որպէս զի զօրքն իրեն դէմ գրդոեն:

2.

Հայերը զօրք կը գտնարն ու նոս րանայ մը կը սպասուող ինմն:

Պիհրդասի՝ պարթեւ արքայն իր կողմ՝ չափնայ քոյր քաներն ի դերեւ երեք հարր, երկու գաշնակիցք՝ ողջ եւս արաւքին տմանդակու:

¹ Հմմտ. Plut., Luc., c. 30; Eutr., Brev., VI, c. 4; Sert. Rufus, c. 154 Dio XXXV, c. 31; Appianus, Mithr., c. 87; Menopon, c. 38.

² Քնդ, էջ 363:

³ Gerhard. der röm. Geschichte I, 8, 134, հմմտ.

էջ 217

⁴ Զննայմն պատմ. Հոյոց Ը. 148:

⁵ Զարարեան զնարարեւ թիւեւեր քնդ մէջ Հայաստանի եւ Հռոմոյ զննեւ, էջ 61:

⁶ Römische Geschichte, III, էջ 74.

Արդէն հայագունդ բանակին զօրամիւր — իւր 100-000 ըստ Ապպիանոսի¹ — բացէ ի բաց կը ջրէ ու կը տարածէր թէ այդպիսի ձրի ու անհիմն ենթադրութիւն մը: Եւ որքան նուազ է այդ գուժարը նոյն հեղինակին նախորդ տարւոյն պատե-
րազմին համար նշանակածէն, որ միջոցին լաւ միա-
գնեւոր ենք, որ Հայք աւ իրենց հարեւան գաշ-
նակիցները պարզ պատերազմն էր որ կը մղէին,
սո անց զիսէ կրօնական կամ ազգային կենք մը
նոյնին դրոշմելու: Հետեւաբար հար է այլ եւս
գաշակել թէ որքան առաւել բազմաթիւր եղած
պիտի բլար թիւր հայ զօրաբանակներուն, եթէ
բոլոր տարական մուշափութները միահամուռ մաս-
նակցած բլային այս պատերազմին:

Ասիական մարտերունքունքունք վերադրուած
կրօնական ու ազգային պատերազմն մը այս բո-
լոր ենթադրութիւնը ծնունդ առած է զիկերթնի
փան Պոմպէի խօսած ճառին մէկ տեղիքէն², ուր,
համայնցի հետորդ, ինչպէս եւ այլաւ, քա-
ղաքական կացութիւնն ի նպաստ իւր արտասա-

¹ Mithr. c. 47.

² De Imp. Co. Pomp. c. 16 § 23: Cuius (= Յեղբաւ-
Նճ) in regnum posteaquam I. Lucullus cum exercitu
venit, plures etiam gentes contra imperatores nostros
conuulsae sunt. Erat enim metus injectus his nationibus
quas nunquam populus Romanus neque lacessandas belli
neque temptandas putavit: erat etiam alia gravis atque
vehemens opinio, quae animos gentium barbararum
peruenerat, fani locupletissimi et religiosissimi diripiendi
causa in eas oras nostrum esse exercitum adductum. Ha
nationes molles atque magnas novo quodam terrore as-
metu commutabantur.

ևս՝ ճառին ուղղութեան աստարացուցած կամ՝
բողոքովին շեղ ներկայացուցած է: Այն ճառին
ոգին ու անոր ամբողջ կապակցութիւնն, ըստ իս,
— եթէ բացարձակապէս իրիկերանի խաղերուն
կապուած մնանք — մէկ ենթադրութեան միայն
հնարաւորութիւն կը թոյլատրէ, այսինքն թէ
ճառախօսն այստ, բնդ հանրապէս հայկական պա-
տերազմին սկզբնաւորութիւնը՝ ուստի եւ (1) թու-
ականը նկատի առած է՝ Բրդարեւ ալ մնաք վերը
սեւած էինք, որ Բսիոյ ժողովուրդներէն շատերը
իրենց բանակներովը դարավիզ եղած էին Հայոց,
ուսկէ շատ կարելի է որ իրիկերն աղգա ին պա-
տերազմ՝ մը ստեղծած ըլլայ: Իւ. արդէն իրիկե-
րանի՝ դաւաճանարէն յաղթական ենթադրութեան
իւրիւմ Հայերն իրենց աստուածներուն համար պա-
տերազմեցրնել տալը որոշ նպատակի մը համար է.

1 Ասան զի վերայիւնայ, այն խոսքերն անշեղմբա-
բար կը հնաեւին այն նախագաւառութեան, որ պարտուած
Միհրդատի ճիգբանի կողմէ դատած առաջնահանութիւնը կը
նկարագրուի հետեւեալ առգրեանով. *Haec in illis tem-
poribus et fugis Tigraem, rex Armeniae, exoritur bipedibus
et equis rebus suis constitavit et adhibuit exercitum per-
victumque recreavit* (1) Եւ խոսքերն թիւնին արդէն պայտա-
սողորմ կը պնտակցաւորեն իրիկերանեան պատմագրու-
թիւնը, եթէ միւս դրած էնք թէ իրիկերն, իրանեանութեան
մէջ, այդ նկարագրութեան այլոց տեղի ունեցած էր այն
առաջնահանութիւնը Հայաստանի մէջ: — Իսկ թէ միւս մասը,
բացառական գրուած մը իւրիւն անմիջապէս կը յախուցէ. *Noster
autem exercitus tametsi* (այսինքն, թէ եւ այդպէս ազգեր
Հաստայ զէմ զենք վերջոյ թիւ) *uelim ex Tigraem regno
expulsi* . . . մինչեւ մեր առաջին եթէ իրապէս (2) թուա-
կանին կը վերաբերէր, այդ պարագային պէտք էր նաեւ այդ
գրուած մը կոտորու. յիշատակած ըլլալ:

նա կր գիտէ այսու Ղուկասայի՝ որ առանց հրա-
մանի ու առանց պատճառի, ընկ աշխարհագարու-
թեանն տեսչով խաղաղ ժողովուրդներու վրայ կը
յարձակի, պատկերոսի հակադրելով, վերջնոյս բու-
րեմանութիւնքն ու անոր Ղուկասայի վրայ ունե-
ցած առաւելութիւնքն երեւան հանել:

Եթէ այս բոլոր ստիպանն ժողովուրդներու
մէջէն՝ որովք ² միախառնն ու գտնդարունդ, հե-
ռատոր ու մերձաւոր վայրերէ, Աւրաշից պարսկին
օգնութեան փութացեր էին, Երեւելքն ու իրենց
առաւանները նդեռնագործ ու ամպարիշա սաա-
րականներու դէմ՝ պաշտարանելու՝¹ և, Միհրդատ
յարմարացիները միայն զտտելով՝ զանոնք զի-
նուորական կրթութեամբ հրահանել, առած
էր, — որովհետեւ փորձը ցոյց տուած էր, որ
«ահա որ մարդակոյտ բազմութիւնները միա-
գունդ վարելը»² յաշտութեան յոյսերով բե-
ղուն պատերազմի մը մէջ տեղի տրուելէ հան-
գիստցեր էին, քան եթէ սգուաւ, ապա ուրեմն
ինչ պատճառ ունէր Միհրդատ ալս բոլոր ա-
բուելեան ազգերէն ընդհանուր պարտաւորով ընել
հրամայելու, քանի որ անոնց մեծագոյն մասը յե-
տոյ անմիջապէս դարձեալ իրենց տեղերը պիտի
արձակէր: Եւ յայտի անխորհուրդ գործ չէ կարեւ-
րի վերադրուիլ Միհրդատի նման համեմարեզ զի-
նուորականի մը, որուն առաջին ու գլխաւոր հոգն
էր, ամեն բանէ յառաջ փոքրամիտ՝ սահման քա-
ջամարդ բանակ մը կազմել, որ թեթեւաշարժ

ըլլար ոչ ոք խոսական ու վայրենի լեռներու, վայր մըսեղիք որստերազմներու մէջ, եւ երկրորդաբար՝ դիւրաւ ու սպասում կերպով կարելի ըլլար զայն պարենաւորել, որստերազմի միջոցին: Քաց աւաի, ինչ շահ ունէին հետաւոր երկիրներու, բնակիչները պատերազմի մտնելու Ձիգրանի մը սիրոյն, որուն Չնամեայ տիրապետութեան մը միջոցին, վարած անմիա ու բռնապետական քաղաքականութիւնն անոնց արդար կասկածն ու անվստահութիւնը միայն գրգռելու նպատակաւ էր: Կոյն իսկ Պարթեւները, որոնք սահմանորդ էին Հայոց, եւ, որոնք միջբան մնա էին մարտափայլին, ելին չկարողացան իրենց՝ Հայոց հանդէպ ունեցած ազգային հին ասելութեան յաղթելով՝ անոնց բարեկամական ձեռք կտրկաւել ու ոգնել: Հապա ինչպէս կ'ուզուի որ հետարնակ ժողովուրդները յաժարան ուզած ըլլան ինչ, ինչպէս ըլլաւ իրենց համար բոլորովին ստարացեղ ու հետարնակ Հայերու, ընդդէմ նոյնքան եւ աւելի սաւար Հոռմաշիցիոց:

Ասիայի այս ժողովուրդներու կրանական միութեան խնդիրն ինքեին արդէն նորապայմանականի մէկ դիւան է, որ թերեւս Կարմի սուրբ պատերազմին շատ աւելի ճիշդ պատշաճնէր, քան ոգւոյն ուն տաննաւան դարուն, ուր իւրաքանչիւր դաւառ իւրաքանչիւր կրանական միջնափայլ մ'ունէր, մինչդէռ յատուկ իմաստով բոլոր ասիական ազգերու, տեղահան կենդրոնական որդափայլ մը, այնպէս ինչպէս կ'երեւակայէ Կիկերան, ոչ մի կողմ գոյութիւն ունեցած էր երբեք:

Առաջ փայլի բնութիւններէն ալ եւս յայտնապէս կը հեռուի, որ Հայր Թաշն իրենց սեպհակուն ուժովն եւ նախորդ տարւոյ իրենց գաշնակիցներուն բնական կրօնով սփանդակութեամբ կարող կ'ըլլան նոր բանակ մը եւս կազմել: Կեմէ ստեղծել յետ աշխարհի բանաւոր պատանդարանութեանց, զիս իսկ պանտիկոնովն, որ յամենայն հակառակ կարծեաց իմեր ելլել, թող այնպիսիները մեկնութիւն տան, թէ ինչպէս կարելի է տրամաբանօրէն մտածուիլ որ Հայր, որոնց այնքան մեծ զիւրութեամբ կրօնը էին զեռ հարուն մարդակոյտ բազմութիւններէ կազմուած ահա որ բանակներ համախումբ գումարել, իսկ հիմա, տարի մը յետոյ, Հայաստան աշխարհը իւր բնակիչներէն, յանկարծ, ունիքան մարդակոյտներ եղած կը յուսովի, որ սենտը եւ ոչ իսկ պէտք եղած տարրական ուժը կարող կ'ըլլան գումարել, հարեմեաց գոյութեանը սպառնացող յայտնի վտանգի մը պահուն: Գինչգեռ մեր, մանաւանդ թէ որոշակի գիտներ ուղլուսա, որ Միհրդատի կողմն ներկայացողներու, իմիւն աւերան շատ կ'ըլլայ, որ նա կը ստիպուի անոնց մէջէն լաւագոյններն ու յարմարագոյններն բնորոշող զատել հայ գրողի ծառայութեան: Հայոց այս բնդհանուր զգրաբանութիւն իրենց մասնակցութիւնը բերին յետոյ զեռ քանի մը գաշնակիցներ եւս: Ըհա այս աւաղիս հակոյ մարդկային զանգուածն զորքնտրի բնելով կազմեց Միհրդատ փոքր, սակայն քաջակիրժ բանակ մը, որուն զօրութիւնը Ապրիլանոս 70,000 հեռեւոյն է: 35,000 ձիաւոր կը

նշանակէ¹։ Եւ տակաւն պատմագրիս ցոյց տուած այդ խիւերը, թէեւ անմէջ նախորդ ատուանեն թուն չհասարկին, այսու հանդերձ գտնւեալ շտապողանց կը գտնեմ։ Եթէ անդամ մը եւս նկատուի թեան տանուներ երկրին աշխարհագրական դիրքն ու անոր ունեցած գերազանցորէն լեռնային հանդամանքը, եւ միանգամայն պատե-րազմի միջոցին, անոր պատմաւորած անշուղթ երի պժուարութիւնները, ի մասնաւորի ստարներու, որոնք լեռնաշխարհը բացարձակապէս չէին ճանշնար, այն ատեն միայն կ'ըմբռնենք, որ զեւ շատ աւելի փոքր բանակ մը կարող էր, ոչինչ աշխատանքով, հոռմական փոքրամիւ բանակը կատկործնել՝ անոր յաւաքեալարդար թեան առջի լեռնաշխարհին բոլոր անցքերը փակելով։

Եւ առին իսկ հաւաքքով ինչ շատ զարմանալի ու միանգամայն անըմբռնելի կը թուի հայ աշխուճի գունդերուն այսքան բազմապատկուիքը, եւ այն՝ Հայաստանի նման համակ լեռնային ու անանցանելի երկրի մը վրայ, որ՝ յորփածեան հեծեալներու ուղղման շարժումներուն համար անդամ, յարմար ու հարմարեալ գեաւեաներ կը պակսին։ Եթէ այս տարւան մէջ տեղի ունեցած դեպքերու բնիմացքին ուղի ուշով հետեւեալ բլրանք, պիտի տեսնենք որ Միհրդատի ուղղմագիրտական ճրագիրն եղած էր, ըստ կարեւրոյն ինչամիջին հետ չփութ ունենալէ կամ անոր որոշիչ ճակատ տալէ խուսափելով՝ զայն, իւր արա-

¹ ՄԱՆԻ Գ. 67, ուն ծրագրութիւնս աւտոս, քալ իւ-րտոս կրնաւս։

գտան ձիաւոր զունդերուն միջոցաւ շարունակ վաւերացաւոր դիրքեր հրապարել, ու տեղն ի տեղ զարնել փծաղցրել: Միհրդատի այս մարտանքն այնքան ունի յոյս կը ներշնչէր յաջողութեան, որքան հռոմէական սյրումն, որ արդէն իսկ շատ ալ տեւորացած ըլլալու էր, այս սնծամեօթ երկրին մէջ, իրեն քաջորովն օտար ու անտախտ պայմաններու ներքեւ գրեթէ այլ եւս տնօգուտ տեղաւոր հայ բանակին վրական ու մարդական քաջամարտիկ հօծելագունդերուն հանդեպ, որոնք ինքնին արդէն լիակարգեալք, լիոնագուտաւ մի հանգամանաց փայտ էին, ու անոր բազմապիսի վտանգներուն քաջամեծախօ:

Ըրդ, այս բանակը Միհրդատ, ձիւղ հռոմէական ռմով, բաժնեց ու դատարարեց պոնապոն գումարտականերու եւ զունդերու, որոնց իւրաքանչիւրին մարդիկ կարգեց իւր նախկին պոնապոն զօրաբանականերուն փաստակաւոր զինուորները, պաշտօն տալով անոնց հոյ զինուորները յար եւ նման հռոմէականին մարդիկ, ինչպէս որ նա եւս զիրենք մարդիկ տեսած էր երբեմն հռոմէացի աքսորականներու¹: Բաց աստի, ամբողջ ձմեռը շարունակաբար զէնքերու սպառնալուստեան իրեղէններ կազմել ու պատրաստել աստաւ մեծ քանակութեամբ, նմանապէս յարմար դատած վայրերը մեծամեծ շտեմարաններ շինեց², ուր համ-

1 Փղեպոնի ք-վ, FHG III, էջ 800 հոյ զինուորներու ստացած այս հռոմէական մարզանքը Ռոմաւոր Յիպրոնականի Նախապետութիւն ունի իւր Նշանակաւած է:

² Plut., Luc. c. 91 & Appianus, Mithr. c. 61.

բարեւ տուաւ. մեծաբանակ սրտաւ որ ցորենեղէն,
որպէս զի զորաց անունդ բանակեալին մասերը
գանուելով՝ ունեց պարենաւորման գործը զի-
բանայ. ու հարկ չըլլայ զայն ա, զ լեռնաժայռերու
նեղ ու անկօխ արահեաներու փայտով ու տաժա-
նազոյն աշխատութեամբ՝ բանակին ետեւէն, տա-
ղին անդին փոխադրել: Այսպէս Հաչքի ծերունի
Միհրդատի իմաստուն ու աշխուրջ փարաւսեան
ու տաղնորդութեան ներքեւ գիտցան այս ան-
գամ՝ իրենց պարսպոյ, ժամերն հիանալիպէն սգ-
տազորմել, ու լաւ կազմակերպուիլ: Իրենց զինու-
որական պատրաստութիւնը մեծ չափով արդէն
աւարտած վերջացած էին, երբ Նուկույոս վճռեց
իւր ձմերոցէն ելլելով նոր պատերազմին թա-
սերափայրը Հայաստանի ներքնաշխարհը փոխ-
դրել:

3.

Դժուարութիւնը Ելուելլոսի, իւր ունիւն զիւր, ի համ-
նութեամբ նսնջութիւննք երեսն:

Այս նոր յարձակման պատրաստութեան
համար, ինչպէս նաեւ իւր բանակին անսորա-
ցած շարքերը զորացըներու զիաւադրութեամբ,
հրաման ցրեց Նուկույոս իւր տեղակալին՝ Պո-
նաաթաթի, որուն, ինչպէս ծանօթ է, յաւան-
եցած էր 6000 հոգւով Պոնաթաթը պահպանել,
իւր զորագունդովը շուտափոյթ ընդհանուր բա-
նակաւաղին շտապել, եւ գիտաւոր բանակին զի-
նուորական գործողութեանցը մասնակցիլ: Լու-

կույրս կարող էր այսպիսի կարգադրութիւն մ'ընել, վասն զի նա յնտկանարար վտահ էր, որ իրաց ներկայ վիճակին մէջ Հայք՝ իրենց տնտեսական կարգի միջոցով միմեայն Հայաստանի պաշտպանութեան վրայ կենդրոնացընել, ստիպուած ըլլալով, երբեք պիտի չկորսննային մտաբերել Պանոսի վրայ եւս միանգամայն յարձակում մը գործել։ Ասկայն ճիշտ նոյն միջոցներուն էր, որ Հոսոյն ժողովրդեան, ինչպէս նաեւ, իւր բնակիչն մէջ պաշտօնաւորի այնպիսի յանկարծապէս յեղաշրջում մը տեղի ունեցաւ, որ, ի վերջոյ, Ղուկույրսի բոլոր ձեռնարկն ի գերեւ հանեց։

Արկար տառնէ ի վեր, Ղուկույրսի անձին դէմ, ի Հոսմ, սուր տեղացիութիւն մը սկսած էր խնդիլ. ընդհանուր կասկած մը սկսած էր ծաղրտալ անոր մասին, թէ նա իւր լիազօրութեամբ հանգամանքէն կ'ազդէ օգտուիլ պարզապէս իւր փառասիրութեանը յայտնի տալու, եւ ոչ թէ պետութեան ընդհանուր օգտին պայն ծառայեցընելու։ Ըյսպէս մինք տեսնել կրնաք, որ զօրավորին դէմ եղած դրգուսութիւնք, հայկական տղջաւանքին սկիզբներն սրբէն այնպիսի համեմատութիւններու հասեր էին, որ կուստարութիւնն ու ծերակոյրսի դաջեր էին տալ անոր՝ այդպիսի վտանգաւոր ձեռնարկի մը համար պահանջուած նոյն իսկ ամենատարրական ձեռնառութեամբ խնդիլ. որ Ղուկույրս սակայն անձնական միջոցներովս ստիպուած էր՝ հսկումակ յայտնի իսկ կամեց իւր հայրենի կառավարութեան, առանձին հայկական տղջաւանքին ծրագիրը յա-

րինեղ: Բայց թէ իրերու այս տեսքը վիճակին առաջին ու խեղճան պատճառք ինքնին իսկ կաւոսպարական ձեռքն փոփոխու թիւնն էր՝ այն յայտ իսկ է, փասն դի, ինչպէս վերել տեսեր էինք, Պոսկեպոսի ու Արասոսի հիւպատուտութեամբն ազնուապետական վարչական տապալելով՝ ուսմկաժար կուսակցութիւնը պետութեան ղեկն իր ձեռքն առաւ: Մինչ այս մինչ այն, Աուկուրոսի դէմ գրգռիչ լեզուներն այնքան յառաջ տարին իրենց շահատակութիւնները, մինչև որ բնդհատուր տեղահալութիւնն իր գաղութնակէտը հասնելով, 68/68 թ ձմեռը, ժողովուրդը հրապարակաւ Աուկուրոսի դէմ պոսթիկացի ճիգրանակերտի տալեւ շահուած փախու յաղթանակը, որ Հոսմայիցեաց ազգային դիւրապահութիւնն ունշափա փայրիւյան էր, տակտութեան այդ պոսթիկուրը քանի մը ամիսներ մտնալ տուաւ թէեւ ժողովուրդեան, սակայն երբ տեսնուեցաւ որ դէռ իսկ պատերազմը չէր վերջացած, այլ տակտին տարի մը պէտք էր, առ նուազն, մինչև որ Աուկուրոս Հոսմայիցեաց մահացու ինքնամի Գիհրդաան իւր ձաղանքի կառքին ետեւէն ցուցադրել ժողովուրդեան, այն ատեն զինքը յաջանապէս մեղադրեցին իրր պատերազմը դիտմամբ ու աւելորդ երկարաց, որպէս դի քանակին վերին հրամանատարութեան պաշտոնն երկար վարելով՝ աւելի եւս մեծ հարստութեան մը տիրանաց, ու ինքնամիներէն ինկած հարուստ աւարին տուաւ երազդին բաժինն իւր անձին տեղահալանեղ կարենալ: Ստակաժայնե-

բոս համար, ի Հոսմ՝ արդեն իսկ ծանօթ իրա-
պօսմիւն էր այն, որ Ղուկասը իսկ պարտուած թշնա-
մէսն վարդապետին ցրտած բանակն անդադար
ու երազ երազ հեռապնդել շողեւոյով, իր ան-
բաժնի փառայեց յաղթութիւնն շէր կրցած օգ-
տուիլ, այլ ժողովանակ առած էր թշնամւոյն՝ զա-
րաժօղով բնելով, նոր բանակ մը եւս կազմելու,
որպէս զի այս պատրուակով հեռեւեալ տարին
եւս պատերազմը շարունակել կարենայ: Ասոր
միայ յահա ժողովուրդը կը պոսմկայ, ու կը պա-
հանէ Ղուկասի պաշտօնանկ բխար:

Միհրդատեան երրորդ պատերազմին սկիզբ-
ներն էր, երբ Ասիոս ու Արշիկիոս նահանգներուն
փոքրութիւնը յանձնուած էր Ղուկասի, զոր
մարի վրայ հրամանատարութեամբ: Այժմ, թէեւ
քիչ մը տարաբնակ կը լծուի երկու նահանգնե-
րու վրայ միանգամայն Ղուկասի կուսակալ կար-
գուած բխար: Եւ պարագան, տակաջն պատճառ մը
չեմ՝ տեաներ այս իրողութեան վրայ կասկածելու,
նոյն իսկ եթէ այս պարագան իմ ցոյց տուած
սղբի բներուս մէջ որոշակի կերպով յիշատա-
կուած չգտնուի: Պատմագիրներէ տեսնք, ինչպէս
Մեմֆոն եւ Վելլէյոս Պատերազմուած կը վկայեն,
թէ Ղուկասը Ասիոս նահանգին վրայ փոխանակ
բղեղիի կուս՝ անթիպատ կարգուած էր, մինչդեռ
տակաջն Պլուտարքոս անոր՝ Արշիկիոյ կուսակա-
լութիւնը միայն կուսայ: Բայց որովհետեւ Պլու-
տարքոսի տուած տեղեկութիւններուն մէջ ամե-

• Մեմֆոն. 92. 17. Վելլէյոս. Բ. 72. 15. Պլուտար-
քոս. 4. 92. 6.

նագորշն մանրամասնութիւնքն անգամ՝ ճշդիւ
 Նշանակուած կը գտնենք, այս իսկ պատճառաւ,
 պէտք է վստահարար ընդունիլ, որ անոր վկայու-
 թիւնքն ուղիւ եւս Ա. երբ կը տեսնենք որ Ղուկուչ-
 լոս՝ որուն ստորագարգեալ հրամանատարներն, ու
 զէնքի ընկերք՝ Կոստա, Պետրոսի մէջ պարագա-
 պատ քողարկներ ու բերդեր կը պաշարեն, իսկ
 ինքը 72/73 ուարկներուն մէջ Ասիա նահանգին
 խառնակ գործերը յաջողապէս կարգադրած ըլ-
 լալուն համար — ինչպէս Պլուտարքոսի աւ. Ապ-
 պիանասի պատմութիւններէն կը լսենք¹ — նոյն
 նահանգին բնակիչներուն առ հասարակ օերն ու
 երախտագիտութիւնը կը շահի, բնակամարտը կը
 միտինք այնուհետեւ անվարան ընդունիլ, որ նա
 իւր սեպհական նահանգին մէջ միայն կարող էր
 տղայիսի ընդարձակ իշխանութիւն մը բանեցը-
 նել, ու նահանգի ժը ներքին գործերն իր ուղա-
 նին պէս անտրինել անփրդով։ Հետեւաբար, այս
 պարագան ինքնին բնական է, կարծեմ, զմեզ
 համոզելու, որ Ասիա նահանգն եւս Ղուկուչլոսի
 կուսակալութեան կամ անկախութեան մասը
 կազմած ըլլալու էր անպատճառ։

Այս իրողութիւնն աւելի եւս կը հաստա-
 տուի Կատրոս Գիւրնի մէկ վկայութեամբ², Պատ-
 մագրէս կը տեսնենք, որ Ջիդրաւակերտի
 ճակատամարտէն յետոյ, Հռոմէյեցիք Ասիա նա-
 հանգին վարչութիւնը դարձեալ պրեւոտներու
 յանձնած կ'ըլլան, վասն զի Ղուկուչլոսի արարք-

¹ Luc., c. 20 4. 23. Mabr. c. 83.

² Գիւր 35. 24. 21

Ներքէն ուժգոհ եղած էին: Դամանակէս Պլուտարքոս՝
 լուկուլլոսի իշխանութեանը սահմաններուն մէջ
 էր գնահդէ կիլիկիա, Բսիա, Բիւթանիա, Պափլագոն
 գոնիա. Գալլաթիոս նահանգներն, ինչպէս նաեւ
 յետոյ Տիգրանէ յափշտակուած երկիրները: Հե-
 տեւորար շտապէ հաւատարի է: որ նա իւր նա-
 խապէս ունեցած միայն կիլիկիոս նահանգին վրայ
 — զոր Պլուտարքոս հոս եւս նախ էր յիշտուակէ
 — գեւ Բսիա նահանգը: ու խելիս ա՛յ պատտախ
 մեկնու մէն յետոյ, Բիւթանիան եւս տեղիւրցած
 ըլլայ: եւ որպէս ղե իւր միհրդատեան ուղլա-
 ւանքներուն կազմակերպութիւնն ու պատրաս-
 տութիւնքը մասամբ մը դիւրանայ, հուսնական
 է որ Հռոմայեցիք անոր իշխանութեան եղբար-
 կած ըլլան յետոյ նաեւ բովանդակ հռոմէական
 մարք Բսիան:

Երգ. լուկուլլոսի ունեցած այսչափ ու այս-
 պիսի ընդարձակ իշխանութիւնն այժմ՝ կարճե-
 ցունել էր վճռեն Հռոմայեցիք, որոնք անոր յա-
 չորս թեանցը վրայ ակտեր էին արդէն խանդալ:
 ու միանգամայն զժգոհել պատերազմին այս-
 րան երկարելուն: Գեթախտարար սակայն այս
 գէպքերն իրարու կը յաջորդէին այնպիսի մէկ
 պահուն, որ նա իւր թշնամիներուն հաշիւը վերջ-
 նականապէս յարգարեյ կարենարու հաւար իւր
 հրահանին ներքեւ ցանուող բովանդակ ղեմեալ
 ուժերուն համեմեկնորոնացման զգարապէս պէտք
 ունէր: Աւարի եւ նախ Բսիա նահանգին վար-
 շական գործերը պրեստորի մը յանձնեցին. եւ
 երբ՝ Տիգրանակերտի պատերազմին ետք, լու-

կուլտու թող տուտ ճիգրանի ու Միհրդատի
 ինքնամիտիտելու, եւ նոր զորաբանակներ կազ-
 մելով՝ Հռոմայեցւոց դէմ սկսուած պատերազմը
 կրկին շարունակելու, այս դէպքին վրայ Հռո-
 մայեցիք գերազրդուած, Արիելիա նահանգին
 համար եւս ուրիշ կուտակալ մը կարգեցին՝ ՅԵ
 տարւոյն հիւպատոսը — Մարկիոս Սեկս — որ իւր
 պաշտօնական շրջանին լրանալէն յետոյ իւր նոր
 պաշտօնատեղին մեկնեցաւ, որովհետեւ մեկը անոր՝
 ՅԵԻ Լափողանքէն յետոյ միայն, իւր անթի-
 պատ, Արիելիա կը հանդիպէր¹։ Եւ այս իւր
 փաստ կը ծառայէ մեզ Գիոնի սա տեղեկը² . . .
 τὸν ἱερεὺς αὐτῶ τῶν κατ' ἐπεὶ τὸν χρονον
 ὄντα, ἀποδοχὸν ἐπεμψάν. Եւս խտրէ, ի հարկէ,
 նկատելով որ Յ8Է տարւոյն մէջ կը գտնուինք,
 անհնար է՝ բնդհանուր հրամանատարութեան
 մէջ անոր յաջորդ, Արիելիոս Գլարրիոյի՝ ՅԵԻ
 հիւպատոսի անձին մերձեցընել։ Իմ այս փար-
 կածիս նեցուկ կ'ըլլայ նաեւ այն պարտպան, որ
 Գիոն սոյն այս դէպքը յետոյ 14Է ու 15Է
 գլուխներուն մէջ եւս րաջայտար կերպով կը
 յիշատակէ։ Արդ՝ ենթադրելով որ 2Է գլխուն մէջ
 յիշատակուած տեղեկութիւնը սխալ տեղ ին-
 կած չէ, Գիոն երկու զանազան յաջորդներու
 մասին կարող էր խօսիլ, եւ հետեւաբար նա
 իւր առաջին տեղեկութեամբը կարող էր միմիայն
 Մարկիոս Սեկսն անհարկած ըլլալ, իմէն. այ-
 րուստ միեւնոյն պատճառները դոյտթիւն ունե-

1 Գաթիոս Գիոն. Գորք 35. 92. 15.

2 Գորք 35. 92. 2.

նային այս երկու. ունու անու մեծութ. համար եւս
 Աւստի եւ, այնու հետեւ. Լուկուքոսի կը մնայ միայն
 ընդ հանուր հրամանատարութիւնը պատերազմի
 մէջ, նոյն իսկ այն տակն երբ Մարկիոս Անկա իւր
 հուսակալութեան վայրը մեկնած չէր տակաւին:

Ե

Համընկան քանակը եր նստել Լուկուքոսի:

Հոս եւ անհրաժեշտ կը համարիմ մաս-
 նաւորաբար շեշտել այն կրկին ազգակաները,
 որոնք Լուկուքոսի հանդէպ միայնրու. այս կերպ
 յանկարծադէպ յեղաշրջում մը յառաջ գալուն
 նպաստաւոր պետին պատրաստած էին: Սենք
 մերեւ արգէն տեսեր էինք, որ այս յեղաշրջման
 առաջին ու գլխաւոր դրդապատճառն եղած էին
 Հռոմէյ դրամատէր տաղեաները, որոնք միմիայն
 իրենց Նիւսիական շահուն ուշակալ՝ բացարձա-
 կապէս հակառակ էին Ասիա նահանգին բարե-
 նորոգումներուն, եւ այս պատճառաւ Լուկուքոսի
 հետ թշնամանալով՝ ժողովուրդը, յայտնի կամ՝
 ծածուկ միջոցներով, սկսեր էին անոյ դէմ՝
 զրգոյն: Իրօք ալ ասոնք իրենց գործակալ՝ ցե-
 ղապիտաներու միջոցաւ. ոչ միայն խոհեմ զօրա-
 վարիս յայտը գոյժընդուն ալլ ընդ ալլոյ մեկնու-
 թիւններ տուած՝ այլ եւ անոր բարի գիտաւս-
 րութիւնները կամակորած, ու մինչեւ իսկ զանոնք
 խեղաթիւրած էին իրենց անարդ նպատակին
 հասնելու տենչով: Արեքերն այն աստիճանի հրահ-

բուած էին այն միջոցին, որ Ղուկուքոսի բնակիչ
բնակիչ Երազ իրեներուն անգամ չէին խնայուած,
այլ անմէք եւս իբր խորհարարութիւն եւ կտմ
պարզապէս իբր բարութանք ժողովրդեան աչքին
ներկայացուցուած էին: Ղուկուքոսի դէմ՝ ծաղի-
տուած այս անհաշտ ասերութեան ոգին բացա-
րայտ կերպով շեշտուեցաւ, երկրորդաբար,
դանակոսի ու Արասոսի հիւպատոսութեամբը:
Ասանք իրենց իշխանութեան պոպ, Արքայի հաս-
տատած յորտեմ կարգերն անխտիր ջնջելով, ազ-
նուապետական փառաձեւն եւս յագուտ եւ ի
նպաստ ասմկափարականին շրջեցին: Ասմկին՝
պետութեան դեկն իւր ձեռքն անցընելէն առա-
ջին ասմկներէն մին պէտք էր բրայ նաեւ Ղու-
կուքոս բնականաբար, որ իբր կարկասուն ու
աշխատ մէկ դէմքը բարձրագոյն ազնուակա-
նութեան, եւ իբր անոնուանը մեծանուն Ար-
քայի ասեկի եղած էր ասմկին:

Հասարակապետութեան մտքաբազարին
մէջ նոյն միջոցներուն տիրող քաղաքական այս
աննպաստ պայմանները բնականաբար իրենց հա-
կադրեցութիւնքն պիտի ունենային նաեւ որեւէ
էլք՝ հոսմական բանակներուն վրայ, որոնք, ի
հարկէ, հոսմայեցի ժողովուրդէ կազմուած ըլ-
լալով՝ անձուկ կերպով նաեւ պէտք էր կապուած
ըլլային մայր երկրին, ու հոն տեղի ունեցող
քաղաքական անցուցարձերով միանգամայն շա-
հադրուած: Արգարեւ, ոչ, երբ հայրենիքէ
հասած լուրերէն տեղեկացաւ բանակը, թէ Ղու-
կուքոսի դէմ, ի Հոռմ, ժողովրդական ցոյցեր ու

գրգռութիւններ տեղի ունեցեր են, եւ թէ՛ մտա-
գրութիւն կայ գինքը պաշտօնանկ ընելով՝ տեղը
նոր հրամանատար մը կարգել, ոչ այնուհետեւ
մերտեց անոր հրամաններուն հպատակիլ՝ չու-
ղելով այլ եւս զինքն իբր իւր հրամանատարը
ճանչնալ։ Սակայն Լուկուլլոսի անողորմ խառտ-
իմենէն սոսկալով, որ զինուորական կարգապա-
հութեան զէմ գործուած ամենաթիկնիկն յան-
ցանքն իսկ ամենածանր եղանակաւ կը պատժէր¹,
յակեամբս ու քրթմնիկելով հետեւիլ ստիպու-
եցաւ անոր այս նոր արշաւանքին եւս զէպի
Հայաստան։

Երբ Լուկուլլոս հրաման գրեց յանտակաւ
գործարածնի հրամանատար Սոննատիոսի ու մե-
կայ գործադրներուն, որ նուաճուած Պոնտոսի
պաշտպանութեանը համար իրենց յանձնուած
գունդերը ժողված՝ ընդհանուր բանակա-
տեղին շտապեն, զինուորները՝ որոնք ըստ ին-
քեան Լուկուլլոսի ազդակի ազդեցութեան տակ
այլ չէին, ապստամբեցան ու մերժեցին Հայաս-
տան չուել²։ Եւ Լուկուլլոսի տեղակալը չյաջո-
ղեցաւ ոչ մեղմով եւ ոչ սպառնալիցիւր իւր գուն-

¹ Աւագեւ, արինգի համար, երբ իւր զինուորներէն
բանի մը դռանը գտալէք եղան՝ փախուտ առին բանա-
կէն, հակառակ անոր որ անոնք իրենց ոչո յանցաւ որ արաքքին
համար զգրու մ յայտնէր էին, այսու հանգերէ Լուկուլլոս
անոնց փոս փորէլ հրամայեց թովանգակ բանակին ներկայու-
թեանը, որոք ինքքնազգեստով, ասանց զինուորական գոր-
ւոյ։ Plut. Luc. c. 13. (նման գեպը մը եւս կը պատմ
Փրոնտիոս Strateg. IV. I. 21 Կորբուլտի ճախն)։

² Plut. Luc. c. 30.

դերուն հետառ թեան աստիճան անուշ, այսպան
արդէն թույլացած էր անոնց գինուորական կար-
գապահական ոգին՝ գրաստած երկրի մը մէջ
անոնց փարած անգործ ու գեղի կենցաղի մը երե-
սէն։ Այսպէս օրեմէն Լուկուլլոս այդ 6000նոց
գունդին ծառայութենէն եւս հրաժերելու, ստի-
պուած՝ որոշեց, ի վերջոյ, իր արամադրութեանը
սակ գտնաւոր փոքրիկ բանակովը հայկական
արշաւանքներն ի գլուխ հանել վերջացընել։

Իսկ, գծրախտարար, պոնտական զորա-
բաժնին ապստամբական սոյն շարժումը պոնտոսի
մէջ միայն անկողնուած չմնաց, այլ շուտով աս-
րածուեցաւ Ծաւե Լուկուլլոսի զորաբանակի շուր-
ջերուն մէջ, փարակելով բոլոր գինուորները։
Ըստը հազիւ թէ պոնտական զորաբաժնի լեզե-
նականներուն այս ապստամբութեան լուրն առին,
իրենց ուրախութենէն սկսան խաշտալ ու կոյ-
թել, եւ իրենց աղաւաւմը բնկերները գովարա-
նել։ Աւ որովհետեւ ձիգրանակերտի կողպու-
տէն իրենց ձեռքն ինկած մեծագումար գրաւ-
ներուն շնորհիւ, Կորդուաց ամենալից ու ամե-
նաբեր անդառաւաններուն՝ վրայ իրենց փա-
րած գեղի ու շուայր կեանքը շատ աւելի հա-
ճիկ երեւցած էր իրենց, քան պատերազմի գաղ-
տերուն վրայ իրենց օտաւոյ տուայտանքը, այս
պատճառաւ իրենք եւս մերժեցին հնուզանդիլ
իրենց հրամանատարին, պահանջելով անկէ ոչ

1 Plut. Լուկ. Գ. 29. Հմմտ. Ծաւե. Xenophon, Anab.
Գ. 1 § 8. ուր Ծաւե Կորդուաց երկրին աւաւ ու հարուստ
պաշարներուն վրայ էր Ծաւե։

միայն իրենց հանգիստը չփրկովել, այլ նաեւ գիշերէր ազատ արձակել զինուորական ծառայում լինելէ։ Այս ալ կարճեալ բաւական չքաւր։ Արեւիկայի քեռայրը՝ Արտիստ անգամ, հետո ամբողջ զինուորներուն մէջ շարունակ գրգռութիւն սերմանալով՝ դանուխ յայանապէս առատամբութեան կը յորդորէր հրամանատարին դէմ։ Անկատելով անոր մերձաւոր սպասկանու լինելը Արեւիկայի հետ, բնական է եմքագորել, թէ ուրան մեծ եղած քրտաւ էր այդ մեծ աամ կազարին ազդեցութիւնը բանակին վրայ։

Այսպէս ահա Արեւիկայի իւր երկարամեայ ու արդիւնաւէց աշխատութեանց վերջնական արդիւնքը տական ինչ քաղած, իւր դէմքը ցցում տեսաւ իւր գունդերուն հետոս լինան ու ամբողջութեամբ, եւ այստեղ միանգամայն իւր նախապէս շահած թղթը փայլուն յաջողութեանցն սպասեցող յաջմտի փոփոխութեամբ իւր աննկուն կորովովն ու իւր ազդեցիկ անձնատրութեանը շնորհիւ կրցաւ Արեւիկայ անգամ մը եւս, գէթ այն լեզուները, զորս նա հիգրանի գէժ՝ ծակատեղութեամբ էր, պատասաքներով՝ շահիլ զանոնք նոր արշաւանքի մը համար եւս, որ լինելու իւր ահա որ թշնամիներուն զիմադրական այս վերջին ոյժն ի սպաս խորասակելու։ Պարզէ թէ ինքն ալ կուտան ըլլալու էր այն ստակալի վտանգը, որ այդպիսի յանգուցն որդանման մը գործադրութիւնը կարող էր ազաւնալ իւր բանակին։ Արեւիկայի նա միանգամայն թէ իւր արամագրութեան տակ տանեան գանուղ քանի մը վաշտերով, —

որոնց ուղղամտութեան վրայ ի հարկէ չէր կարող այլ եւս վստահիլ, — բնաւ ամենեւին խահեմութիւն չէր դիմագրաւ դիմել պատերազմի մը արհաւիրքներուն անծանօթ, համակ լեռնային ու անհիւրընկալ երկրի մը մէջ, որուն ի բնէ քաջ ու ազատասէր բնակիչները բնականաբար պիտի դիմադրէին մինչեւ վերջին կոթիլն իրենց արեան, որպէս զի իրենց հայրենական հողն օտար խանձողութեան մը զէմ՝ պաշտպանեն։ Այս բոլոր վտանգներն աչքի առջեւ ունենալով հանդերձ, Ղուկուլլոս սերտագոյնս վստահացած իւր բարեգուշակ ստեղծին, ինչպէս երբեմն իւր քաղաքուն վարդապետ, եւ միմիայն իւր սնապարտելի համարուած քաջասիրտութեանն ապաւինած, որ ոչ մէկ զժաւարտութենէ գիտէր վեհերեւել, կազմեց պատրաստեց իւր բանակը. պորտուպ ձմրացէն նոր յարձակողականի մը սկսելու։

Երբն այս մինչ այն, ամառնամէջն արդէն իսկ յառաջացած էր¹։ Ասկէ հնար է գուշակել թէ որքան թանկագին ժամեր կորսնցուցած էր Ղուկուլլոս իւր դարաց այս բնիստութեան երեսէն։ Ասոր վրայ աւերքընենք նաեւ Հայաստանի գարուններուն՝ բարձրագուտ երկիրներու յատուկ, ցուրտ ու խիստ կլիման, այնպէս որ այս պատճառաւ ալ նա զօրախաղացքը՝ հակասակ իսկ իւր կամեց, ստիպուած էր յապաղել ու երկարութեցել։ Պշտն զի շատ լատ գիտէր Ղուկուլլոս

¹ Plut. Liv. c. 31. Θέρους ἀπριλίουτος եւ Chalcidum Dio XXXV. c. 41 προσέτερος ἡδὴ τοῦ Θέρους։ Նույն գրողին արդէն Եւդոքի մէջեւ էր։

լոս, որ հոն վերք սարերու. վրայ, հայկական
բարձրաւանդակին ձմեռը շատ աւելի կանուխ
կը սկսէր ու շատ աւելի խստաշունչ կ'ըլլար,
քան ուրիշ ո՛րեւէ մէկ կայմը Գոցքի Ասիոյ:

5.

*Երկուշաբթի արշաւանքները կը ժողով հայաւանք
բարձրաւանդակ:*

68 ի հայկական այս երկրորդ արշաւանքին
մասին խօսող միմիայն երկու անհրաժեշտ ազ-
բիւր ունինք առ ջեւեհ, որոնք ուղղակի Սալուս-
տիտէ քաղաք են իրենց տեղեկութիւնները.
ասոնք են նախ՝ Պլուտարքոս, որ հոս եւս՝ ինչպէս
միշտ, իրեն առանձնաշատուկ ճշգրտութեամբն
իւր առ ջեւի տղբիւրներէն նշանութեամբ կ'ընդո-
րինակէ. եւ երկրորդ՝ Կատիոս Գիոն, որ հայկա-
կան արշաւանքներուն ամբողջական պատմութիւ-
նը մէկ գլխոյ մէջ ամփոփած կը ներկայացընէ:
Այս երկուքին վրայ կարող ենք ալ ժամ նաեւ աւել-
ցընել երրորդ մը — Ապպիանոսը, որուն ինչ-
պէս նախորդ, նմանապէս այս արշաւանքին մա-
սին տուած մի քանի տեղեկութիւններն այնքան
խառնակ, այնքան վարկաբարակ են, որ անկա-
րելի է անոնց միջոցաւ միայն, — առանց Պլու-
տարքոսի ոգնութեան, — դէպքերու ընթացքին
մասին յստակ պատկեր մ'ունենալ: Այս պատ-
ճառաւ մենք դարձեալ Պլուտարքոսի պատմու-
թեանը վրայ տախտակ ենք հիմնուիլ, առանց
սակայն ի սպաս զանց առնելու յիշատակել նաեւ

միւս երկուքին տուած տեղեկութիւնները, զորս
պիտի գատուորենը իրենց պատշաճ տեղերը: Այ-
սփոս անգամ իւր պատմութեանը մէջ նկարա-
գրած ըլլալ կը թուի Աւետիքեանի այս երկրորդ
արշաւանքն ի Հայաստան, ինչպէս Պլուտարքոսի¹
սա մէկ վերջութեանէն Վրտէ՛ն Եւ Լուսիոս: Կի-
մացուի, զոր կու տայ նա Արածանոց քով միտ-
ած ճակատամարտին նկարագրութեանէն յետոյ.
սակայն զժրախտաբար այս մասին ոչ մէկ խօսք
ուանդուած է մեզ անոր պատմութեան ընդ-
րինակողներէն: Այս պատճառաւ ալ, ուսումնա-
սիրութեանս ներկայ շրջանին քննութեանը հա-
մար մեր աղբիւրներուն մեզ մատակարարած
նիւթը շատ ընչին է եւ միանգամայն անբաւ-
կան, իրաց փնտկին վրայ լիակատար գաղափար
մը կազմելու: Այս շրջանին պատմութեան մա-
սին մեր բոլոր գիտցածներն տո՛ւաւելապէս կար-
ծիքներու կամ ենթադրութեանց վրայ հիմնու-
ած են, քսն հաստատուն կամ ճշմարտագա-
տում տեղեկութեանց վրայ:

Այդ սրեմն, երբ Աւետիքեան իւր գունդերը
համախմբեց հայկական արշաւանքները վերակոն-
լու, անոնք բանակած էին աւարտեան բարձրա-
րեք՝ լեռնագագաթոյն հարաւակողմը, եւ մեծ մա-
տաճը Հոռմաշեցոց բարեկամ ու զինակից Վոր-
դուաց երկրին սահմաններուն մէջ, որուն առաջ
միմերը հոռմական բանակին ձմեռուան ապրտո-
տին գործածուած էր: Հնար է, հետեւաբար,

առանց վարանելու, բնօրուներ, որ Լուկուլուս ելմէ ոչ բոլոր զինուորները՝ այլ գոնէ անոնց մեծագոյն մասը այս երկրին մէջ խմբած բլբալու էր, ինչպէս բացօթոյ կը պատմէ Պլուտարքոս¹, երբ նա հռոմեական բանակը Կորդուսաց երկրէն սկսելով դէպի Հայաստան յառաջ կը խաղացընէ:

Լուկուլուս ուրեմն իւր ձմերոցը հաստատած կրնար բլբալ ապահովարար ձախակողմեան կամ՝ արեւելեան եզերքը Տիգրիսի, որ այդ կողման բոլոր աղբերակներու, ինչպէս նաեւ Վանայ լիճին սարահարթէն դէպի հարաւ հոսող գետակներու ջուրերուն խառնուելով՝ հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ իւր ընթացքը կը շարունակէ, եւ իոհտան-չալի՝ Քաննաթոնի Կենտրիակսի, ուղղուելի հարաւ ակողմը, վրան զի այս գիւղը Կորդուսաց երկրին կորիզն էր²: Անհետը շէ սակայն նմանապէս ենթադրել, որ քանի մը վաշտ զինուոր ալ Տիգրիսի անակողմեան եզերքը ձմերած բլբալ, սակայն, ըստ իւր, դժուար է զայս հաստատել կարենալը, նկատի առնելով նախ՝ գետին ունեցած արբնեաց հոսանքը, որ անանցանելի կ'ընէր զայն, եւ երկրորդ՝ այդպիսի փոքրաթիւ ջոկատի մը տմէն վայրկեան թշնամի յարձակման մը ենթարկուելու հասանականութիւնը Մծրինի հոյ բերդապահ գունդէն. — վրան զի քաղաքը տակաւին Հայոց ձեռքն էր, — եւ մինչեւ որ կենդրոնական բանակը զօժաւարանցանելի գետէն անցնելով սգնութիւն հասցընէր ա-

¹ Lucr. II, 30.

² Kiepert, *Alt. antiqu.*, Tab. IV.

նոնց, հայ պահակապարս հստակեցնել ջոկատա-
րնաջինջը ըրած կ'ըլլար արդէն: Այս խակ միայն
կը հասանեցրնէ զիս տարածեթիւ հոռմա-
կան ձմերոցներուն նաեւ Տիգրիսի աջակողմեան
եզերքն տարածուած բոսորս ինձադրութիւնը:

Կորդուսոյ երկրէն գտնադան ուղղութեամբ
Հայաստանի ներքնաշխարհն առաջնորդող երեք
ճամբոյ ունէին Հռոմայեցիք իրենց տրամադրու-
թեան ներքեւ: Առաջինը՝ Կերջիկի կիրճէն անց-
նող ճամբան է, զոր Տիգրան գոյծածած էր,
երբ պաշարուած Տիգրանակերտի պահակապարս
օգնութեան կը գտնէր: Երկրորդ ճամբան քա-
ղէշի (Բիթլիս) կիրճին մէջէն կ'անցնի, իսկ եր-
րորդը՝ Վանոյ լիճին շրջանն ընկած մինչեւ Բալա-
զիդի գաշտագեօինը կ'երկարի: Արդ, ինչպէս
քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, մենք ստիպուած ենք
հոս այս երրորդ ճանապարհը նկատողութեան
լառնուլ, մասն զի Պարսապոտի առած վկայու-
թիւններէն ոչ մէկն անոր կը պատշաճի: Հե-
տեւորտ մեզ կը մնայ միայն Քաղէշի եւ Կեր-
ջիկի կիրճերուն վրայոյ՝ անցնող ճամբաները
հոս քննութեան առնուլ:

Կարելի էր ուսումնասիրութեան մէջ այս
երկու կիրճերուն հայոց բոլոր պէտք կլլած ծա-
նօթութիւնները ժողոված՝ ի մի ամփոփած է
Նմանապէս Հայաստանի աշխարհագրութեան ու
ընտրութեան վրայ բաւական կոկիկ ու ամփոփ տե-
ղեկութիւններ տուած է: Իւր երկին 3219 էջին

մբայ, սոյն վերոյիշեալ երկու կիրճերուն մասին հետեւեալք կը կարդանք.

« Բաղէշ-Ողերդ գծին մբայ խառն էրկու ուղեգրութիւն ունինք մեր տաճեւ, իրարու ներս հակ ուղղութեամբ ուղեւորող ծամբարդներէ պրտած ».

Բաղէշէ՝ համանուն գաւառի մը լայնանիստ, բարեբեր եւ 1550 մետր բարձրութեամբ կիրճի մը մբայ զեռեղումս այս քաղաքէն Շիլ, 1836ին, մեկնեցաւ, գեան ի վար ուղղութեամբ, զկայի Ողերդ՝ Գետը մանուածապատ շրջաններով բազմաթիւ կիրճերէ կը սահի կանցնի։ Անոր բարձրագիւր ասիւնէն տանող ծամբաները շատ վաւանգաւոր են կողմնակի պահապիւտող անգնդախոր միջերու պատճառով, համակ ժայռի սառսար հասարներ, սրոնք, շատ անգիր, հողիւ թէ ձիու մը քայլախօսին համար պէտք եղած բանութիւնն ունին։ Այսօր սակայն ծամբունս այս դժուարութիւնքը նուազած են բոտ մասին, մարդկային ձեռարուեստի զանազան կերտումս ներսով, այսպէս մենք հոն ձգուած կը տեսնենք 20 ի շաւի քարաշէն կամուրջներ, սրոնք թոյլ կուտան գետեզգին յարմարագոյն մէկ կողմը սգաւադարձել, պարձեալ հոն կը հանդիպինք իրր 20՝ երկայնութեամբ փապուղւոյ մը, որ ծամբուն անգէր խաւանող հսկայ ժայռի մը մէջէն փառւած է եւն։

Ուր միւս անդճառուն² եւս Բաղէշ Ողերդ

¹ Ritter: Erdkunde IX, S. 1006 ff.

² Müller-Simonis: Du Causaso au golfe

տանող այս ճամբուն յարուցած ահաւոր դժուարութիւնները զանց չառնուր մասնաւորապէս շիշաեյ, որ իրեն 2 որ՝ մերձաւորապէս 23 ժամ արժած էր ձիու վրայ: Ըիչ սակայն դէս աւելի յառաջ կ'երթայ, ու կը պատմէ թէ ինչպէս իւր ուղեւորութեան միջոցին, ամբան, իւր կարաւանին հեծանելի ձիերէն երկուքը, ու գրաստներէն չորսը սառակեր էին այդ ճամբուն անհարթութեան երեսէն:

Ներջինիի կիւմին վրայով դժուար ճամբան քնդ հակառակն՝ ի սկզբան (այսինչն Դանմուպէս Բահսան չայրէ սկսելով) միգաւեա հարթուպաւառն մը կ'անցնէի: Բայ ճամբուն դժուարութիւնը պայի կ'ըլլայ աւաջին անգամ երբ Ներջինիի մօտենանք, այնպէս որ հոս լեռնուղին շատ աւելի կարճ է, քան Բուղէշի ճանապարհին վրայ: Ներջինիէ ոնչին սակայն ճամբան անսովոր կերպով կը փտտփարանայ: Բրանա, այս կիւմէն, որուն բարձրութիւնը 2(154) մետրի կը հասնի¹, անցնելով, իւր վայրէջքը (որ բնականաբար վերելք էր Լուկուլլոսի համար) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ². «Վայրէջքի միջոցին ահաւոր գարաւանգնեյ գրեթէ ուղղածից դիրքով դարահոս դէպի վար կը պահափթին, ուր մեր ձիերը 1000'է աւելի դժուարասեպ ու առչեփ ժայռերու վրայ շատ սառեպ կ'առնառէին: Ընտե-

Paroique a travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie, Washington 1902.

¹ H. Kiepert: Nouvelle carte générale.

² Ritter: N° 494.

ւակագնաց ուղեւորներու. համար եւս վտանգ-
ներով լի են այս վախուռ վայրերը, որոնց ստո-
րաւէն մանչելով կը տուրայ խորաջուր հեղեղու
լիսն ի վայր տանող արահեան այնքան սեպ էր,
որ երկու ամիսոջ՝ ժամ լիսնագնաց ըլլալէ յի-
տոյ, հազիւ թէ՝ հորիզոնական անջրպետով, քա-
տորդ ժամու. ճամբոյ կրօնք էինը յառաջանալ,¹
Բրանտ կը հաւատարէ թէ այս ճամբան իւր կեան-
քին մէջ ըրածներուն մէջէն ամենավտանգաւորն
եղած էր: Ըստ այս գիրքերուն վրայէն չուել
խիզախող զօրասիւն մը շատ դիւրաւ. կարելի
էր քիչ մարդով բնաջինջ ընել: Ղեկնը կարող
ենք մերձեցընել Բաղէշի ճանապարհին հա-
մար եւս:

Այսչափ պարբէէ մեր վերի երկու կիլոմե-
րուն նկարագրութեանը մասին: Ղերջիկի կիլոմի
մասին Բելքի քով եւս նկարագրութեան մը կը
հանդիպինք, ուր սակայն ճանապարհի անհար-
թութիւնը շատ աւելի նուազ քոյց կը պատին:
Բելքի ըրած ճամբուն Բրանտինէն այնու միայն
կը տարբերի, որ նա հակառակ ուղղութեամբ
կտրած անցած էր զայն, ինչպէս Վսկուլլու եւս
ստիպուած էր զայն ընել: Համեմայն իւր նկա-
րագրութեան², Ղերջիկէ անդին երկու տարբեր
ճամբաներ կը բացուին գէպի Մուրադի դաշտը:
Մին կ'երկարի Վնդոկ լեւան³ հիւսիսային զառի-
թափերուն երկայնութեանը եւ պարտիզ-գաղի

¹ Zeitschrift für Ethnologie, S. 225.

² Ընտոյց-դպ. Ղեւնակուած է Հ. Կիրեբաթի 4: 132-ի
բարաններուն մէջ:

ժրայով գրեթէ մինչեւ Մուշ, իսկ միւսը երկար շրջան մը գծելով Խուրդ-սուխ ձորի մէջէն կը բարձրանայ մինչեւ Շէն գիւղը, եւ անկէ կամ նմանապէս Կուլտիզ-դագի, եւ կամ Կողմի-դագի ժրայով կ'իջնէ Մշոյ դաշտը։ Բեյք այս երկրորդ ձամբէն կը քաշէ, զոր «ըսա բաւականի տուտանելի» կը գանձէ, որ միջոցին նա «արագահա լեռ-նոց ետն երեսուն անգամ անցնիլ կը տօխարի», իսկ աստի, Շէն գիւղին քով գտնուող Խուրդ-սուխ անապատին երթալու համար տօխարած կ'ըլլայ (75)։ Մաք բարձրութեամբ դուռարանայ լեռ մը եւս բարձրանալ։ Գետնի վեր ուղղութեամբ գնալի Շէն տանող կողմեակի բացուած ձամբայ մին ալ կայ հան, որուն հետեւելով ինայտում կ'ըլլայ երկու ժամ եւ յոգնեցուցիչ ելեւէջքն ալ քանակ լերան։ Եյս ձամբան տակայն՝ գետանկողնոյն մէջի կարկառակոյս ժայռերու սրածաւառ անդործածելի կը մնայ ձիաւորներու համար, եւ միայն հետեւ տեղացիներու մատչելի։ Մինչդեռ ընդ հակառակն լեռնողին, որ 3 քիլոմետր գէւ պրեւելք գիւղին երկայնութեամբ կ'երկարի, խէհեռն ալ ելեւէջքէ բարձրովն զերծ չէ, սակայն շատ աւելի հեշտ ըլլալու է քան Բեյքի գարկած ձամբան։

Շէնէ անդին երեք տարրեր ձամբաներ կը բացուին մեր տաճիւ, որոնց երեքն ալ Մշոյ դաշտը կը հանդիպին. մին արեւմտեան ձամբան է, որ խէհեռ մեկալներէն երկարագոյն է, սակայն ասոր փոխարէն ամենահեշտը, որ կը տանի Կողմի-դագի տարին կողերէն, — եւ այս է այսօր-

ւան ամենէն աւելի դործածական եղողը, — միւսը՝ արեւելեանն է, իսկ երրորդը՝ միջինը: Ասոնց մէջէն միայն արեւելեանն է որ Աւուրտից-Պաղի վրայով չիտակ Մուշ կ'առաջնորդէ, մինչդեռ միջինը Ապրա-սուի՝ Մուրադ-շայ գետախառնուն-քէն 12—15 քիլոմետր վեր դաշտ կը հասնի: Արեւմտեանն իսկոյն Մուրադ-սու կը հանէ, կարա-սուի գետախառնունքէն վար: Կերջինիէ մինչեւ Մշոյ գաշար՝ Բելքի վկայութեամբ համահայն, երկու որւան ծանապարհ է:

Կերջինիի վրայով անցնող ճամբան ուրեմն այնքան ալ չափաւորնց գէշ չի ներկայանար, ինչպէս գուցէ պիտի կարծուէր, եթէ երբեք այդ ճամբուն նկատմամբ մեր ունեցած բոլոր ծանոթութիւններուն միակ վատահիշի ազդիւրը՝ Բրանտի տուած տեղեկութիւններն եղած ըլլային:

Հարց է այժմ, թէ Ղուկսիլուս որ ճամբան կրնար ընտրած ըլլալ իւր բանակին համար՝ Բուդէշի վրայով անցնողը թէ Կերջինիինը: Իմ կարծիքով շատ պարզ է այս հարցման պատասխանը: Զուկսիլուս, ինչպէս երբեմն նաեւ Բսենոփոնի հրամանէն տակ շուտ ճաան հազարը, կարող էր միայն եւ միայն Կերջինիի կիրճին վրայով շուտ ըլլալ¹:

1 Ի՞նչպէս վարկածիս մէջ գին առուել էի ու կը հաստատեմ լինումն Հուս. պո-նչո ինչքոյն նկատմամբ տուած մէկ գիշխել: Մեծանուն հնախոյզ պատմաբանն իւր Հայաստան վերջին ու զեւորութեան միջոցին Բագէյի-կիւնի նամբով անցնելով, անկարելի կը դառնէ զորութեան իմ համար ուշի նամբով յատախանդէ: Այս նամբուն հետ կապուած գծուաբութիւններն այնքան սովորական չեն, որ որ

Այս ճամբուն ընձեռած առաւելութիւնները Բաղէշի ճամբուն ունեցածներուն համեմատութեամբ այնքան շատ են, որ, իմ կարծիքով, վերջնայն ճամբն հոս այլ եւս խնդիր չի կրնար բլուրի: Նախ որ, ինչպէս լրտած էինք, ասոր լեւոնուղին շատ աւելի կարճ է քան միւսինը, որ 80—90 քիլոմետր է միայն լերան ճամբայ. եւ եթէ այդ ճամբան շատ հեշտ չէ, ցոնէ ապահովարար շատ տաժանելի ալ չէ: Այս համեմատման ինքնին տրդէն պէտք էր բաւական համարուիլ, որ Ղուկուլլոս նախընտրէր այս ճանապարհը, որ թէեւ երկրորդէն շատ աւելի երկար էր, սակայն ասոր փոխարէն ի սկզբան զեղածիծաղ մարդերէ ու միգրաւեա դաշտերէ կ'անցներ:

Եկեալ կար նաեւ. մտադրութեան առնուելու արժանի ուրիշ պարագայ մը եւս, որ Ներշիկիի ճանապարհը անհամեմատօրէն նախաւեժար ընտրել կու տար Ղուկուլլոսի: Բաղէշի կիրճին վրայով անցնող ճամբան միակ է, մինչդեռ անդին Ներշիկիի վրայով երկու ճամբաներ կը քաջութն, եթէ միայն Ղուկուլլոս ուղղակի գետին քովնուր ու գետամիջի կրկնակ ճամբաներէն օգտուիլ ուզէր. մանաւանդ թէ շէնէ անդին գետ երրորդ մըն ալ իւր տրամադրութեան առկ էր:

Չհրաւան նորայոյն մտանադրութեան ձև՝ ասոր հանդաժանող մասին. շատ մը տեղէ դադարաբեր մեռ գործունէն: Եւս այս մասին անոր ու Չհրաւան զեղծքի ուսումնասիրութիւնը *Armenien einst und jetzt*, Ա. հոր. էջ 327—330.

նենար. այնպէս որ լեռնուղիյն վրայէն կարող
էր նա, առանց շատ մեծ դժուարութեան, երկու
կամ երեք զօրաօխանով շուել: Եւ եթէ լաւ
ենք թէ այդ ծամբու վրայէն հազիւ թէ կարե-
ւան երկու կամ առ առաւելն երեք անձ իրարու
առնելներ քալել¹, այն ատեն միայն յստակ կ'ըմ-
բոնենք, թէ ինչ չափ ունէր Լուկուլլոս իր
բանակն երկուքի բաժնելով: Գիւրիմ պիտի ըլ-
լար իրեն զարձեալ Մշոյ դաշար զինուոր փո-
խողրելու գործողութիւնը, եթէ անգամ մը
այդ երեք կիրճերն իւր գրաւման տակ ունենար:
Սլաւն զի եթէ յաջողէին Հայր անոնցմէ մին
փակել, կարող պիտի ըլլար Լուկուլլոս զայն եր-
կրորդին կամ թէ մնացեալ երկու կիրճերու մի-
ջոցու զարձեալ բանալու ստիպել թշնամին
Խի եթէ, ընդհակառակն, միակ ճամբայ մը գո-
յութիւն ունենար դէպի Մշոյ դաշան առաջնոր-
դող, այդ պարագային սատ. գիւ շատ խնդրական
եղած պիտի ըլլար գործողութեանց արդիւնքը,
եկատի առնելով մասնաւորաբար այն անյողթելի
դժուարութիւնքն, որոնց պիտի ենթարկուէր
հռոմէական բանակը, եթէ հայ զինուորներն
առաւոր յերանց անմերձենալի ժառերուն վրայ
կանխաւ դիրքեր բռնած ու ամրացած ըլլային,
ինչպէս երբեմն Գալլքսէոի բանակներուն դէմ
ըրած էին սակաւաձեռն Հելլենները, Խերմօփի-
լի կիրճին վրայ: Հետեւաբար այս բոլոր ազ-
դակները մենք նկատի առնելով, կը յանգինք այն
եզրակացութեան, թէ Լուկուլլոս միմիայն այս

¹ Թեյք. անգ. էջ 258.

Ճամբան, եւ ոչ ուրիշ, կարող էր ընտրած ըլլալ իւր բանակին խաղացքին համար, եւ ես ուրիշն այս մտքով պիտի ներկայացընեմ այժմ Հոռմայեցւոց շուն Կորդուաց երկրէն Հայաստանի ներքնաշխարհը:

Յուլիսի վերջերն ուրիշն մեկնելով Պինակայէ¹, հին Կորդուաց աշխարհին² ամրակուռ այս մեծագոյն քաղաքէն, կամ թէ թերեւս նոյն իսկ երկրին մայրաքաղաքէն, ուր հաւանաբար հաստատած էր Լուկուլտս իւր ընդհանուր բանակատեղին, համախումբ կը գտնարէ իր ուժերը, Սուտիս գիւղին շրջակայքը, ուր ոչ թէ հուն մը՝ ալլա՛ննաւարակոյս ամենայարմար դիրքը կը գտնուէր Քոհսան-չայէ՝ Գեհնտիոնի կենտրոնեակէն, հունելու, աւսկէ այս վերջինս եւս իւր առաջնորդութեան տակ նահանջող յունական թիւրն անցուցեր էր երբեմն³: Սոյն անցքին վայրը Հ. Կիպերսի քարտէսին վրայ եւս նշանակուած կը գտնուի մերձաւորապէս այն կէտին վրայ, ուր Բեռլէօֆ ուղին՝ թիւիչ գէպի Բենգիս տանալ Ճամբուն ճիշդ

¹ Արևական Նոյն է այսօրւոյ Պինի գիւղին հետ, որ շէկերէ իրենց մօտէ գէպի հիստի՝ Յիգրիսի արեւելեան կամ մոխրակողման տփէն գէպի Քոհսան շայի մարդ տանալ համարուէ վրայ կը գտնուի:

² Հմմտ. Խորասան ԺԶ. 1, 24 17476

³ Հմմտ. առ այս C. F. Lehmann-Haupt Ի Թերթ. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenl. 14 (1900) S. 40; Abh. der Berl. Akad. d. Wiss., 1900, S. 245 և: Literar. Zentralblatt 1900- (Երևանագետութիւն Կարթէի յոյսածին առթիւ) ցէս Նու, Armenien einst und jetzt, Բ. հրատ. 342 և. Ն:

Բոհեման-Հուլի արեւելեան եզերքը կը հանդիպի¹ :

Հոս ուրեմն, այս հունէն Նուկուլուս, առանց մեծ դժուարութեան, իւր լեզուները գետին հանդիպակողմը կ'անցրէ, եւ աջակողմեան եզերքի բարձրաւանդակ սարահարթէն յառաջանալով՝ կը հասնի այսօրեան Կերրիպերոյ եւ քեզման կոչուած վայրերը, ուսկէ անդին իւր, ինչպէս նաեւ երբեմն քանդակների տոջեւ, Հազրուի վրայով Կերրիկի տանող ճամբան կը բացուէր: Յետոյ կը բամեւ նա իւր բանակն երկու խումբերու, որոնցմէ հեծեազունցն ու աղիւսին հեշտ վերելքով լեռնուղիէն կը բարձրանան, իսկ հետեւեակները ձորի մէջէն ու նոյնին վերի կողմէն տանող ճամբով քալելով Շէնի փոքր մէկ հարթավայրը կը հասնին, ուր երկու խումբերն իրարու միանալով դադար կ'առնուն: Այս երբ, յետոյ ձիաւորներու զունդը ձախ լեւեւ առած՝ աղիւսով միասին, Ազգմի-դադի ճամբան կը բռնէ, լեզուները միմեմեք ու արեւելեան ճամբաներով իրենց շուն կը շարունակեն, մինչեւ որ բոլոր զունդերը՝ գաշտագետնի մը վրայ, հետեւեալ որը, գարձեալ իրարու կը միանան:

Այսպէս ուրեմն Լուկուլուս՝ Կենտրիտեաի հունէն մինչեւ Սչոյ գաշտն երկարող 175 քիլոմետր ճամբան 10—11 օրեան մէջ, որոնցմէ

¹ Հոս ուրեք որոշ քոչ կու տային. Կիպերոյ քաղ. անոն այս կողմէն երկրագործական գիւղեր: Հոս աւելայն փոքրակալ Բեռլեպի Բաւալ, եւ փոքրակալ Մուտիաի Մուտի իշտակուն առ է:

երկրք լեռնաշղթայ վրայ միայն, կտրել անցնելէ
ետքը, կը մտնէ բուն Հայաստան:

Գլուխ Ի.

Պատմական մաս զօրաշահերու և ընդհարում-
ներու:

1.

Մէջ պաշտին կտրմանը:

Առկուլաս Մէջ զաշտը մտնելէն վերջ
միայն զգաց թէ ծանրապէս սխալած էր իւր ըրած
հաշիւներուն մէջ: Հայկական բարձրագուստին
յատուկ կշիւարանական երեւոյթներուն ըստ
բաւականի ծանօթութիւն շունենալն էր պատ-
ճառ իւր այս սուտին յաստատութեան. փան
զի երբ նա կորդուաց երկրէն մեկնեցաւ՝ ամա-
ռուան խորքն էր արդէն, եւ տեղական արմախք
հասունցած էր հոն ամեն կողմ: մինչդեռ հոն,
Մէջ բարձրաւանդակին վրայ, — որ 500-600
մետր աւելի բարձր է քան Տիգրիսի զաշտագե-
տինը¹, — տեսաւ որ ցոյրէնը դեռ ատարացած
իսկ չէր², — թէեւ Օգոստոս՝ հնձոց ամիսը մտա
էր, — բարձրագուստին վրայ տիրող գարնա-
նային սաստիկ ցուրտերուն երեսէն³: Ահա այս

¹ Կարբէ. անգ. էջ 17:

² Plin. Luc. c. 31.

³ Կասիուս Դիան. գիրք 35. ԴԸ. 4:

պարագան նա նկատի առնուլ կրցած չէր, երբ բանակի համար ծամբու պաշարը հոգալ տալուամ եր Կորդուաց երկրէն Քյո ձախող պատահարէն սակայն առանց ամենեւին շուարիչու, կազմեց իւր բանակը, շարժեց գունդերն իրենց տեղերէն, խաշացուց զանոնք գաշտագետներն խորերը, ոչն վնաս հուսկեամբ որ Հայք պիտի շտաւատման իր վրայ, յարձակիլ, որուն միայն նա տնեւ շանօք կը սպասէր։ Սակայն Հայք իրենց ամրացած դիրքերուն վրայ անշարժ կեցան, առանց կարեւորութիւն բնծայելու Վուկույրսի այս հրապոյններուն։

Հնարագետն Միհրդատի կազմած այս ծրագրին բնն իսկ նպատակը, ինչպէս վերեւ աշարդէն ըսեր էինք, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ իւր հեծեալ գունդերու գերակշռութեամբ ինչեամբ ուժերն ամէն կերպով հարուածելով, զանոնք տեղւոյն վրայ բնաջնջել, առանց այս ընդհարումէն ինչն եւս վնասուելու։ Իւր այս սազմակերպ ծրագիրն իրագործելու նպատակաւ յաժնեց հայա-կոյս բանակը երկու սրտն գումարտակներու, որոնց միոյն, որ հետեւակազօրէ ու քանի մը հեծեալէ կը բաղկանար, հրամանատարութիւնն ինքն ստանձնելով, քաշու եցաւ բարձունքներու վրայ, ու հոն ամրացաւ. իսկ երկրորդ գումարտակին, որ ամբողջովին հեծելազօրէ կազմուած էր, հրամանատարութիւնը թիգրանի յանձնելով, բաց գաշտի վրայ դիրք բռնել տուաւ անոր, եւ յանձնարարեց հոսմակեան բանակին շուրջը շարունակ թափառելով՝ զայն նեղել, ու գլխաւու-

բարար անոր պարեմաւորութիւն խախտենէ: Հոռմայեցիք հոս երկու սրոյ մէջ ինկած էին. վասն զի դաշնակիցներն որոշիչ ճակատ առելէ կը զգուշանային ու կը խուսափէին, համաձայն իրենց ծրագրին, ու երբ Հոռմայեցիք անոնցմէ միոյն վրայ կը յարձակէին, միւսն խեղճ ինկուկէն իրենց վրայ կը խոյանար, եւ այսպէս փոխադարձաբար¹:

Այսու հանդերձ, ճակատ կազմած հոռմայեցի լեզեոնները կրցան հայ իմեմ եւ ածի հեծեղազորաց քանի մը աննշանակ յարձակումներն ետ վանելով քաղմութիւն գիւղեր թողել ու քանդել, եւ, մինչեւ իսկ հակառակ Հայոց բռնողիմարութեան, քանի մը հարուստ միներանոցներ եւս ձեռք ձգելով՝ մէջը համբարուած պաշարով իրենց պարէնի պակասը լրացնելէ²: Այս փոքրիկ յաջողութիւններով հանդերձ սակայն համարձակեցաւ Ղուկասիս իւր ումրացած դիրքէն քաղ մ'անդին յատաշումուղ, փսն զի հայ բանակը բացարձակապէս հակառակ էր որոշիչ ճակատամարտ մը մղելու. պաշտօնաբին, որմէ միայն իր փրկութիւնը կը սպասէր Ղուկասիս: Նա համոզուած էր, իմէ մեծ ու որոշիչ ճակատամարտով մը միայն պիտի կարենար լծնամուղն զիմարդրական վերջին այս դիմն ալ խորտակել. մինչդեռ փոխանակ անոր՝ դաշնակից արքայից կողմէ իրեն ոյժ մ'կը պարտադրուէր յատաշումուր-

¹ Հայ բանակին ազգական սոյն երազիրը, Եղպիոս Կոնէ՝ ԹԺՏԲԶ, 94-97-բաժնայաւ կ'իմացաի:

² Plot. Luc. c. 31.

տիկ մտքը գուպարածներ, որոնց մէջ ինքն էր
ստաւեղապէս տուժողը քան ինչ լիշտամիւն. վասն
զի հայ ոչորուէին իւր արտաքոյ կարգի արագու-
թեան շնորհիւ, կարող էր սկստած կոխ մը՝
որ իրեն համար աննպաստ պիտի վերջանար, ան-
միջապէս ընդ հատկում փոխուիտ տուլ, եւ առանց
հետահաւ ըրալու զինքը հետապնդող հոռ-
մայիցի հեծեալներէ, փախուստի միջոցին յետ-
ընդգէմ դարձած անոնց վրայ նետեր տեղացընել
ու անոնցմէ շատերն այս կերպ դիմեաւալ գե-
տին փոխել կամ վերադառնալ: Բաց աստի, Լու-
կուլիս իւր գէմը հսկասակողը մը միայն ունէր,
որմէ, յիշուի, պատճառներ ունէր նա իրիմարու,
եւ ինչ ինքն ուզէր նախադարձակ ըլլալ Միհր-
դատի վրայ, կը վախնար Տիգրանի անպիհեր ձի-
ւարներէն, որոնք յանկարծ իրենց դիրքերէն
գուրտ խոյանալով՝ կարաց էին խիկունքէն ան-
խնայ հարստանել հոսմեական լիզկոնները: Այս
ամէն դժպէտի պարագաները հասուն խորհրդով
միտա մի կշռելէ յետոյ Լուկուլիս բնականաբար
պիտի ուզէր Հայերն իրենց թուրքաւորներէն դուրս
հրապարել, եւ բաց դաշտի վրայ իրեն գէմ ճա-
կատելու օտպելը դանձնը:

Այս նպատակաւ ալ յառաջ շարժեց նա
իւր բանակը մինչեւ Միհրդատի ամրացած դիր-
քերուն առջեւները, ու բանակեցաւ. գէմ յան-
դիման անոր բանակին, որպէս պի գտնէ այսու.
Չինքը ստիպէ բաց դաշտ խցնելով իրեն գէմ
ճակատելու, եւ կամ որպէս զի զինքը պաշար-
ման տակ պահելով՝ անդորձու թեան դատա-

պարտէ՛, Այս պարագայիս մէջ անգամ ակնե-
րեւ տեսնուեցաւ. առաւելութիւնը Հայոց ռազ-
մաւարական այս ծրագրին, զոր Հայ սպայակոյտը
այնքան խղճամբա հաւատարմութեամբ կրցաւ
գործադրել ըստը պատերազմներուն մէջ: Այն
ինչ սկսելու. վրայ էր Վուկուքոս Միհրդատի ծառ-
քաբը պաշարման տակ տանուլ, եւ արդէն սկսած
էր անոր բանակած լերան շուրջը խրամներ բա-
նալով զայն շորս կողմէ շրջապատել, յանկարծ
Տիգրան իւր ստաւարաթիւ ու պնդակողմ ձիա-
ւոր գունդերուն գլուխն անցած դարձեալ եր-
եւան եկաւ, ու այս անգամ, ապահովաբար,
Վուկուքոսն իւր ամրոցը բանակովն երկու կրակի
մէջ պիտի յաջողէր առնուլ, եթէ հռոմայեցի
հրամանատարն իւր հեծեալօրաց սլորքնաթի մէկ
գունդը, յարմար առենին, Տիգրանի ձիաւորնե-
րուն վրայ արձակելով, անոնց գրոհը՝ ընդարձակ
հեռաւորութեան մը վրայ կատեցուցած շրջաւոր
Ըսոր վրայ Վուկուքոս մնացած բանակովը ծա-
կառ կաղմեց Միհրդատի դէմ, յուսալով որ նա
եւս այդ միջոցին պիտի դիմէ ինքնապաշտպանու-
թեան համար: Սուկայն դարձեալ յուսախար
եղաւ. վասն զի խոհեմ ձերուքին բնաւ կարեւո-
րութիւն չտուաւ անոր այս մարտակոչին, այլ իւր
գունդերը ճամբարին մէջ ռազմական դիրքի վրայ
անշարժ պահեց, աջալուրջ հետեւելով իշխամի
զօրաց մէն մի շարժումներուն: —

Մշոյ դաշտին վրայ տեղի ունեցած կռիւ-
ներու մասին խոսող մեր աղբիւրներէն՝ Բագի-

¹ Apollonius, Melitene. c. 67 & Plut. Luc. c. 51.

անոսի եւ Պլուտարքոսի վկայութիւնն այս ան-
ւով միայն կարելի է իրարու միարանել:

2.

Լուսաւորոս Երասաւորի վրայ կը քաշէ: Երասաւորի մա-
կառամարտը:

Երասաւորի վրայ Լուսաւորոսի առարկութիւնը
միայն Պլուտարքոս եւ Սալլուստիոս¹ կը յիշա-
տակեն: Եւգլիանոս ղԼուկուլոս² հայկական ծամ-
բարն անսցում պաշարումէ մը յետոյ, վերահաս
ձմեռուան խառութեան պատճառաւ կրկին Մի-
լագետք կը դարձնէ: Իսկ Կասիոս Դիոն³ թէեւ
Երասաւորի այս արշաւի մասին որոշ բան մը չի
հաղորդեր, սակայն, ապահովութեամբ, իւր-է-իւ՝ ա՛յ-
տօ՛ն անյայտ խօսքովը զայն ակնորկել կ'ուզէ,
մանաւանդ որ կանխաւ, ու կ'ըսէ, թէ Լայք ան-
կառ տալէ խուսափեցան, ինչ որ մեր առջեւի
միւս ազդիւններուն այս մասին տուած վկայու-
թեանցը յիմովն կը համապատասխանէ: Լոու-
մայեցոյց կողմէ Լայոց գէմ ուղղուած զորաշարժ
մը՝ հայ ճամբարի պաշարման առթիւ միայն հոն
յիշատակուած կը տեսնենք, որով կարելի է են-
թադրուիլ թէ զույե անոր վերաբերմամբ աշ-
ըսուած բլլան սոյն խօսքերէ: Այս ենթադրու-
թիւնը սակայն եւս հաւանական չեմ գտներ,
քանի որ այդ զորաշարժն եւս ոչինչ նպատեց
թշնամին իր կրաւորական գիրքէն դուրս հրա-

¹ Դ. հատկութեամբ. 74:

² Դիոն 33. ԳԼ. 4 և 5:

պաւելելու: Բայց որովհետեւ 587 զիսուն բովան-
գակութիւնը բունն ու սաստիկ պատերազմ մը
ենթադրել կու տայ մեզ, ապա սոյն խոսքերն
ալ Արտաշատի վրայ տեղի ունեցած արշաւանքի
մը հետ պէտք են վերաբերում ունենալ: Ասկէ
ուրեմն հետեւեցընելով, հեծելազօրաց ընդ-
հարման նկարագրութիւնը Արածանոյ քով
մղուած ճակատամարտին մէկ դրուագը պէտք ենք
նկատել:

Այժմ ուրեմն հոռմայեցի զորավարը ներկայ
տարւանս իսկ ընթացքին Հայոց այս խոհեմ եւ
միանգամայն զգուշաւոր և ազմամարտ ինքան վրայ
յաղթութիւն մը եւս չահիլ կ'ուզէր, պէտք էր
նա Տիգրանի ամենագոյայուն մէկ ջեղին դաշել,
այս է՝ ասպատակ աւալ Արտաշատի վրայ, ուր նա՝
Տիգրանակերտէ փոխադրել տալով՝ ասպահով-
յութեամբ էր իւր թանկագին զանձները, կանանին
ու տղայքը: Եւ ինչպէս հայ արքայն իւր գաւառ-
կերտը փրկելու, եւ զայն պաշարող հռոմէական
բանակը վանելու համար ինչն անձամբ օժան-
դակ տ.ժերու գլուխն անցած օրնութեան վա-
զած եկած էր, նմանապէս հոս այս դէպքիս մէջ
նա անհրաժեշտօրէն ճակատ աւալ պիտի ստի-
պուէր թշնամոյն, միայն իւր զինուորներուն հոգէն
տարուած, որպէս զի զանոնք թշնամոյն ձեռքն
իյնալու վտանգէն ազատէ: Աւստի եւ իւր այս
նոր ծրագիրը գործադրելու գիտաւորութեամբ,
եւս կեցաւ: Լուկուլլոս թշնամին ճակատ տայ
ստիպելու իր նախկին մտադրութիւնէն, որ, ինչ-
պէս ահանուեցաւ, անիրազօրծելի էր, եւ քանո-

կը, որ մը, յանկարծ վերցընելով՝ քալեց Արտաշատի, Հայոց հին մայրաքաղաքին վրայ, զոր երբեմն Աննիբալ, Հռոմայ այս ոխերեմ՝ թշնամին հիմնած ու կառուցած էր Արտաշէսի համար¹։

Եթէ մենք յաջողեցանք — մասամբ մը դռնէ — այս երկրորդ տարւոյ պատերազմին առաջին մասին համար ճշգրէլ սլշխարհագրորէն այն ծածրաները, որոնց հետեւելով մտած էին հռոմեական լեզեոնները Հայաստան, չենք կարող նոյնը հաստատել այս երկրորդ մասին համար եւս, որ գրեթէ անկարելի է։ Այս պատճառաւ ներկայ շրջանիս զեպքերու ընթացքին լոկ պատմականօրէն պիտի հետեւինք, ու յետոյ, ի վերջոյ, տեղագրութեան նկատմամբ ինչ ինչ ննթագրութիւններ կամ կարծիքներ մեր կողմէ վրան պիտի յաւելունք։

Երբ ուրեմն Տիգրան տեսաւ որ Աուկուլոս իւր բանակը ժողոված շեշտակի Արտաշատի վրայ կը քալէ, սաստիկ խռովեցաւ, ինչպէս նախորդ տարին, երբ Աուկուլոս Տիգրանականերտի վրայ կը քալէր, եւ իւր սիրելիներուն ու գանձերուն մասին դարձեալ մտահոգուելով՝ որոշեց ոչ ոս անցամ եւս, ամէն գնով, թշնամւոյն դէմ՝ ճակատիլ, ու թող շտալ որ իւր ամենասիրելիներն անոր ձեռքն իյնան։

Այսպէս Աուկուլոս հայ աղբալին նկատագրին տկար կողմը լաւ ուսումնասիրած, եւ միանգամայն դիպցած էր զայն, այս երկրորդ ան-

¹ Plut. Luc. c. 31 եւ Strabo, XI. 14. 6 (329).

գամ, իւր ծրագիրներուն իրականացմանը ծառայեցընել ոգտակարապէս:

Տիգրան իւր մայրաքաղաքը փրկելու հոգեմըտւած՝ ետ շարժեց իւր բանակը, եւ չորրորդ օրը բանակեցաւ: Արածանուոյ տշուկողմեան եզերքը¹, որպէս զի դիմակալ ըլլայ Հռոմայեցւոց, ու լճոյն արեւմտեայ կողմէն առ կողմէն արեւել. վասն զի գետէն հարկ էր անցնիլ, եմէ Արտաշատի վրայ գիծել կ'ուղտէր: Ղրիմէ միեւնոյն տակն հասան նաեւ Հռոմայեցիք Արածանուոյ սփը, հայ բանակին ճիշդ հանդիպակաց ելեբքը², այնպէս որ հոս եւս դարձեալ — ինչպէս տարի մը յառաջ Տիգրանակերտի քով — դեառվ իւր միայն իրարմէ անջատուած՝ երկու հակամարտ կողմերը դեմ՝ զեմի բանակած կեցած էին:

Հետեւեալ օրն, Ղուկուլլոս, որ հոս եւս նախայարձակ էր եղած, առաւօտեան դէմ, անցաւ Արածանին: Եւ ճակատամարտը հետեւեալ՝ այսինքն հինգերորդ օրը տեղի ունեցած է, կը հետեւի παραστρατοπέδευσε τοῖς Ὀρμαῖουσιν ասորէն, որ երկու հակամարտ կողմերու եւս բանակ դրած ըլլալը կ'ենթադրէ: Այս բանակադրութիւնը սակայն կրնար միայն սխալման ըլլալու ծառայած ըլլալ: Հռոմեական բանակին վասն զի կարող էին Հռոմայեցիք իրենց շուրջ միջոցին անմիջապէս Արածանին անցնիլ՝ առանց հոն նախապէս բանակ հաստատած ըլլալու, նոյն

¹ Հմմտ: ճակատամարտի մասին Plut. Lys. c. 31.

² Ըստ Սալլուստիոսի, Դ. հակար. 73, տարին անգամ թիվմանցի գտնուելն էին գետեցը հասնողները:

խկ եթադրելով որ անոնք կանխու ձախ եղեր-
քին վրայ քիչ մը ժամանակ եւս զազար առած
նստած ըլլային: Եամենայն զէպս սակայն Լուկու-
լոս իւր այս արշաւին ձախողութեան պարագան
եւս նկատի առնելով՝ կանխաւ հոգացած ըլլալու
էր իւր բանակին համար ամուր համախմբաւայր
մը, որով կրնանք գրեթէ ապահովարար ըն-
դունիլ, որ նա շորորոյ ուսան մէկ մասը յառկա-
պէս պէտք էր նուիրած ըլլալ բանակետդին ամ-
բութեանցն, առանց նաեւ զօրաց պէտք եղած
հանդիսովը պլանայու:

Աստի եւ, առաւօտուն, իւր բանակը ծու-
կատեցուց Լուկուլոս: Զակատ մը հնար էր ար-
դէն կարգել, առանց վտանգի, ձախողութեան
եղերքը. վասն զի նոյն միջոցին գետն այնքան
ծանծաղ էր, որ լայն տարածութեան մը վրայ
կազմուած ճակատի մը համար հնարաւորութիւն
կար անկէ անխառն հունելու: Լուկուլոս իւր
ձեռքին աակ ունեցած փաշտերէն տասուերկու-
քը՝ իրր յառաջապահ, շարեց ճակատին առջեւ,
խկ մնացածները՝ իրր վերջապահ, կարգեց ճա-
կատին ետեւ, որպէս զի թիկանց կողմէ եղած
հոյ հեծեալօրաց յարձակումներուն դէմ ճա-
կատն ապահովէ, ու յետոյ, որպէս զի ինքն եւս,
ի պահանջել հարկին, իւր պահեստի փաշտեան
զինուորներուն գլուխն անցած կողմնակի յար-
ձակման ձեռնարկել կարենայ: Այլ եւս յաղ-
թութեան մը վրայ լիայոյս, մատոյց նա, ըստ
սովորութեան, Հռոմայ աստուածներուն օրինա-
կան զօհը, որմէ յետոյ ժողովեց խանդալիք իւր

լեզուները, եւ շտապեցուց զանոնք գետին հանդիպակաց եզրը՝ յաղճութեան գափնեոյ մեւս ի խեղիւր։

Արածանոյ աջակողմեան եզերքը ճակատեցոյցած էր արդէն Տիգրան իւր ամրոյժ հեծելազօրը։ Կերեւոյ թէ հայ հետեւակազօրն այս ճակատամարտին մասնակցած չէր։ Պլուտարքոս հայ հետեւակազարաց նկատմամբ ինքը չ'ընէր. նմանազէս Կատոս դիմելի նկարագրութենէն պայծառ չի հասկըցուիր, որ այս ճակատամարտին հայ հետեւակ գունդերն եւս իրենց մասնակցութիւնը բերած ըլլան։ Մանասեղ թէ ճակատամարտիս ամրոյժ նկարագրութիւնը բացարձակապէս կը տարամերժէ ոչգպիսի հնարաւորութիւն մը, քանի որ հոն ուղղակի ձգտու մը կ'ընդնշմարտի չեշտելու հայ հեծելազօրաց սրբնթացութիւնն ու անոնց՝ Հռոմայեցոց բաշտոյթին անընտել ու սնտոմոր պատերազմելու նոր ձեւը։ Հետեւաբար մենք իրի տառչ կարող ենք նկատել, որ երբ փերահասու եղաւ Տիգրան, թէ Լուկուլլոս իւր մայրաքաղաքին՝ Արտաշատի կը սպառնայ, իսկոյն իւր թեթեւակի հեծելազօրն ուղերձը միայն հետամտեցաւ Հռոմայեցւոց, ու անոնց գետէն անցքը խափանելու համար՝ աջ եզերքը ճակատ յօրինեց։ Սակայն մինչեւ որ Վուկուլլոսի ոչս զինուորական շարժումներէն անոր Արտաշատի վրայ չուերու մտադրութիւնը հասկըցուելով՝ Տիգրան հռոմեական բանակը հետամղելու ելաւ՝ աչ կը արդէն, փառն զի այնքան յառաջացած էին արդէն Հռոմայեցիք, որ

անհետք էր թէ կարենար հայ հեռեւեղողօրն
անոնց հետահաս քիւար:

Հետեւարար Արածանայ ճակատամարտը
սոսկ ձիաւորներու ընդհարում մըն էր՝ մըլում
Հայոց կողմէ, առանց հայ հեռեւեղողօրաց մաս-
նակցութեան. ուստի եւ Մոմսէն¹, ընաւ պատա-
ճառ մը շունի կարծելու թէ՝ «Հայ հեռեւեղա-
ղօրն ալ ներկայ էր, սակայն կարելի չեղաւ դայն
ճակատեցընել»²։ Սակէ՛ սակայն այս ենթադրու-
թիւնը՝ Վեր առջեւն եղող աղբիւրներէն ոչ
մէկն այդ մասին խօսք կ'ընէ: Ես կը կարծեմ թէ
այս ենթադրութիւնը հիմնուած է սխալ հաս-
կացողութեան վրայ: Կատիս Գիտնի մէկ տեղի-
քին, ուր պատմագիրը՝ հասկանալու պրոսթիու
Հայոց հետ ունեցած բախումներու միջոցին ա-
նոնցմէ կրած զոհարութիւնները թուելէ յե-
տոյ, վրայ կը յաւելու ըթ մէ πειρὸν οὐδ'εὶς ἀν-
τίσταν ἐς χεῖρας ἦεν. ὡς εἰ περὶ τῶν ἀνδρῶν
հաս այս միջոցութիւնը Դուռնիսկան հեռեւեղին
համար ըսուած է, որ թշնամի հեծեալօրաց
(= ὁ ὀπίσθεν) արագաշարժ արքնթացութեան պատա-
ճառաւ չէր յաջողած անոնցմէ ոչ մէկ զինուոր
գերի բռնել³:

¹ Ruzmiche Vrachinban III, 8-10, 1880 Ալմուշ-
եան, Հայոց ճակատակաւ պատմութիւնը ըստ Մոմ-
սէի. Պարզութ. 1904, հէ 101:

² Այս տեղիք Արտուրեան, անց էի 66 էնթ, Մոմ-
սէի թէր էլիլով, երբ՝ առանց զբաղան աւել մէկ ապա-
քայց ձգրեցելու, կը գնան. «Երկուրդ իրաւունք շունի այդ
կասքը տարբեր հասցնողու հակառակ Մոմսէի, որ Գիտնի
բացատրութիւնը ըստ Նիշտ հակաբացելու էս սակայն Առ»

Արդ ուրեմն գետին հանդիպակոց եղերքն երկու ճակատի վրայ շարուած՝ Հռոմայեցւոց կը սպասէին հոյ հեծերագունդերը միայն Անդրոնը ճակատացուցած էր Տիգրան իւր մարտընտիր անձնապահ ձիաւորներու բաղմանն ու գունդերը իսկ մարզական աղեղնաւորներու եւ վրացի նիւղակաւորներու հեծելագունդերը առաջին գծին վրայ։ Տիգրան իւր բոլոր նիւղակակիցներէն գլխաւորաբար այս երկու զորագունդերու վրայ էր որ մեծ վստահութիւն ունէր, եւ այս պատճառաւ ալ անանց վիճակած էր հռոմայեցի հեծերագունդը կեղծ փախուստով մտրտաւառքէն հեռացընելու, եւ դաշն վայրաւառին ջրուերու կարեւորագոյն պաշտանը։ Այս կերպ կարծեմ միայն կարելի պիտի ըլլայ մեկնել պլուտարքոսի մէկ տեղիքը, ուր նա այս երկու զորաբաժիններն, իրր լուսագոյն նիւղակակիցներ, մէկ շունչով գովելէ ու դրուատելէ յետոյ, զանոնք՝ իրենց այս արագ արագ փախուստ տալուն համար, խառն կը պատաշարէր։

Ճակատամարտն սկսաւ հռոմեական այրուձիւն Մարդացոց ոչ ու Վրաց վրայ գործած յարձակումներ։ Առկալլուս նախ յայնմեկերու հրա-

ուսքեան ինքն եւս տաքեր գազափար մը յայնման լիջլորար, որոնց անդը կ'ըսէ, «Քառալիսապոսման առան հայկական այրուձիւն հռոմեականը նկար խախտեց, բայց հեռեւ տնկներու հեռախախտ հեռի կեցաւ, եւ ամեն առան եւս յայնմեկերու։ — Անհար է անթարեւ, որ հոյ հեռեւ տեղաւորը ներկայ եղան ըլլայ, եւ ամբողջ ճակատամարտին տեսնուլով մեզն պարզապէս դիտողի գիրքին մէջ ամբոխական կնիքով ըստ մեքերը հալած։

ման տուած էր իւր հեծեւազօրաց, որպէս զի
անոնք իւր լեզգեաներուն անցրը պաշտպանեն,
որ եւ յաջողութեամբ վերջացաւ մեր վերը յիշ-
ած կարգաւ, արագ եւ անթերի: Ըստ, ապահո-
վարար, կարեւրի է ներմուծել Գիտնի Կ. Գիտն
մէկ տեղիքը, ուր յիշատակուած զէպքը հեծեալ
աղեկներու որմերու միայն կրնայ պատշաճիլ, եւ
ուր, առաջին անգամն ըլլալով, Հոսմայեցոց
գէմ՝ կը ճակատի մարդական գունդը, որուն
պատերազմելու նորաձեւ եղանակը բոլորովին
անծանօթ էր Հոսմայեցոց, ու գործանքը շար-
ժած էր անոնց: Երբեք ոչ իրկու թշնամի հե-
ծեւագունդերն առանձին իրարու կը բախէին՝
մարդական ու վրական գունդերն իրենց գիր-
քերն հերոսաւար կը պաշտպանէին. տակոյն երբ
հետեւակներէ բաղկացած հոռմական վաշ-
տերն եւս գետին աջակողմն անցներով կռուին
խառնուեցան, հայ հեծեւագունդերն, իրենց կան-
խաւ արուած հրամանին համաձայն, խեղդի փա-
խուստ տուին՝ երկու զանազան ուղղութեամբ,
թշնամի հեծեալներէ խառն. հետապնդուած.
եւ այսու ճամբոյ բազին Լաւոյ քառար բա-
նակին թշնամուն վրայ գրոհ տալու: Մարդացիք
իրենց անսովոր արագութեամբն ու ճկնու-
թեամբը կրցան առանց վերաւոր տալու, միշտ
խառնափիլ իրենց վրայ արձակուած նետերէ: Միշտ
գետ իրենք՝ իրենց փախուստի միջոցին, ձէտ նու-
սէն երեսներն զէպի հետամուտները դարձուցած,
Հոսմայեցոց վրայ՝ թշնմի մէջ միտուած սլացաւ-
որ նետեր կը տեղացընէին տարափանման: Այս

Նեաեերուն ծայրերը կրկնապատիկ էին. մին յու-
նին վրայ հաստատուած էր անշարժ, իսկ միւսը
շարժական, եւ առաջին պարին վրայ ազդեցուած
եթէ վերաւորեալի մը մարմնէն աշտպիտ նեա մը
յոնտ թեամբ հանուելու ըլլար՝ շարժական սխաբ
— որ շատ փոքր էր — մարմնոյն մէջ մտուած կը
մնար անպատճառ, անհնարին վէրք պատճառելով
անոր, որ անբուժելի կը մնար միշտ. նոյն խոյ եթէ
սխաբալուցել խոցուածքն աննշանակ եղած ըլլար,
սակոյն դարձեալ մահն անխուսափելի կ'ըլլար:

Արդ, երբ ձիաւորներու ընդհարումն սլա-
պէս ճակատէն սկսելով երկու թիւերու վրայ
եւս տարածուեցաւ, հայ ու մարական աշտը մին
ընդդէմ ընթացքով հռովական ճակատին առա-
ջին ցծին վրայ սկսաւ յարձակիլ, ան յոսով,
որ մարդական ու վրական հեծեալները՝ որոնք
նոյն միջոցին հռովական ճակատի թիւերուն հետ
կը զարնուէին, լծնամոյն հեծեալաւորը պար-
տաւթեան մատնելէ ետք՝ նոյնին զօրավիգ եղող
հռովայեցի վաշտերու վրայ եւս կողմնակի յար-
ձակում կը գործեն: Զայս կռահած ըլլալու էր
յամենայն դեպս լուկաբոս, որ վերջուանելու
փողերն հնչեցընել տալով՝ ազմագոտիէն հե-
ռացուց իւր աշտը մին, մասամբ մը պայն ընա-
նդուելէ փրկելու վախով, եւ մասամբ մ'ալ
լծնամոյն ոչա ամենի յարձակման թուփը՝ հա-
կախարձակման խոչտակելու, գիտաւ որով թեամբ
խոյ ինքն իւր վաշտերուն գլուխն անցած, արա-
գաւ, ալլ գնացքով, ատրպատականեան հեծեալ-
գունդերու վրայ քաշեց, որոնք, ստուարաթիւ

Հայ ազատագրութեան հետ, Յիսկրանի անձնա-
կան պաշտպանութեան յատկացում էին,
Էստոնի սակայն հագիւ թէ հետուն նշմարեցին
հոսմայեցի հետեւեակներու այս անբերիչ
դրոշմ իրենց միայն, սարսափէ բռնուած, ու դեռ
տակաւին լիզէնականք իրենց օտ բերք շփեկա-
ցուցած՝ խեղճ դարձուցին իրենց երիգարներն
ու փախուստ տուին սողմագաշակն, առանց կանգ
առնելու: Ըստ Պլուտարքոսի, այս փախուստն զի-
շեր մ'ամբողջ տեսած կ'ըլլայ, մինչեւ որ Հոս-
մայեցիք թշնամի սպաններէ դադարելով, իրենց
ձեռքն ինկած դերին ու աւարք հետաքարշ
ընելէ կը հրաժարին: Ըստ Լիւիոսի (առ Պլու-
տարքոսի) Հոյերն այս ճակատամարտին մէջ
թէեւ շատ քիչ կորուստ կ'ունենան, մեծաւ
կամ գերի, քան Յիսկրանեցիքի ճակատամար-
տին մէջ, սակայն աւար փախարէն մեծ թիւ կը
կազմէ կորուստն աղատորդներու եւ զսրագլուխ-
ներու: Զարմանալի ալ չէ սակայն այս երեւոյթը,
եթէ նկատի առնուք այն պարագան որ հայ
հեծելագուններն կազմուած էին գլխաւորաբար
ազատորդներէ, մանաւանդ որ վերջին դրաժոյղին
լաւ ընտրութիւն ալ եղած էր անոնց մէջ. մինչդեռ
նախընթաց ճակատամարտին, հետեւեակազօրաց
աշխարհախումբը բաղմութիւններ ի դուր զա-
հուած էին հոսմական սուրին:

Ըստ տարօրինակ կը հնչէ Պլուտարքոսի
քով միայն յիշատակուած սա մէկ միայն թիւնը,
թէ հայ, պոնտացի ու ապագատականցի երեք
դաշնակից արքաներէն Միհրդատ կ'ըլլայ առա-

ջինք որ սաղմոսդաշտէն կը փախչի, որ եւ ոչ իսկ կարող կ'ըլլայ հոսմայեցի զորաց աղապակներուն տակալ: Ըսի պարզապէս խեղամիւրեւ է եղեւթ-
 թիւնները, մինչդեռ իրաց արդիւնքը ցարգ բոլո-
 րովին ներհակն ապացուցած էր: Ըյգպիսի վա-
 տասարտութիւն մը, եւ այն՝ երեք դաշնակիցներէն
 ամենակորովին վերագրել ուզեմ ուղղակի կը
 հակառէ անբայտնի իրականութեան, նա մանա-
 ւանդ Միհրդատի — ըւրաւոր անխմեցու մէջ
 — իւր զորաց գլուխն անգամ՝ թշնամիներու վրայ
 քաշելն, եւ մզած անթիւ ու անհամար պատե-
 լաղմներուն մէջ շատ սակաւ տոած վէրքերը տես-
 նելէ յետոյ¹: Ըյս հակիրճ, սակայն շատ ուշա-
 գրաւ տեղեկութիւնը, որուն անագրիւրը Վիստ
 է, եթէ բոլորովին ջնջուելու արժանի ալ չըլլայ,
 գոնէ պէտք է ուրիշ՝ յամենայն դէպս մեզ ան-
 յայտ պատճառ մ'ունեցած ըլլայ:

Ըւելորդ չեմ նկատեր հոս սա եւս շեշտել,
 որ հոսմական հետեւակաղսրաց միջնամարտիկ
 գումարտակին կողմէ Հայոց վրայ եղած յար-
 ձակման մը մասին դրումանի եւ Քայնախի պատ-
 մածները մեր աղբիւրներու վկայութեանցը հոս
 մազաառախան չեն:

Հետք է կարծել թէ Լուկուլլոս զէնքի
 յաջողութիւն ունեցած, եւ իւր միջնամարտիկ
 հետեւակաղ գումարտակն իբր ընդգիծամազա-
 քաշեցուցած ըլլայ վրական ու մարական հեծելա-

¹ Ըյս մասին, ի միջի տւոյց, տես նաեւ Ըպդիման, Միհրդատ, ԴԼ՝ 82/83, Դիոն, Գիթը ԼՅ, ԴԼ՝ 13, Պլուտար-
 խոս, Պլուտարխ, ԴԼ՝ 42:

գունդերուն վրայ, ի պաշտպանութիւն հռոմէական տէր պայաւանջի, որով եւ դրուամանի վարկածն ուղիղ եղած կ'ըլլար¹. զայս պէտք էր սակայն նսի փաստացիութեն սպառնացանել, ինչ որ բացարձակապէս անկարելի է, առ ի շփոյէ հաւասար տեղեկութեանց: Ղուկուլլոսի՝ զայս նախատեսելով՝ իւր թեւերուն սպառնացող թշնամի հեծելապարաց դէմ՝ պահեստի գունդ կազմած ըլլալը Պլուտարքոսի սա *πρὸς τὸς καλλιμάχεις τῶν πολεμίων* խօսքէն կը հետեւցուի. *Ὀῦτοι* հանդերձ շատ խնդրական կը մնայ այդ ծրագրին տեւէ առթիւ գործածութեան գրուիլը: Իրաց ընթացքէն միայն դատելով, ես կը կարծեմ՝ թէ աւերորդ իսկ էր այդ: Բացայայտ է թէ հայ հեծելագունդերը հռոմէականներուն առջեւէն փախուստ տուած էին, ու չկայ տեղ մը յիշատակուած, որ անոնք հակայարմակողականի անցնելով՝ իրապէս յետամղած ըլլան Հռոմայեցիները. թէեւ վերջնոցս վիրաւորեալներուն թիւը շատ աւելի եղած էր: Վերն արդէն ըսեր էինք թէ Հայոց ծրագիրն էր այս: Հոս եւս ահա հապճեպով եղած որոշումը կատարուած էր գործադրութիւնը ծրագրին, եւ, բաց աստի, կրկնած էր Ղուկուլլոս գիպոզ աստնին եւս կոչել իւր հետամուտ Յիււոսները. այնպէս որ անոնք դեռ բողբոջին անվթար՝ կարող էին հռոմէական փառանգին երկու թեւերը պաշտպանել: Աետոյ արդէն հետեւեալադրաց նախամտրտիկ գունդին գործած

¹ Guseb. Rom. IV. S. 152.

յարձակմամբը թշնամին այնպէս մը վկանդուած էր, որ միջնամարտիկ գունդին նոր յարձակման տեղի չկար ամենեւին:

Հաստ աւելի անըմբռնելի կը մնայ ինձ Ռայնտօխի¹ վարկածը, որ ուղղակի միջնամարտ գունդին կու ապր զՄիհրդատս ի փախուստ դարձնելու պատիւը: Մեզի ծանօթ տարբերներէն ճշ մեկուն քով սակայն ամենագոյն յիշատակութեան մ'իսկ կը հանդիպինք Միհրդատսի կողմէ եղած սեւէ շարժումի մը, որուն դէմ միջնամարտ գունդը գործածելէ հարկ եղած ըլլալու: Իսկ եթէ Օլտուտայքոսի վկայութեանը վրայ բացարձակապէս կառչած՝ հաստատ մնալ կ'ուզուի ոչնէ ենթադրութեան վրայ, որուն համաձայն, իբր թէ Միհրդատ հստակեցած հետեւապաշտուն յարձակմանը գիտնալ չկարենալով փախուստ տուած ըլլայ, այդ պարագային ռէինչ ընդ դէմ է կտրելով նոյնքան իրաւանք նսեւ ենթադրել, թէ Միհրդատ ուղղակի նախամարտիկ գունդին առջեւէն փախած ըլլայ: Ռայնտօխի կազմած սպիտակաբազան ծրագրին համաձայն՝ ուղած կ'ըլլայ Միհրդատ թիկունքէն Հռոմայեցւոց վրայ իջնալ: գործողութիւն մը, որ, բաւ ինքեան, շատ ալ սգ աակար կրնար եղած ըլլալ. ախոյս սակայն, որ ռէյզպիսի ենթադրութիւն մը արդարացիւնող սեւէ պատճառ գոյութիւն չունի, նո՛ր թէ Արածանիով իսկ Հռոմայեցւոց թիկունքն ըստ բաւականի բաւ պաշտպանուած էր:

¹ Անգ. Հի 164 հ. 185:

Իս, իմ մատիս, շատ աւելի եր միտիմ կօր-
նել, թէ Միհրդատ հոս եւս՝ ինչպէս Ջիգրանտա-
կերաի քով, երբեք պատերազմակից եղած չէր
Ջիգրանի, եւ թէ նա՝ ինչպէս յառաջ, նմանա-
պէս եւ այժմ, հայկական ուժերո ն երկրորդ
կիսարամներն — որոն կօրիցը կը կողմէր բովան-
գակ հետեւակազօրը — ընդհանուր հրամանա-
տարն էր։ Արդ, Արկաղլուի շուին նպատակն
իմացուելով՝ երբ Ջիգրան իւր ձեռքըդնելով
զայն հետադարձելու ելաւ, եւ ի վերջոյ Արաման-
ւոյ ձախակողմն անոյ դէմ ձախատեցաւ, ապա-
հովարար Միհրդատ եւս իւր զօրարանակովն
անոր հետեւան բռնար էր։ Արդ, շատ հաւա-
նական է որ մինչեւ վերջնոյս ռազմագլուխ հաւ-
նիքն՝ որոշիչ ձախատն արդէն մղուած վերջնացած
բռնար, եւ, այս պատճառաւ, Միհրդատ ուղած
չբռնար իւր հետեւակազօրն անագուստ յարձակ-
ման մը մղել, այլ զայն սպազային աւելի աղդի-
ցիկ կերպով գործածելու նպատակաւ՝ առանց
պատերազմելու, հետացած բռնար ռազմամտեա-
լին քովերէն։ Եւս հաւանական միջադէպն ան-
շուշտ առիթն առած կրնար բլլալ Ախիոսի
ծանօթ քննադատութեան, որով կը պարտէր նա
դՄիհրդատ թէ «տակալ չկարենալով հռմայնդի
զօրաց ազազակներուն՝ փախած է ռազմագլու-
խէն»։ Գուցէ թէ Մոմսէն եւս իւր վերջիչեալ
խաւիքովն այսպիսի կամ նման կարծիք մը յայտ-
նել ուղած բռնար, այդ պարագային սակայն,
պէտք չէր անհատական կարծիք մը՝ իւր հաւ-
ատաւուն իրողութիւն մը, վճռականայէն ներ-

կայացընել: Այս բոլորն, ի հարկէ, ենթադրու-
թիւններ են լոկ, որոնց ստիպուած ենք մենք
դիմել մեր աղբիւրներուն անբաւականութեան
եւ որոշ տեղեկութեանց շարժութեան պատ-
ճառաւ:

3.

Յաղափարագրութիւն եւ ըմբոստութիւն Նոսթրալան
բանակիւս:

Այսպէս թէ այնպէս, Վուկուլլոս յաղթու-
թիւն մը եւս շահեցաւ. գաղնակիցներուն վրայ,
որոնց — ինչպէս արդէն տեսանք — մեռեալ-
ներովն ու վիրաւորներովն խոնուած էր ռազմա-
դաշտը: Այս ճակատամարտին մէջ Հոռմայեցւոց
եւս ունեցած կորստանքուն թիւն ասանոր համե-
մատութիւններու հասած էր: Պլուտարքոս, ըստ
իւր բարի սովորութեան, անոնց վրայէն, բնակա-
նաբար, լրտնութեամբ կ'անցնի. մինչդեռ Կատիոս
Գիան բացօթեշ կը խոստովանի Արածանւոյ ճա-
կատամարտին մէջ անոնց առւած ուժանոր կու-
րուսար, եւ վիրաւորեալ ու անկարող զինուոր-
ներու շարագանց այս բազմութիւնը գլխաւոր
պատճառ կը նկատէ նա Վուկուլլոսի հայկական
աղշուանքն ընդհատելով՝ փութով եւս գառնալ
ստիպուելուն: Հոռմայեցւոց կրած այս մեծ կու-
րուսար, ի հարկէ, այնքան պիտի չկարենար ընկճել
Հոռմայեցի հրամանատարը, եթէ նա՝ այդպիսի
արիւնահեղ ճակատամարտի մէջ չաչուած յաղ-
թութենէ մը յետոյ, կարող ըլլար անխափած

իր կէտ նպատակին համեմէ: Այս սակայն Հրա-
ջողեցաւ: Այն, յաջողեցաւ: Լուկուքոս իր թշնա-
մին ճակատանքու, ստիպել՝ անոր մայրաքաղաքին
սպաննալով. յաղթեց անոր թէկէ՝ դժուարա-
մարտ պատերազմի մը մէջ. վանեց վիանգից հայ
հեծելազունները ձիոյ մալանակ, ու վարատեց
վայրաժառին զրուեց զանոնք, եւ սակայն, ի
վերջոյ, շաջողեցաւ այնպէս ուժասպառ ընել
ղանոնք, որ անգամ մը եւս չկարենային անոնք
հաւանորդուիլ ու իւր բանակին յառաջնադա-
շտութեանն արգելք ըլլալ: Դարձեալ Յիսկրոսի
հետեւակազօրաց զուսարսակն իւր բոլոր կազ-
մածքովն անվճար ու պատրաստ կեցած էր, որ —
իւր ծրագրին միշտ հաւատարիմ — երկրայական
ճակատներէ շարունակ խուսափելով՝ սպաննալիք
էր միշտ հոռմեական բանակին:

Այսպէս ուրեմն իրաց վիճակը ծայրայեղու-
րեն աննպատ ըլլալով հանգերձ Հոռմայեցոց,
Լուկուքոս անգրգռելի հաստատամտութեամբ
իւր շուն շարունակեց՝ գիմագրու գիմելով իւր
սաւաղագրած նպատակակէտին: Այս պայտզան
միայն ինքնին զիս առաւելագէտ կը հաստատէ իմ՝
այն համոզման մէջ, թէ Հայաստանի երկրորդ
մայրաքաղաքն Արտաշատ այնքան ալ շատ հե-
տու չէր կրնար եղած ըլլալ Բրոմանոսի ճակա-
տամարտին թատերարեւմն, ինչպէս Մոմեն¹:

¹ Ան ստուերն շորո՞ւմսուն ընթացին մի պէտք
էր համեմէ Արտաշատ, ու վերջոյցինէլ արշաւանքը: Մոմեն,
Röm. Gesch., III, էջ 75. 1860. Հայոց նախնիքն
պատմութեան իւր ընթացքով Մոմենին (էջ 10):

Առջեմախ¹ եւ այս վերջնայն հետեւելով նաեւ
Գարեգաշեան² կ'ուղեն դաշն ներկայացընել:

Ասոցք է որ Հայաստանի աշխարհագրական
դիրքին ու անոր միմտրութեայն հանգամանք-
ներու մասին Հատանյեցոց Թեեցած ծանօթու-
թիւնները շատ թերի էին. նոյն իսկ դեռ մինչեւ
Մետաֆիսի ողորդ. այսու հանգերն ես չեմ տա-
րակուսի որ Ղուկասիտի Նման գրուշաւոր Բաղ-
մափար մը առանց տեղական պայմաններու մասին
կանխաւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ տանլաւ: Այս-
պիսի ծանց ու մտանդներով ինչ չուի մը որոշում
առած ըլլաւ. մանաւանդ թէ Յիպրանի մաղեմի
Ճորտերուն հետ իւր մշակած բարեկամական
Կարարերու թիւններու եւ դաշնագրու թիւններու
չորհիւ՝ շատ ալ հաւանական էր որ. անոնց լաւա-
պէս ուղեցոյցներն իւր արամագրութեան տակ
գրուած ըլլային: Այսմէ զի անմասն թիւն եղած
պիսի ըլլաւ Ղուկասիտի կողմէ, եթէ Անպատմիւրի
երկրորդ կիսուն, երբ հասարակօրէն Հայաստանի
խառնուել ձմեռն սկսած կ'ըլլայ արդէն. ուղած
ըլլաւ հոն զմտադրական գործողութեան մը
ձեռնարկել: ու տաժանագոյն չուի մը մղել իւր
զինուորները, որոնք առանց որոշ արդէն շարունակ
իրեն նորանոր հոգեր կը պատճառէին: Այսմէ զի
պէտք ենք գիտնալ որ բանակին մէջ ծագած
ապստամբութիւնը մէկէն երևան չեկաւ. այլ
առաքինաբար զարգացաւ: Ի հարկէ, հետա-

¹ Էջ. 48 ՅՈՒ:

² Երաւաշաւ եր Կաթողիկէ հեռի. եւ ամեն Հայոց
մը է իւր կատարածն. Բ. էջ 140:

Բնական շատ մը դեպքեր հրամանատարին տեանձր
 հասեր էին, և կատարելապէս իրազեկ էր նա
 բանակին մէջ տեղի ունեցող անցուղարձերուն,
 նա մանաւանդ որ ինքն ալ արդէն կանխա-
 տեսնց հետ տեսխորժ խնդիրներ ունեցէր էր,
 ու հազիւ հազ յաջողէր՝ զանազան խոստում-
 ներով, զանոնք այս նոր արշաւանքին շահիչ,
 Աւելցընենք ասոնց վրայ որով՝ նաեւ պաշարին
 անտարանայր, ծանրակշիւ պարագայ մը ինքնին.
 որ այս վերջերս յատկապէս շախապանց շատ
 զգալի եղած էր բանակին մէջ։ Արդ, այս ամէն
 զորեղացոյն պատճառները բաւական էին, կար-
 ծեմ՝ զԼուկուլոս, — որչափ որ ալ նա իւր բարե-
 գուշակ աստղին վրայ զորաւոր հաւատք ունեցած
 ըլլար, — լիովին համոզելու, թէ իւր այս ձեռ-
 նարին ի յստակութունէ իսկ ձախողման գաւառ-
 պարտուած պիտի ըլլար. եթէ, քանի մը սրտե-
 ընթացքին մէջ, չկարենար իւր նպատակին համարի։

Հիւանդներն ու, վիրաւորները, որոնք չուե-
 լու արգելք կարող էին ըլլալ, ևս թողցով՝ մեկ-
 նելու, վրայ մատնելն բացարձակապէս անհնար
 էր։ Արչափ որ ալ ճամբարն ամրացած ըլլար,
 այսու, հանդերձ Միհրգատի յարձակմանը պիտի
 չկարենար տեղալ, իսկ հոռմկական բանակը, որ
 բարձրաբերձ լեւներով բաժնուած էր անկէ՝
 զժուարտա պիտի կարենար սժանդակել անոր
 իւր մարտիկ զինուորներէն կարեւոր մաս մը
 դարձնալ վրայ տալով, եթէ՝ յաջողութեան
 վրայ քիչ շատ վստահ, ընդդէմ՝ Միհրգատի
 պաշտպանելու ելլեր դարձ. Հետեւաբար Լու-

կուլքս անպատճառ միասին տարած ըլլալու էր իւր բոլոր վերաւորները, զորոնք առանց մեծ միասփ ան տակն միայն հետք էր փոխադրել, երբ կարու ելիք ճանապարհն երկայնաձիգ չէր, շեւտ-ւարար, Երատաշատ՝ Երածանիէն առ առաւելն 6 — 7 օրուան հետաւորութիւն մը կրնար ունեցած ըլլալ: Այս՝ համեմատարար կարճ ճանապարհն առանց վտանգի կտրել կարենալու յուսով, վերջուց Լուկուլքս իւր բանակեակը Ճակատա-մարտէն անմիջապէս յետոյ, ու ձմեռուան դիշխ-րահաւոսարի միջոցներուն մէկնեցաւ Երածանույ տփերէն, որպէս զի Յրատաշի վրայով անցնելով, ուղղակի Կրասիի աւազանն իջնէ:

Հայկական բարձրաւանդակն Երասիի ձա-րէն անջատող բարձր լեռնազանգի շարունա-կական այս ելեւեթքը՝ Լուկուլքսի իւր զինու-որներուն ցարգ ընել հրամայածներուն ամենա-առժամեկին էր: Անպատեմբերի վերջէն երբեակին՝ սկսած էր արդէն ստրահարթին վրայ ձիւնել, եւ. անասուններն ցոզեղնամով պարտուած էին անառններու ծառերն ու թուփերը. իսկ գետերն ու ջրաշեղջիւր օստի նոյրը խառով մը ծածկուած: Այսպիսի սառնաստուղջ ցրտութեան ու ձմեռ-նային եղանակին այդքան դաժանութեան, բնա-կանաբար, վարժ չէին կրնար ըլլալ արեւա-կաստի զաւակները, ու այս պատճառաւ սաստիկ կը նեղուէին ցարտէն: Ամբողջ օրն իրենց թրջած զգեստներուն վըջ մնուլ ստիպուած էին անոնք,

1. "Աղք" (αἰσθητικὸς φθίνοπατρις, Plat. Luc. c. 2) ուր նաեւ յարեմակութիւնը:

և Երկիրքէն մեղմով տեղացող ձիւնի փաթիլները մինչև իրենց ռոկքները տամկացուցած էր զանոնք: Այս արգասառելի վիճակի մէջ, ստիպուած էին. գիշերները, խեղճ ու ոգորմէի կերպով. խոնաւ դեմնի վրայ, գեանախշափ հանդիւի: Խմելու ջուրն անգամ այնքան սառնապաղ էր, որ կենդանիները կը դժկամակէին զայն խմել. իսկ գինուորները պէտք էին զայն, իրենց գործածութեան համար, նախապէս արքայրնել ու խմել: Բացի այս ահաւոր տառապանքներէ, կիսով չափ միայն կցած գետակներու՝ վրայով անցքն եւս անպարտելի դժուարութիւններ պատճառեց հոգեմեակն ըմբակին: Կեանքու վրայ կապուած սառցայի նորը խաւերը գինուորներու, եւ ձիւններու բնառն տակ շատ ստեպ խորտակուելով, իրենց սուր ծայրերովը գլխաւորաբար ձիւնը կարեմէր կը խցէին՝ կտրելով անոնց ոտքերուն կտրիւնը. նմանապէս գինուորներն չէին կրնար առանց վէրք ստանալու այդ շատ վտանգաւոր տեղերէն պրծիլ:

Այսպիսի նկզութեանց ու տաժանոց ներքեւ հասնոյցի գինուորներու տեղագոյնութիւնը, որ արդէն անթեղուած էր՝ մէկէն բոցավառ բորբոքեցաւ: Դժկամակութեամբ միայն ու տկամեայ անոնք այսնոր տրշաւին հաւանութիւն տուեր էին, որով և շուի միջոցին իրենց տաղտուն ու տեղագոյնութիւնը զանազան առիթներու տառն չքաշուեցան յայտնել իրենց զօրութարին. իսկ այս անգամ անոնք պտտեկացին ևւ մինչև. իսկ օտուեկանեցին իրենց հրամանատարին խիտ հրամաններուն: Ըստ պրուտարքոսի, հոսմեակն

բանակին մէջ ծագած այս ապստամբութիւնը
բուն իսկ պատճառն եղած կ'ըլլայ Լուկուլլոսի
եւ զատեալ ստիպելուն, եւ այսու միանգա-
մայն անոր մեծ ժողով կատարեալման
ծրագիրներուն վերջնականապէս ձախողելուն.
մինչդեռ Ապոլլանոս ու Կատիս Գիոն՝ Հռոմէյեց-
ւոց համար այս ստուգիւ շատ անպատուարներ
իրողութեան վրայէն լուսութեամբ անցնելով՝ կը
շատանան միայն մասամբ ՚ը վերահաս ձախը՝
եւ մասամբ մ'ալ վերաւորներու մեծ թիւին հետ՝
պաշարին եւս անօրութիւնը՝ ցոյց տալ իր
իրական պատճառ հռոմէական բանակներուն
նահանջի գիմելուն: Այս ամէն պատճառները
սակայն, այն, յինքեան բաւական ծանրակշիռ.
զոյս թիւն ունին արդէն, երբ Լուկուլլոս՝ Բրա-
ժանոյ քովերէն սկսած էր իւր շուն շարունակել
դեպ Բրաւաչատ Լեթէ նոյն ատեն Լուկուլլոս
դանտը այնքան ծանր չէր համարած, որ իւր
շունն եւ կենալ ուղէր. այժմ՝ ոտաւել եւս
յանմէ պիտի չուղէր առնուլ հրաժարիլ անկէ.
փսն զի քանի մը որան ճամբայ կտրած էր ար-
դէն, ու իւր նպատակին ունել եւս մտնեցած:
Հեռեւարար ուրիշ պատճառներ փնտրուելու է
Լուկուլլոսի այս նահանջն արդարացինոջ, պատ-
ճառներ, զորս կրցած չըլլայ Լուկուլլոս նախատե-
սել: Համակարծիք եմ՝ յայսմ Բրաւաչեանի՝ որ
համարօտիւ փրկուծէլէ յետոյ այն բոլոր դրդա-

* Appianus, Mithr. c. 87.

† Գիոն, 98ր Լև. 92. 81.

* Ընդ էջ 243-ում:

պատճառները, որոնք կրնային ազդած ըլլալ Առ-
կույտի վրայ, կ'եզրակացընէ. « Դեմ կը լծուի թէ
կրնանք ընդունիլ որ Առկույտի յատաճխաղա-
ցումն ի խոր Հայտ ունի, ան զիւրին գործ մը չէր, եւ
թէ յաղթութիւնները միշտ իր տրամադրութեան
ստիճանէն Վաղէ ձեւովն, որ Հայաստանի մէջ
երբեք յաճիս, յույն սպաստսին չոկսիր, Առկույ-
տի զորքերն իրենց սպարապետը յետս գումա-
րու ստեղծելու համար ունէին տրիշ պատճառներ,
որոնք պատմագիրներէն տեղաւ չեւառած են »:

Ինչ որ իրողութիւնը Բաղրուստիոսի՝ Պրու-
տարքոսի ազդիւրին մէկ գիւտը չէ, բացարձէ կը
տեսնուի Արիւնքի վրան ընդհանուր հրամանա-
տարութեան Պաւլոսի ձառէն¹, ուր նա յաղթա-
կան Առկույտի հասցէին եւս քանի մը գովա-
սանական խօսքեր հիւսելու պարտականութիւնը
չի ժխտեր թէեւ, սակայն ոչոք տեւող ձառին
մէջ յայտնի ճիշդ մը կ'ընդունորուի, Պաւլոսի
հակադրութեամբ զԱռկույտու աւելի ստորագոս-
ներկայացընելու. եւ այս պատճառաւ պիտի շու-
ղէր նա, բնականաբար, Առկույտի վրայէն լու-
թեամբ անցնիլ, եթէ մանաւանդ հայկական ար-
շաւ անընդուն ձախողանքը՝ պարագաներու ան-
տեղեակ ընդհանուր հրամանատարութեան մը
սխալ հաշիւներուն վերադրել հարկ ըլլար: Բա-
կայն նա իրեն բնածին ճարտարութեամբ, Հոս-
մայեցեաց անբան անհամոյ այս իրողութեան
վրայէն թեթեւ մը անցնելով հանդերձ, տալափ

1. ԳԼ. Թ. 5. 231.

գանձ կ'ըսէ. «Պատերազմի թատերափայլը Հռոմէ
չառ հետոս պանուերան, եւ միտնդ առաջն պի-
նուորներն իրենց սիրեցիներան տեսութեանը
կարօտացած քլշալուն՝ անմեր պահանջեցին եւս
դառնալ, ու մերթեջին աւելի յոռուջ երթալ»:
Անայ պատշաւորութեամբ մ'ալ վաղ կը յա-
ւելու. «plura non dicam» (աւելին չըսելու հա-
մար), բնականաբար, որպէս պի Հռոմէացիոյ
հարստը հրապարակամտութեամբ չընէ: Արեւելոն
թէեւ բնդ համար ըմբռնութեան մը խօսքը
չ'ընէր, սակայն շատ դիւրաւ կարելի է գտնի առջ
բնդ մը կարգալ ու պաշակել: Էյամենայն գէղա
Արեւելոնի մը բերնէն սցապիսի խօսք չէին
յաւել, եթէ երբեք չուկուրս, իւր գինուորնե-
րէն, հակառակ իւր կամօք, տախտած չըլլար
յեռն նահանջելու:

Ասոր իրենց պահանջը նախ օրինաւոր
ծաւրով ձեռք բերել փորձեցին. եւ այս նպա-
տակաւ իրենց սպաններն կազմուած պատգա-
մաւորութիւն մ'ալ հրամանատարին զնկեցին,
ինդրելով անկէ որ ոչ զազրեցընէ յառաջիա-
ղացութիւնն ու եւս դառնայալ փողերն խեղճ
հնչեցընէ: Սակայն հրամանատարէն տապա-
մերթողական պատասխանին վրայ՝ խեղեցան, եւ,
գիշերաթառն, տղազակ բառնալով՝ իրենց վրան-
ներու տակ խաւմը խաւմը մոզմուեցան եւ ան-
վերջանայի կերպով, դանդաղ գիշերը, գոռացին:
Չուկուրս հասկըցաւ. թէեւ այս ծանօթ աղ-
գանշանին իմաստը, տակայն սկզբուն մեծ կա-
րեւորութիւն չուկեց բնծայել անոր: Սակայն երբ

տեսաւ. որ զհնուարներն իրր ծածրութեամբ առած, եւ անշեղի կերպով մտադրած են հրամանատարին հրամաններուն շնորհանգիւլ, այն առնել լիզտին շիշար փոխեց, ու սրտատուախմոր աչքերով սկսաւ տղաշել ու խախտնել սպանելն ու զհնուարները, որ գննէ քիչ մը ժամանակ եւս համբերէն, մինչեւ որ «Հայոց պարբերականը, Հասկոյ փութիտ» թշնամեցն այդ ձեռակերպը գրաւեն ու հիմարչատակ կործանեն: Այս ձեւ խախտնալը մը, բնականորէն, անտեղի պիտի բխար, եթէ Հասկոյեցիք իրենց նպատակին հասնելու համար դեռ իսկ բազմօրեայ ճաշակարհ անենային առջեւին չտեղու: Թշնամի մայրոցադարին մերձաւորութիւնը մասնաձեռք առ իստքերէն եւս շարժուեցան լեզուները, որոնք իրենց կամքին վրայ կեցան յատուած:

Այսպէս ուրեմն Լուկաբա, ի վերջոյ, տեղի առլ ստիպուեցաւ. իւր զինուորներու հետ տուխեան, եւ ետմնաժողովատանցի պատերազմներով շահած իւր բոլոր տղիւնքները վտանգեցով՝ յետա նահանջելու. որոշումը տուաւ:

4.

Եւստան՝ նոսժանգան քանակի եւ գրաւում ՄՈՐՔՈՒՅ:

Այս դէպքէն խորապէս յուզուած՝ նահանջի փողերը հնչեցընել տուաւ Լուկաբա, եւ ատարանան տարբեր մէկ ճակրով՝ լեռնադաւառն հարստային զոր իմասեկը խաղաղաց իւր բանակը, ու բռնակեցաւ ճիշդ այն միջավայրը,

ուսկէ, նոր յաղթութեան մը յետոյ, մեկնած էր, զարնան, դէպի խորագոյն գաւառները Լալլաւան աշխարհի: Կուկուբոս ստեղծեց այգրան ալ զիւրագին պիտի շխմնուէր ապստամբ զինուորներու՝ իրենց տենչուցած հանգստակայ ձմերուկները: Կոր գետ Խիշագետքի մէջ, Տիգրիսի աջակողմեան եզերքը հիմնուած ամուր բերդաբաղար մը՝ Անթիոն (Antiochia Mygdonia)¹, որ տակաւին Լալլոյ ձեռքն էր: Ընս, այս քաղաքին մէջ, Տիգրանի մէկ եղբոր՝ Խուրս իշխունին հրամանատարութեան ներքեւ կը գտնուէր ստուարութիւ բերդապահ գունդ մը, որուն պաշտօնն էր, ռազմագիտօրէն աւագ կարեւորութիւն ունեցող այս սահմանաբերքը, զորմ ամանակին Տիգրան Պարթևներէ իջած էր՝ անոնց դէմ պաշտպանելը²: Զինուորական խորհրդատուի հանգամանքով տրուած էր Խուրսի, — որ, ի հարկէ, իրր եղբայր ինքնակալին, լոկ անուանապէս վերին հրամանատարի տիտղոսը կը կրէր, — պատերազմող էսն Կալլիստարոս, որ Ամիստի ամրութեանց հրամանատարութեանը միջոցին իր ցոյց տուած անվեհեր ու յամառ դիմադրութեամբը մեծ համբաւ շահած էր³: Եւ ապահովարար հոս Լալլայի երբեմն յԱմիստ, քաղաքին հերոսական պաշտպանութեան հողին եղած բլրուղւ էր:

¹ Strabo. XVI, 1, 23 (747) և Plut., Loe, c. 32 ուր նաև յտեղեկեցը:

² Կասիոս Դիոն, Կիսք ԼԵ՝ 7Լ՝ 81

³ Plut., Loe, c. 19; Appianus, Mithr. c. 83; Mommsen, c. 45.

Մծրինի մէջ ամբարտաւած մեծուգանձ հարստութիւններն, ինչպէս նաեւ ուսեալի տնայաւորներն արդէն ցանկալի կ'ընէին զայն Հռոմայեցոց: Աստուծոյն աստեղ միայն ահա փառաւանջիկ նկարագիրը չուկուլտի, որ կը վաճառէր վերջին յաջմանակ մը եւս շահած՝ իւր քանադարձութեանց ապարդիւն հեռանալ: Արդ, այս գիտաւորութեամբ տոգորուած, անցաւ շուտ մը ձիգրիւր, ու շեշտակի Մծրինի վրայ քաղեց, որպէս զի Եստիմոգիտական շրջանը զայն շրջապատէ ու պաշարէ:

Կարծուած ինչպիսի տակալն զի բին պիտի չըլլար այդ պաշարումը: Արդաւ որ ալ Պրոտարքոս, որ պատեղաւմին այս միջոցեպին վրայէն համոտատիւ միայն կ'անցնէ, կ'ըսէ, թէ Վուկուլըս կարճ պաշարում մը յետոյ քաղաքը յարձակմամբ առաւ, տակալն Կատիս Գլոմի՝ նկարագրութեան տակալն կը տեսնուին պաշարման աշխատի զմաստի թիւները: Ինչպէս վերն ըսած էինք, քաղաքը շատ անուր շինուած էր եւ երկարատիկ թանձր պարիսպներով շրջապատուած, որոնք իրարմով մ'իրարմէ անջրպետուած ըլլալով՝ զայն գրեթէ անտախտ կ'ընէին, բաւական որ բերդապահ զինուորներն պարտադանց չցանուէին, ու բերդերու վրայ ոչ ոք չէր հակին: Եթէ զինուորներն իրենց պարտականութեանցը մէջ թերացած չէին, Զայս կ'ուզէ անշուշտ հասկը-

ցընել, Կատարս Գիտն երբ կ'ըսէ, ինչպէս ընդհանրապէս (սոյսնքն Վուկուքոս): Սակայն իրաց ընթացքէն միայն դատելով, մենք հաստատու չենք գտներ, որ Մծրինի պաշարումն ամառուան եղանակին ինկած ըլլայ: Վասն զի Վուկուքոս աշնան արեւադարձի միջոցներուն, որ է ըսել՝ Սեպտեմբերի վերջին երբեակին մէջ էր, երբ Հասասանի ներսնաշխարհէն ետ նահանջել սկսաւ: Սենք հետեւարար Մծրինի պաշարման սկզբնուարու թիւնը Հոկտեմբերին պէտք եկել ընդունել, որ միջոցին այս երկրին կլիման զՆոյնի շատ տաք կ'ըլլայ: Հետեւարար ոչ մէկ յաջողութիւն կրցած էր ձեռք բերել Վուկուքոս Հոկտեմբեր տմայն մէջ, ցորչաւի հաշ պահակախումբն աշուրով կը հսկէր, ու հերոսարար կը պաշտպանէր քաղաքն պարթիսպները: Սակայն երբ դառնաշունչ ձմեռը մերձենալով քաղաքին վրայէն ցուրտ ու փոթորկալից հոփը սկսան տնցնիլ⁶, պաշարուածները կտրուեցին թէ ալ եւս ամեն փորձեց անցած է, եւ թէ Հոսմայեցիք առանց բան մը վճարած ըլլալու՝ խեղճ պաշարումը պիտի վերջընեն ու ետ քաշուին: Բայց քիտ ինքնախարս թեւաթիւ սկսան պահակները տակաւ

1 Ձեռ իերեւ թեան տաթնանացոյցը Պրոֆ. Հայրապետի Առն. Սոսնի Մարտիրոս թեան տաթնան, իրմ 1900 թվ. հետաւարս թեան մը վրայ գտնուող Մծրինի բնակարար շատ չի կրնար խտարել: Հոկտ. 1892 թ. 45 հոյտը արուած է:

2 Հմեռ, քաղաքներու մասին Կատարս Գիտն, գիտ. Ե. Ե. ԿԷ. 7 եւ Պրոֆ. Լ. Կ. ԿԷ. 32:

առ տակաւ իրենց պարտականութեանցը մէջ
 թերանայ: Այս շատ նպաստաւոր պարագան
 դարձեալ շփոթեցաւ Հոռմայեցոյն ուշակարու
 աշխերէն, որ պատե՛հ տո՛խին ասանց ձեռք
 փախցընէրաւ, փոխորկարեց ու խաւարչաին գիշեր
 մը, երբ տիրող թանձր մթնոթեան ու տեղա-
 տարափ անձրեւին պատճառաւ յայդ մ'անցին
 չէր երեւար, ու բերդապահներէն շատերը՝ նոյն
 գիշերը Համ'ոյեցոյց կողմէ յարձակման մը
 շուրջանելով, իրենց կայանները լքած հեռացեր
 էին, Առկուլոս յանկարծ հրաման արձակեց
 իրեններու՝ պարփապներուն վրայ յարձակիլ
 խռնելն իմացի Հոռմայեցիք գրեթէ ասանց նմա-
 րուելու տիրացած արտաքին ամուր պարսպին,
 ուր քնացող պահակները սրտապիտոյ տպաննելէ
 չեաղջ՝ դէպի խրամը յառաջացան, որ դիտեր
 ներ, ին կամ երկրորդ պարսպէն կ'անջատէր: Հոս
 կամուրջները քանդուած գտան, որով խրամին
 մէկ կողմը մացառներով ու ձիւղերով չեցրնել
 ստիպուեցան, հանդիպակաց եղերքն անցնել կա-
 բեւար: համար: Այժմ՝ հասկցուեցաւ թէ որ-
 քան իրաւունք ունէր Առկուլոս, այսպիսի խա-
 ւարին ու անձերեւոյս գիշեր մ'ընտրելու: Այսան
 դի երկրորդ պարսպին պաշտպաններուն ըդս օրով
 արձակած թռնէ կրակին տակ մեծ կորուստով
 հաջիւ ինէ պիտի կարենային Հոռմայեցիք խրա-
 մին հանդիպակաց կողմն անցնիլ, եթէ նոյն իսկ
 եւս մըրեւելով բնկրկելու յատկաւ էին, ինչ որ շատ
 ալ սնհասանական չէր: Այսպէս շարապէտ գի-
 շերուան մը միլիտարիզմիկ այդ աղջամուղջը, որով

պալ տարուած էր Մծրին, խափան եղաւ հայ կու-
րտաձիգ տղեղնաւորներու նշանաւաթիւներ, ու
սեննց՝ իմ շնամբներուն վրայ տեղացուցած կրակը
— հաւանարար հրանոցան կարածիւ թ' ինչպէս
ճիգբանտներաւ պաշարման միջոցին, — ոնձրելի
կաթիլներուն տակ շիջաւ ապարդիւն, Հոսանքե-
ցիք տաւնց կորուսաւ մը սղբալու՝ անցան խրամը,
եւ համագունդ ու խուսերմեթոց յարձակմամբ
տիրեցին նաեւ երկրորդ պարտոյին, որ տաջնոյն
չափ ամուր չէր:

Մծրինի անկմամբ, ճիգբանի՝ տաւրտեան
չզիմային հարաւակաղմն ունեցած այս վերջին
բերդաքաղաքն եւս, բացի միջնաբերդէն, —
ուր ապրտատնած էին երկու հրամանատարները
Խորա եւ Ասիւ խնդրաւ, — Ասիւ կուրտի ձեռքն տե-
ղաւ: Բախաւ շարժուն փոփոխման վրայ յայտը-
նին դրած սեննի՝ երկուր ասեւն, բնականաբար,
ոյխի չկարենային դիմանալ հան: Հետեւաբար
Ասիւ կուրտի դրած բոլոր պայմաններն ընդունե-
լով՝ անձնատուր եղան անպայման: Խորա, ճի-
գբանի եղբոր հանդէպ մարդտէր վերաբերմունք
ցոյց տրուեցաւ: Ասիւ կուրտի կույմ - սակուն Ասիւ-
լիմարաւ, որուն գէթ անհաշտ ասեւութեամբ լե-
ցուած էր Ասիւ կուրտ, չզիմայի պարնուեցաւ, տա-
ւանց իսկ հրամանատարէն ունկնդրուելու, ար-
ժանի համարուելու, որուն թէեւ նա խոտաւացած
էր իմարուն արքունի գանձերը ցոյց տալ: Այս,
բոս Պիւսաարքոսի կարծեաց, պատիժն էր Ասիւ-
լիմարաւի, որ Ամսու քաղաքը հրդ, Դարակ տա-
լով, առիթ չէր բնծարած մարդտէրն Ասիւ կուրտի

քաղաքին յոյն բնակիչներուն հանդէպ իւր բութ հաճախ մարդասէր վերաբերմունքը քոչոյց ապաւ-

նայց իմէ սրգեօք այս էր իսկական պատ-
ճառը, որուն համար այսպիսի անվայել ու ամար-
դի վարմունք ի մը արժանացաւ։ Կարէ խնայ ու, իմէ
այրու, յազարդ տուած եղաւ Լուկուքոս իր վրի-
ժառու գգացման, շղթայի գարնել տալով գորտ-
վար մը, որ զինքը՝ — այլուստ միշտ բախտաւոր
եղող հրամանատար մը, — երկիցս կտակցուցած
էր իւր յաղթանակը՝ ընկեաց ին մէջ, նախ՝ Ամի-
սոսի առջեւ, եւ յետոյ այլժմ՝ ալ Մծրինի պա-
րիսպներուն շուրջ, իւր ծախսաւր ու անվիհեր
պաշտպանութեամբն այս երկու քաղաքներուն։
Այս խնդիրը վճռական կերպով կը լուծուի պիտ-
տարդոսի խնկ վերջութեամբ։ Նոյն 1517 զինուն
մէջ բացօթյապէս կ'ըսէ, իմէ Կարէ խմորոս իւր
հերոսական գիմարտութեամբը Հռոմ, եղևոց մեծ
միաս պատճառաւ էր, որուն համար նա յետոյ
իլին սրժանի պատիժը գտաւ (ὡς ἐπεί τινα
ἐξήμας ὁμαρτυ), Կիսառմիասօր հրկիւման մը խողը
միայն ինչը կ'ընէ։ Կեմէ երբեք Կարէ խմորոս այդ-
պիսի ծախսեցեղ միջոցի մը գիմած էր, զայդ,
տալահաճարաւ, իւր նահանջող բերդապահ գուն-
դին պաշտպանութեան համար կրնար յորժը ըլ-
լալ։ Իսկ մը՝ որ շատ ալ բնական է, ու հետե-
ւաբար դիւրաւ արդարանալի։ Սակայն նոյն ինքն
Պլուտարք ոսի՝ վերայիշեալ այն զինուն մէջ տու-
ած անդրադոյն անդեկու իմիւններէն բացօթյա կը
սեւնուի, որ բուն իսկ Հռոմայեցիներն էին
զինուսօր պատմութեամբս հրկիւման քաղաքին,

եթե ոչ գիտնամք՝ ալլ զոնեայ անուշադրու-
թեամբ, հասցուա կողարուաք միշտցին¹։

Հոս եւս ոհո բազայալա կը շեշտուի Պրո-
տարքութ՝ իւր պատմութեան հերոսը պանծացը-
նելու ձգտումը, որ կը հանայ անոյ քինայրդ
նախանձութեղիր այս արարքն իւր արդար պատիւ
պատկել՝ առանց սեկոյն միտ զնեղու որ նա աշուս
ինքնիրեն հակասած կ'ըրայ։

Գրաստած քաղաքէն աւար ինկած ուրա-
պաշարը իմիջ առաւ Նուհայրի իւր ձմերոցը
կրկին հաստատել հոն, որ նա, նախորդ տարին,
գողար սոսան նստած էր. առ տարբերութեամբ,
որ այս անգամ՝ Զիգրիտի երկու եղերքներուն
վրայ ալ բանակեցաւ. սլախն զրաւուն Խճիկն
ու բարեկամ՝ Կողոստայ երկրին մէջ։

Մեզ գոնայն այ մայրաքաղաքին առումը, որ
վերջին յաշիմա թիւնն եղաւ Լուկայոսի, հարելի
է վերջուս որոս թիւնը նկատել նաեւ անոր հայ-
հաճան արշաւ անքննութեւ Բյուքարատակելի դեպ-
քին յաջորդող իրաւարձութիւնք՝ Լուկայոսի
համար պարզապէս հոխողանք եղան ու ծաւր
յուսաբարութիւնք, որով նա իւր տարիներու
ընթացքին մէջ աշխարհակալած հողատուերու,
համեմատաբար շատ հարձմանակամփոխցի վր
մէջ մին միւսին ետեւէն գարնեալ ինչնամոյն
թողութ, ստիպու եցաւ, վստն զինաւ՝ շաջողեցաւ
իւր ընտան պնտարներուն սերն ու վստահու
թիւնը վերաշահիլ, եւ երկրորդ՝ շիրքաւ Հոսմի

¹ Հմմտ. նաեւ Բաղուստիոս, Ալաուտ, հակարք, Գ. 51։

մէջ իրեն սխեմիս՝ հակառակորդ հասակցութեան հանած հար հասակին գէտ մարտիչ, որ ամեն աղօթելն միջոցներով ջանահնար կ'ըրկար իւր տաղաշումը փութացնել:

Եւրդ, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ տեղի տնեցող պատերազմներու խառնարանը Հայաստանի հողէն դուրս՝ կրկին ի ժամանակը փոխադրուի, այս պատճառու մենք եւս հասփելու ջանկար կը դնենք մեր ներկայ ուսումնասիրութեան դաս պատմական բաներու:

Գլուխ Զ.

Միջոցառման մաս երկրորդ տարւոյ
պատերազմներու եւ զորք շահերու:

1.

Մշտն և անսխալ:

Արդ եւ ճշ 7 տարւոյն զորաւորութ. եւ պատերազմական դրժողութիւններու. այս երկրորդ մասին զուտ տեղադրական նկարագրութեանն արեւմ' կ'անցնիմ', բնաւ յոյս մը չունիմ'. թէ պիտի կարենամ աներկրայեղի արդիւնք փնտրել ինչու որ, ինչպէս օրդէն կանխաւ ըսելու էի, այս երկրորդ տարւոյ գեղքերու. մասին խօսող մեր բոլոր ազգիւրները մերձաւորապէս իսկ բուռնաբար չեն առ աչդ: Մեր տնեցած առկաւա-

խիւ գրաւիան տեղեկութիւններն եւ տեղերու գորքերը, առաւել ինչպէս կը ներկայացընեն մեզ ուղեգիրները, մի առ մի քննելէ յետոյ միայն կարող ենք լսել ենթադրութիւնք բնութեիդ այն ինչ որ մեզ ամենէն տեսիլ հաստատեալն կը թուի:

Ընդ, որպէս զի Ղուկասի հետեւած աղին որոշ չափով մը զօնէ կարենանք հասկնալ ենք նախ՝ որոշակի պատճառ թէ ուսկէ սկսաւ նա իւր շուն (մեկնակէտը), եւ երկրորդ՝ թէ ուր ժամանել էր իւր նպատակակէտը: Այս երկու կէտերը կանխաւ որոշելէ յետոյ միայն կարող ենք մի առ մի հետապնտելու ելելէ ալն բոլոր հնարաւոր ձաւ'րաները, որոնց վնասէն կարող էր իւր բանակը շարժած ըլլալ Ղուկասիս Գարնեալ, զարաշուիրու եւ բնդ հարուսնիքու տեսողութեան չափերը, եթէ անոնք յոյց արուած են մեր աղբիւրներու մէջ, մեծ արժէք կրնան ունենալ ինդրոյ որ արեւայ եղող ձաւ'րաններու ստուգութեան համար:

Ղուկասի մեկնակէտի մասին բախիլքս նախ է. ինչ որ գիտի, Մշոյ գաղտին վրայ տեղի ունեցած կռիւնիքու եւ գիծադրական գործողութիւններու. նկարագրութեանս առ խիւ բաւեր կ'արդեն: Ղուկասիս, ինչպէս վերը տեսանք, արդէ դաշտագետներ հասաւ Ներսիկի կիցնին վնասով, եւ հասանակամարդիւն Օդոտտոսի առաջին օրերուն: Ըստ յաջորդեցին յետոյ բաղմամբի, սակայն համակ ապուրդին յառաջանալով կռիւնի երկու հոյ գաւառատակներու՝ Քիհրդատի հետեւակազարոյց ա Ջիգրանի հեծելագունդե-

բու. դէմ, որոնց հետեւանքն եղաւ Մշոյ դաշտն աւերումն ու հայ բանակի շտեմարաններուն գրաւումը: Հասկ յեառ, պոստերադները դադրեցան մի հրդառեան ծամբարին պաշարմանին ու Տիգրանի սեփանդակ հեծելազուեղերու Հստմայեցիներն ի բաց վաճելու. փորձուք, առանց սակայն հոս եւս որոշիչ ճակատի մը գալու:

Մոսէն¹ այս ամէն կռիւները անհամոյ փորձեր մը կը նկատէ հռոմէական բանակին խաղացքը կասեցնելու, որ թէեւ այսու գանդաղ բնթացք մը կ'առնու, սակայն միշտ ալ յատաջ կը շարժի: Աս համակարգիւր չեմ կտրուղ բլաղ աշպարհի ենթադրութեան մը: Պատերազմներու առաջին շրջանին մէջ Աուհուլլա գիտաւորութիւն ունեցած չէր երբեք Արտաշատի վրայ քայլել: Աս ոյն առեն միայն ստիպու եցաւ, այս նոր ծրագրին դիմել, երբ տեսաւ թէ այլազգ անհարէր Հայերը ճակատ աւարտ ստիպել, որ կարենար որոշիչ ճակատամարտի մը մէջ անոնց դիմադրական ոյժը վերջնականապէս զտրնել խորտակել: Բայց այլ եւս չուս ուչ էր, մտնուանդ թէ, ինչպէս վերել տեսեր էինք, չափազանց իսկ ուչ: Հետեւաբար այս ամէն կռիւներն ոչ թէ յառաջխաղաց արշաւանդներ էին, այլ՝ բնդհակառակն, անծրագիր յետսւլառաջ խաղացումներ Հռոմայեցոց, որոնք որոշ ծրագրի մը համաձայն նահանջող թշնամին հետապնդել կը ջանային ի զուր. ու երբ այս փորձն եւս ձախողե-

¹ Röm. Gesch., S. 75. (Հմտ. Հայոք Նութեան պատմութիւնը Եւ Մոսէսի, էջ. 191)

ցաւ, այն ատեն միայն երկրորդ պայարանեակին վրայ գրո՞չ տուին, տուանց սակաջն, այս անգամ եւս, սեւեւ շոշափելի արդիւն, մի ձեռք բերել հարեւնայու, բայց, ինչպէս տեսնուի, երկիրը քանդելէ ու շտեմարաններու մէջ համբարուած հարուստ միւկերը յատկատեղէ: Այս տեղայն, իմէ, ընկէ ոմա, Հռոմէյեցւոց համար ստղմագիտութեն յառաջխաղացումին մը չի կրնար նշանակել: Ի հարկէ, երբ Աշոյ ընդարձակ դաշտագետներն աշխատելու եղան, ճախատաւեղին հետզհետեւ գեղի Շտաւին բարձուերը փոխադրուեցաւ, ա թ միւկը, թ տակտին անվիւար մնացած էր: Երկր սակաջն այս կարգի տեղափոխումները չենք կարող ծրագրելալ յառաջխաղացումին ներ նկատել:

Իմ վարկածս, թէ միհրդատեան ճամբարին պաշարս մը յաւկտպէս Աշոյ դաշտագետին վրայ չէր կրնար տեղի ունեցած ըլլալ, կը հաստատուի Ագաթանոսի¹ վկայութեամբը, որուն համաձայն՝ պոռնաջի արքայն իւր գումարտակը *ΕΠΙ ΤΟΥΤΩ* (= ըլլան մը վրայ) կենդանացու ցած կ'ըլլայ, ինչ որ բնակամարտը յարմարագոյն դիրք մը կ'ենթադրէ ըլլալ ամրացեալ ճամբարի մը համար: Այդպիսի բխու մը տեղայն, որ ըստ բուսկանի ընդարձակ եւս եղած ըլլալու, էր յառաջխաղացող բանակի մը իրր յանակատեղի ծառայելու, ըստ Բելքի², ո՛չ ուրեր կարելի է գտնել

¹ Mithr. c. 87.

² Zeitschr. für Ethnologie, XXXI (1899), S. 603.

Մշտյ զաշտին վճաշ, զոր նա ⁴ «ստանց ամենադժղն»
 բարձրաւ անդակի՝ սեղանի մը նման միահորթն
 կ'որակէ։ Հոն աւանդուած բաղձաթիւ բոլորակա-
 ձեւ թու մերթը կամ բարձրացուած հոգեպաշտերը
 պարզապէս հին Հայոց արքայական զերեզման-
 ներ կը հասարի նա, որոնք, ի հարկէ, բոցաբ-
 ձակապէս չէին կրնար իրը բանականելի ծա-
 րայած բոլոր բաղձաթիւնն բանակի մը։ Եւ որով-
 հետեւ նա մէկ խօսքով ⁵ «դաշտացեալսն ինչ
 մասին հարաւակոչուան եղերքներն իրը հաւա-
 քովայր կու՞մ բանականելի ծառայելու բնակա-
 նէն բոլորովին անշարմար կը նկատէ»⁶ մեզ կը
 փնայ ուրեմն Քրիստոսի բանականոր ⁷ «հիսի-
 սոյին եզրախեանց լայնանիստ հոգեաներէն միայն»
 մէջ կամ թէ նոյն իսկ միան որոնք ⁸։ Հիստորի-
 այս լեռնաշղթաները թեւքի նկարագրութեան
 համոծայն՝ «բաղձաթիւ զաւգահեռայի՞ն լեռ-
 նաշղթաներէ կադմուած են՝ շուրաւոր բարձրու-
 թեամբ լեռնաշարերով, որոնք լայնանիստ ու
 հորթմանեւ հոգեաներով իրարմէ կ'անջատուին,
 աւելիս աւելիս առ ի շեղ ընթացող ձորերէ ընդ-
 հասուած»⁹։ Եւ ի լեռնաշղթաներու միայնով ընթացող
 լեռնանցքը դէպի Ախլի փոքրիկ դաշտավայրը,
 եւ անկէ դէպի աւելի հիսիս Քուլանդիի աւելի
 ընդարձակ դաշտավայրը մասնաւոր գոյութեամբ
 թիւն մը չի ներկայացուներ, եւ ¹⁰ «հետը է անկէ
 բաղձապիւստ ուղղութեամբ երթող անարդիւ»¹¹
 Հեաւեալարար եւ անպատեհութիւն մը բնաւ չեմ

⁴ Մշտյ, էջ 602*

անանք, եթէ մենք Միհրդատի ճամբարն այս
բոլորով թանկեմք միայն վրայ, միմաւորապէս Ախ
գիւղին քովերը կենդանացած ընդունինք, որով
միանգամայն Լուկուքոսի զորաշուին մեկնակէտն
եւս մերձաւորապէս որոշուած կրնանք համարիլ:

2.

Խաղացք Կոնստանտին քանակին զէպի Լեւոնանոյ
ապագայութիւնը:

Լուկուքոսի այս զորաշարքին նպատակա-
կէտն էր ուրեմն Լքատաշատ, Հայաստանի երկրորդ
մայրաքաղաքը, որ Երասխի հովիտը զետեղուած
էր, եւ որուն գիրէն ու չիմտ թեան ածր նկարա-
դրած է մեզ Սարաբոն¹: Եւ աւելորդ կը համա-
րիմ Լքատաշատի ճիշդ գիրքին մոտին հոս ընդար-
ձակօրէն խօսիլ ան յիշ շատ ծանօթ է մեզ:
Քաղաքը կը հանգչէր Երասխի միջին ընթացքը
կազմող Զանգու (Հրազդան) եւ Ալլիի գետե-
րուն մերաններուն մոտերը: Եւ այսքանն արդէն
բխովին կը բաւէ մեզ հասկնալու բանակին հե-
տեւած ճամբաները մանրամասնօրէն հետազո-
տելու, լիսն զի սոյն վերոյիշեալ գետերն իրարմէ
գրեթէ 20 քլմ. հեռաւորութեամբ միայն
Երասխի ջուրերուն կը խառնուին²:

¹ XL 14, 8 (529).

² Հնախոյզ գիտուններէ մօտեք այս ման գետնի գե-
տին քովի Երասխի գիւղէն նոյն կը համարին Նախիկի Եւ-
ստաշատի հետ. ինչ որ, եթէ ոչ բոլորովին սուղ, շատ աչ-
հաւանական է: Ճիշտ այս մասին աւելի ընդարձակ Լեւոնանոյ-

Արատաշատի գրառած այս գիրքը ստեղծելու
 բացե՛լ ի բաց կը մերժէ Եփրատ - Արածանիի
 վրայով Ղուկասի տնային ու միանգամայն Արա-
 Ժանույ ճակատամարտին խառնարանը՝ Մեղրուզ-
 կերտի քով — ուր զայն կը փոխադրէ Խաչ-
 նախ¹ — տեղի ունեցած բլլարու, ենթադրու-
 թիւնը։ Ընդ ուղին, որ Մեղրուզէն սկսելով՝
 Եփրատէ կ'անցնի, Կորուչուի՝ եւ աւելի անդին
 Կիւնիչի կամ Կէօկ-ատի վրայով դէպի Հաւան-
 կուր կ'երկարի, ու կը յանդի Արատաի վերին
 ընկնայ, Ը. այս ուղին շատ պիտի յարմարէր եթէ
 Արատաան այն կողմերը փնտնել ստիպուած ըլ-
 լային։ Այլապէս, այս ճանապարհին գործածու-
 թիւնը, մեր կարծիքով, բողոքովն անիմաստ ձեռ-
 նարկն էր եղած պիտի ըլլար, եւ, ռազմագիտորէն
 անմեկնելի միտնումապատ շրջան մը։ Մեղրուզ-
 կերտի անցորանէն անդին, Եփրատի աջակողմ-
 եան եղելըը, ուրիշ ոեւէ ճամբայ նշանակուած
 չգտնուելով, Կիւնիւրի քարտէսին վրայ, կ'երեւի
 թէ նա բնաւ գոյութիւն ունեցած չէր։

Հոս, այս տեղւոյն վրայ ճակատ մղուած ըլ-
 լալու ենթադրութեան դէմ, մեր յառաջ բերած
 վերոյիշեալ պատճառներէն զատ, կան նաեւ եր-
 կու կարեւոր առարկութիւններ նախ՝ Արատ-
 աի մեծ հեռաւորութիւնը, որ ենթադրութիւնն
 ես իմ վերը յառաջ բերած փաստերովս հեր-
 քած ու ջրած ըլլալ կը կարծեմ, եւ երկրորդ՝

Haupt, Armenien einst und jetzt, I, էջ 179
 եւ շարունակութիւն։

¹ Անգ. էջ 368. Անթ. 1

այս կէտին հեռակացութիւնը վերջին պատե-
րազմներու թափերէնմէն, ինչ որ միհրդասական
ճարարին պաշարման հետ չէ կարելի մարտ-
նել: Հետեւորոր, պէտք ենք, Պլուտարքոսի¹
համոզման, հետեւակազումը զորաց առ նուազն
լորեքորեայ գնացքի հետաւորութիւն մ'ենթա-
դրել երկու կէտերու. հաւարեւ, իմէն. վարը
պիտի ջանամ՝ փաստացիօրէն ապացուցանել, որ
այդ հետաւորութեան աստիճանը ենթադրուա-
ծէն շատ աւելի բնդարձակ եղած ըլլալու էր:
Չորեքօրեայ գնացք մը, եթէ օրական միջին հա-
շուով միայն 24) քիմ գնեմք, մասաւորապէս
75 քիմ.ի հետաւորութիւն մը կ'ենթադրէ: Ըն-
հար է յետոյ ընդունիլ, որ Արեւելքու ինչնա-
միներուն հետապնդումն այնքան լուրջացուցած
ըլլալ, որ անոնք ի վերջոյ յաջողած ըլլան զինքը
կանխել ու մինչեւ իսկ իրեն բնդ դիմադրել: Յա-
մենայն զէպս ասոր մէջ մեքենայութիւն մը կու-
րելի էր իմէ նշմարու էր՝ լարումս Հարց գէմ,
զանոնք ճակատի հրապուրելու, եթէ երբեք նա
գետէն անցքն արգիւնտարած ըլլար. եւ սակայն
պայտիս ենթադրութիւն մը հաւանական չիմ
գտներ: Պէտք չէ մտնալ Միհրդատի ներկայու-
թիւնը, որ իւր հետեւակազորովը կուտղ էր, ա-
սանց դժուարութեան, ճակատամարտին մաս-
նակցիլ: Աւերջապէս իրերու այս կերպ գաւառո-
րումով, բանակատեղւոյն վրայ մշուած կոխնե-
րուն թափերէնմը կրկին Մշոյ գաշալը ստի-
պումս պիտի ըլլայինք փոխադրել, ինչ որ մենք

¹ L. III c. 1. 31.

տարածեց ինքն փնտռել: Այժմ վերին Արափի հովիտը համեմատելի էր Նաբատաիքի Առկուլիսի, Մուշէ ակունակ՝ Արափի վրայով գեղի Արնիշ բաղուղ տնայտի հեշտ առ մերձուր ճամբայ մի պիտի ունենար նա իւր առջեւ, որ բոլորովին անիրատաւ բան եղած պիտի ըլլար, եթէ զայն լքելու, ու Մեղապկերտի վրայով շտելլ նախնայելու: Իսկ եթէ Ախղ գիւղն ընդունինք բանակատեղւոյն վրայ մղուած կռիւներու իւր մերձուր խառնարանի, այդ պարագային յամրագնաց ընթացի տղ շորս օրուան զօրաշուի պէտք պիտի ըլլար մինչեւ Բրաժանի: Այս ելուելք ասոնց վրայ սա պարագան եւս, որ Մեղապկերտի քով Ափրատ անջրան առկաւ ըստ էւ անշանակ եղած ըլլալու էր, որ, ինչպէս Պրոտորքոսի առած Նիսիսացիք խնկնէն կ'ենթադրուի, Առկուլիս կրցած կ'ըլլայ, ասոնց գծաւորութեան, իւր բանակը ծակաւ կազմած գեակն անցընել: Սասի եւս պիտի ամեն պարագաները ջոյք կուտան, որ մէկ ծակառամարտին վայրը Բրաժանիէն անդին, աւելի հեռաները պէտք ենք օրոնել:

Հոն համեմատելի կարեւորութեամբ, Արափի քարտէսին համաձայն, Ախղ մինչեւ Մեղապկերտ մէկ, իսկ անկէ անդին զանազան ուղղութեամբ երկու տարրեր ծամրաներ կը բացուին մեր առջեւ: Եւս վերջինները միայն մեզի խնդրոյ առարկայ կրնան ըլլալ հոս, քան զի անոնք ուղղակի Բրաժանի վրայէն կ'անցնին: Մին Ափրատ-

1 Plut. L. u. c. c. 31: Αφραδίακ, ὃν ἔξ ὁμόπλευ διαβήσαν ὅν τοις Ῥωμαίοις ἐστὶ ἐπ' Ἀφραδίαν ποταμὸν.

Արածանայ գետաձորին կամ Մուրադ-լայի երկայնութեանը եւ Ալա-դաղի (= Կաղզկայ լ.) արեւմտեան ստորոտէն գէպի Կարաքիլիսա կ'առաջնորդէ, մինչ միւսը՝ նոյն լեռան արեւելեան կողմէն գէպի Դիագին կ'երկարի։ Արկա. վայրերն եւս վերին Եփրատի վտայ կը գտնուին, ու գետին ալժմու սփռումիւն տեղաբնակները կը կողմնէ, իրարմէ 60 քլմ. հեռաւորութեամբ¹։ Առաջինը Միլադկերտէ սկսելով 90 քլմ. է, իսկ երկարորը՝ 120 քիլոմետր։ Արկա. քն եւս որպիսութեան ու շիւրազնացութեան տեսակէտով համեմատեալ եւ իրարու հետեւորդաւ անոնց հանգամանքէն դասելով՝ անհար եւ ստուգել թէ այդ երկուքէն որո՞ւն նախապատուութիւն կրնար տուած ըլլալ։ Արկա. լայն Զոյս որոշել կարենալու համար պէտք ենք հոս նկատի առնուլ մեր աղբիւրներու մէջ նշանակուած ժամանակի յիշատակութիւնները։

Աս այս տմեկաշարմար ու մեր ներկայ խնդրոյն միմեակ դիպան յիշատակութեան ո՞ր կը հանդիպինք պիւտաբրտի քով՝ իւր 31^{րդ} գլխուն հետեւեալ տողերուն մէջ. 'Επί ταύτην (= Արաշաւա) τοῦ Δουτούλλου βασιλεύοντος οὐκ ἔνεσχε το Τεγμάνης ἀλλ' ἔ τήν δύναμιν διαλαβὼν ἐνέρη τετάρτῃ παρεστρατοπέδησε τοῖς Ῥωμαίοις, ἐν μεσφί λαβίον τὸν Ἀρσανίαν ποταμόν... (= Միւնչ

(= ... զճրտածի գետ. ընդ որ հարկ իսկ էր տնտեսել, համարեայ որ ի խաղալ զնալ յԱրաշաւա)։

1. Յաջորդ թիւերը կրնա հաշուով եղածակուած են և՛ Կիտրոսի քաղաքին վրայէն առնուելով։

յայն քաղաք (Վերտաշատ) դէմ եղեալ զնայր
 Լուկուլլոս, Տիգրանն ոչ եւս կարէր հանդարտել,
 այլ շուտ արարեալ իաղայր սմնայն զօրութեամբ
 իւրով, եւ յաւուրն շորխորդի բանակէր յայն-
 կոյս գետոյն՝ յանդիման Հռոմայեցւոց...): Այս
 վկայութենէն բացայայտ էր հասկըցաւ, որ Տի-
 գրան իւր գրոհէն չորս որ յետոյ հետահաս կ'ըլ-
 լայ Հռոմայեցւոց, ու դէմ յանդիման անոնց,
 Արածանոյ գիմացի եղերբը բանակ դարեան կը
 նստիւ շատ, ամէն բանէ յաւաք, սա կէտը ստեղ-
 ցուելու կարտա է, իմէ արգեօք Լուկուլլոսի զս-
 րաշուն Տիգրանի գրոհին հետ միաժամանակ
 տեղի ունեցած էր, իմէ՝ ոչ։ Ընդդիմամարտ եր-
 կու. զօրարանակներու Արածանոյ քով հասնիր
 կ'երեւի իմէ միաժամանակ տեղի ունեցած է, մա-
 նաւանդ իմէ Տիգրան սակաւ ինչ ուշացած ըլ-
 լալու է, որ պլուտարքոս այսպէս մտածուողարար
 կը շեշտէ անոր՝ Հռոմայեցւոց գիմաց բանակած
 ըլլալուն պարագան։ Այս կ'ենթադրե անպատ-
 ճառ, որ Հռոմայեցիք արդէն Արածանոյ քով
 հասած ըլլալու էին, եւ իրենց բանակեաղին կա-
 ուցման սկսեւ, եւ կամ իմերեւս աւարտեր՝ վեր-
 ջացուցեր իսկ էին զոյն։ Հակառակ պարագային
 պլուտարքոս անշուշտ պիտի ըսեր, իմէ Տիգրան
 Հռոմայեցւոց կը սպասեր, եւ կամ իմէ Հռո-
 մայեցիք Տիգրանի գիմաց բանակեցան։ Այդ
 միեւնոյն վկայութեամբ ալ տեղի չի մնար են-
 թադրելու, իմէ Լուկուլլոս շատ աւելի կանուխ
 հասած ըլլալով՝ ստիպուած էր մէկ կամ քանի
 մը որ սպասել Տիգրանի գալստեան։ Հետեւա-

բար երկու. զօրաբանականներուն եւս Ըրաժանւոյ քով ժամանումը կարող ենք իբր միաժամանակ տեղի ունեցած նկատել, ու հայ բանակին քանի մը ժամ ուշացած ըլլալուն պարագան, իբր անշանակ դէպք մը, հաշուի չառնուի:

Բայց սուտի, որովհետեւ Տիգրանի կիսաբաժինը միմիայն այրուծիէ կը բաղկանար, կը հետեւի որ նա՝ Հռոմէյեցւոց, իրենց հետեւակներովն ու աղետի միասին, կարելի կըրցած ճամբուն կրկինը կարող էր հեշտի կարել անցնիլ նոյնքան ժամանակամիջոցի մը մէջ: Նոյն իսկ եթէ երկու բանակներու ժամանումը միաժամանակ տեղի ունեցած ըլլար, կը նշանակէ թէ Տիգրան կամ կրկնապատիկ ճամբայ կարած էր, եւ կամ թէ ժամանակին կէտը միայն գոյնաւած. հետեւաբար, եթէ Տիգրան շտեքօրեայ ճամբայ կարած էր՝ Լուկուլլոսէ շորս որ յետոյ միայն կրնար ճամբայ ելած ըլլալ: Հոս եւս ահա աներկրայօրէն ի վեպ կու գայ երկու ծաղրայեղներու միութիւնը, ինչ որ յովորդ տողերուս մէջ կը յուսում թէ պիտի կտրենեամ ազացտացանել:

Շարաթներ տեսող յետեւյառաջ խաղացումներէ յետոյ, վերջապէս Լուկուլլոս՝ որոշիչ ճակատի մը գալու նպատակու, Միհրդատն իւր ճամբարին մէջ կը պաշարէ. ասոր վրայ Տիգրան իւր բանակը յառաջ կը շարժէ Հռոմէյեցւոց թիկունքին սպառնալով: Ի պաշտպանութիւն իւր գունդին՝ Լուկուլլոս թշնամւոյն վրայ իւր հեծելազօրը կ'արձակէ: Տիգրան այս անգամ՝ եւս ա-

ուանց սուրբ պատեանէն Հանելու ետ կը քաշուի, սակայն չի դադարիր Հոռմայեցիները նեղելէ: Այս գէպքին վրայ Ղուկասիցս պիտի յանդուգն որոշումը կու տայ՝ ինչնամին իւր կոնակը թողլով, անոր երկրորդ մայրաքաղաքին վրայ քայլել: Բայց որովհետեւ Տիգրան իւր բանակովը հռոմեական բանակատեղիէն շատ հեռու կը գտնուէր, — վասն զի Ղուկասիցս չէր թողար անոր իրեն մատենաւ¹, — բնականապէս երկար ժամեր անցած ըլլալու էին, մինչեւ որ Տիգրան Հոռմայեցոց նահանջին մասին ստորոգ տեղեկութիւն առնուլ կարենար: Նա սակայն սնունդ խեղճան գիտաւորութեանն այն ատեն միայն կրցած էր ըսել վերահասու ըլլալ, երբ անոնք քանի մը սրտն ծամբայ յառաջացած էին արդէն Արտաշատի ուղղութեամբ: Ետջամի Ղուկասիցս գետ իւր բանակը յառաջ շարժած չէր, կարող էր Տիգրան շատ բան իւր մտքէն անցընել ու նախատեսել իսկ շատ մը առաջնակարգեր, սակայն նա չէր կրնար երբեք գուշակել, որ Ղուկասիցս առանց կարեւորութիւն ընձայելու հայ բանակին անսպասուածին, կարող ըլլար անոր յանդգնութիւնն եւս ունենալ Հայաստանի խորերը մտնուելու, կանխապէս տեսնելէ ետքը մանաւանդ Հոռմայեցոց շարանակական յետսեւ յառաջ խաղացումները:

Ինչպէս հռոմայեցի զորավարն Արտաշատի վրայ անարգել կը յառաջանար (Յովհ-Տոռ), Տիգրան իւր մայրաքաղաքին մասին մտա-

¹ Appianus, Mithr. c. 67: ἀρίστον πῶς ἐπείτω προύστασις πορρωτάτω περιπλέκεσθαι τῷ Τιγράτι.

ասնեռելով՝ մէկ կէտի վրայ կը կենդանացընէր
 իւր հեծեւթագոր, զոր անտարակոյս իրարմ հե-
 առ. անջուտ խուճերու բաժնած էր. վասն զի տե-
 աած էր փորձով, որ համախումբ գրոհով չէր
 կրնար Հոռոմայեցոյ շատ մեծ փառ հաւաքելի:
 Այսու եւս տհա լաւական ժամանակ կորսնցը-
 նելէ յետոյ՝ վերջուպէս հետահաւ կ'ըլլայ Հոռ-
 մայեցոյ. ոնեց զէմ իւր մայրաքաղաքը պաշտ-
 պանելու: Այս տմէն պարագաները կ'ըսելէ յե-
 աոյ, մենք Ղուկուքոսի համար երկու, օր. ան յա-
 ուազանացուի ին կրնանք ընդունիլ. վասն զի
 երբ անոր այս գլխաշուին ու անոր խնկական նպո-
 տակին ստոյգ լուրը Տիգրանի տկաննը կը հասնի,
 հաւանաբար երկյորդ օր. ան առաջարկ ծագած
 էր, կամ թէ նոյն իսկ առաւաժամելու մաս էր:

Ըրդ ուրեմն, եմթագրեւով, որ Հոռոմայե-
 ցիք իրենց այս շուին համար ամենակարճ ճամ-
 բան կ'ընտրեն, կը հետեւի թէ Հայք՝ զանոնք
 յառաջելու համար, խոտորնակի ճամբով երկայն
 շրջան մ'ընել առիպուած կ'ըլլան. վասն զի, բնա-
 կան է որ, հաշածելու համար, ինչպէս Ղուկուք-
 լոս, միեւնոյն ճամբան միայն հնար էր գործա-
 ճել, բայց ոչ՝ եթէ յառաջել կամ առաջին առ-
 նուլ էր իրենց կէտ նպատակին: Դիւրին է այլ
 եւս երկու զորարանակներու արագ ըմթացու-
 թեան տարբերութիւնը՝ հեծեւթագոր ըմթաց-
 քին երկարագոյն ճանապարհովն ու նաւազագոյն
 ժամանակամիջոցովն իրարու պնդէս միաբանել,
 որ, ի վերջոյ, երկու հակամարտ կողմերը միա-
 ժամանակ նոյն կէտը ժամանած ըլլան: Եւ երբ

ռազմագաւառին ջոգէն երկու հաւասարապէս
գիւրագնաց ճամբաներու գէպի Արամանոյ վե-
րին հոգիան երկարիցը կը տեսնենք, սխալած շներ
ըլլաւ, եթէ ենթացրենք որ զորաւանակներէն
խրաբանչիւրն իրեն առանձին ճամբայ մ'ըն-
տրած ըլլալու էր: Այլ մնայ մեզ այժմ՝ ասուցել,
թէ որ ճամբով կարող էին քալած ըլլալ Հոռո-
մոյեցիք:

Այս վախճանաւ պէտք է նախ տեսնենք
թէ Հոռոմոյեցիք մերձաւորապէս որքան ճանա-
պարհ կրնային կարած ըլլալ: Այս նկատմամբ
կրնայ մեզ նպաստել Բսեմոփոնի Ռիւրուն Նու-
նանջը, որ Ա. գրքին առաջին հինգ գլուխնե-
րուն մէջ իւր շուր մասին անքան բազմապիսի
տեղեկութիւններ կը հաղորդէ, որ յոյն ու պար-
սիկ միացեալ բանակներուն միջին արդիւնքը կա-
րող ենք նոյնին միջոցաւ մերձաւորապէս ճշգրէլ,
Եւ որովհետեւ, գլխաւորաբար այս վերջինները
ըստ արեւելեայց սովորութեան, շատ ազիւ միա-
սին կը կրէին, բնականաբար չէին կարող որոտա-
կարդ արագութեամբ յառաջ խազալ, նոյն իսկ
եթէ Աիւրոս առիդաւոր ըլլար իւր բանակին ըն-
թացքը կարելի եղածին չափ փութացընել: Այս-
պէս շեր սակայն յոյն վարձկանաւորքը, որ իւր
սպասադինութեամբն ու տոկունութեամբը հոռո-
մեական լեզգոնականներուն գրեթէ կը հաւա-
սարէր: Հետեւ արար արդիւնքը կարող ենք եր-
կուքին համար եւս նոյն նշանակել, որով կ'ու-
նենան, 22 սթեւաններով 80 շուական օր,
որոնց միջոցին 502 հրասախ երկարութեամբ

Ճամբույ կարտած կ'ըլայ՝ 1. Հեռեւարար, իւրա-
քանչիւր սրահն վրայ կրտ հաշուով 6 հրասախ,
կամ մէկ հրասախը 5,4 քլմ.² հաշուելով, կ'ու-
նենանք մերձուորտայէս 32 քլմ.² Եթէ նկատու-
ղութեան տանուք որ միահարթ դաշտագետնի
վրայէն (չոյներն օրական մինչեւ 5,4 քլմ., ճամ-
բայ կը կարելին², մինչեւ 20 ոմայեցիները գրեթէ
միշտ պիտ.արտելօս ճամբաներէ տնիպուած ըլ-
լայով տնցներ, եւ, առանց իսկ ինչ մը պահէ ան-
հրաժեշտ դաշտքն առնուլ կարենալու՝ շարու-
նակարար քայելով՝ հաշիւ թէ կարենալին մի-
ջին հաշուով օրական 25 քլմ., ճամբայ կարել,
Բայց օրով հետեւ մներ, ինչպէս վերը տեսանք,
Հոռմայեցոյ համար վեցօրեալ լու. եմթագրեր
էինք, հեռեւարար պէտք էին տնոնք այդ հաշուով
մատուարայէս 150 քլմ. ճամբայ կարած անցած
ըլլայ՝ Եթէ ուրեմն Հայաստանի քարտէսն աչքե
տնցրենք, հոն պիտի տեսնենք որ 1 իղէ մինչեւ
Սեւասկերտ 54) քլմ., անկէ մինչեւ Կարաբիլի-
ստ 90 քլմ., եւ մինչեւ Գիւագին 120 քլմ. է,
Բարեմն այս երկու ճամբաներէն մին՝ ընդ ամենը
140 քլմ. է, իսկ միւսը 174) քլմ. Ըստջնոյն
երկայնութիւնը մեր հաշուոյն ճշգիւ կը համա-
պատասխանէ, մինչդեռ երկրորդին համար օրա-

1 Քննուած է մինչեւ 1, 5, 5 (մինչեւ 116մմ.)

2 Հմեռ. Էջման - Հասարակ Հայաստանի Հանրապետութեան
(7-րդ Խ. էջ 40), ինչպէս նաեւ, ուր ճշգրտագոյն 1 հրա-
սախ = 36 "քիւնթիական" տարր իսկ, իւրաքանչիւր հրասախին
600) տարր իսկ - Հոռմայեան օտար հաշուով, որ բաժն է -
5,3586 քլմ.:

3 Այսպէս 1, 2, 11:

կան ՅՈՒ քլմ. չու. կը պահանջուի Ստեփան, 6 օր
տեւող պապիս չու. մը, ու. սնոր տնտէսական
կերպով յաջորդող ճակատամարտ մը մարդկային
չարտադանց ձիգ ու տոկունութիւն պիտի պահան-
ջէին¹: Հետեւաբար, երկայնութեան տեսակե-
տով, Վերադարձի հովիտը երկայնութեան բացուող
ճանապարհը միայն, չոր Բեյք² « հարթ ու հա-
մեմատարար աւելի դիւրագնաց » կ'անուանէ,
հաւ մը քննութեան ստորկայ կրնայ ըլլալ:

Կեր վարկանքին խնդիր կ'երբէ ուրիշ պարա-
գայ մը եւս. այս է՝ Արամանոյ կամ՝ Մուրադ-
չայի արեւմտեան հանգամանք՝ երկու ճամբաներու
րերաններուն մաս, Կարաքիչիսայի ու Գիւաղինի
քովերը: Այս մասին Բեյքէ³ կը տեղեկանանք
որ Վերադարձի յանկարծ դէպ արեւմտայն շեղու-
մէն յետոյ, ուր նա գէպի հարաւ տարածուող
լեռնակողերն ընդմիջելով՝ իրեն ճամբայ բացած
կը ստիպայ, « իւր մինչեւ այդ տեղն ունեցած միա-
տարբ արեւը յանկարծ դժուարասեպ կ'ընկերու-
կը փոխուին »: Բակէ ուրեմն երկու բան կը հե-
տեւի. նախ՝ թէ Կարաքիչիսայի քով գետափերը
միահարթ են, ինչպէս նաեւ ճակատամարտին
նկարագրութիւնը կ'ենթադրէ, ու երկրորդ՝ թէ
Մուրադ-չայի վտայով անցըն ու ճակատամարտը
գետի հարաւային արմուկին վարովը չէր կրնար

1 Եղեկերն կրնք որ շորտնակարար քաղելով 1912 թլմ.
կարելի էսք՝ հինգ օր 9 պար տեւեցան, եւ միշտ հինգ կամ
մեկ ար յախարհաբար լուել յետոյ՝ երկու կամ երեք օր
հանգիստ հուսնեային ընդհանրապէս:

2 Անդ. էջ 969:

3 Բնդ. էջ 969:

անդի ունեցած քյալ, ինչու որ հոն գեաւեցերըն աւելի է ու զժուարաւեպ: Այն կէտը միայն բաւական էր հերքելու Ռայնախի կարծիքը, եթէ միայն կարենայիք ապացոյցանել, թէ ուրիշու այս գահափոխութիւնը մինչեւ Մելապկերտ, եւ զեւ անկէ ալ անդին նոյնպէս կը շարունակուի, աւանդ հարկ ու միատարր արիւնք փոխուելու: Այս նկատմամբ եւս իրերը շատ եւ շատ նորոտաւոր ին մեր առաջին ճամբուն համար:

Ինչոքոր սակայն կը տարբերի, եթէ գեաւն անցքը Ղիազինի քով տեղի ունեցած քյալ: Գոն առ տեղւոյ մասին աւագաւորը Ա. Կ. Մակինտոշի¹ ուղեգրական ուսումնասիրութիւններէն քաղելով հետեւեալ նկարագրութիւնը կու տայ. «Ղիազին կը հանգչի զժուարաժայն արիւնքն վրայ Մուրադ-չայի, որ հոս նեղ կիրճէ մը դուրս կը հոսէ»: Ու յետոյ քիչ մ'աւելի անդին². «Ճամբան զմեզ դարարագեղ գիւրի մը վրայէն նեղ կիրճի մ'եզելոյրը կ'առաջնորդէ, ասկէ Մուրադ-չայը կը հոսէ: Ժողովեալ մէջէն արահեա մը զմեզ ծամածուռ ճամբաներով դէպի խոնարհ կ'իջեցընէ ու գետին հանդիպակաց եզելոյր կը հանէ»: Այս տեղագրութիւնն ուրիշն ըստ համարտաստիտան չենք գտներ այն միահարկ ու տախտակ գետարին, որ Պլուտարքոսի քով յիշատակուած կը գտնենք: Հոս, հետեւաբար, չէր կրնար ճակատամարտ մը տեղի ունեցած քյալ: Գժրախաւարտը ոչ ոքն կը հանդիպինք տեղե-

¹ K. Koch. Die kaukasischen Länder, էջ 229.

² Այ. էջ 230.

կուսմեան մը, թէ մինչեւ որ կ'երկարին այս
դժուարասեպ տիները, եւ թէ արգելօք անոնք
քաղաքէն քիչ մ'անցին տղէն հարկ եւ հա-
ւասար եզերքներու փոխուած լին ըլլար: Յամե-
նայն դէպք Ղուկուլոս եմէ այս ճամբով Երա-
նանի հասած ըլլար, ստիպուած պիտի ըլլար շատ'
ու շափեն աւելի շատ քիտմեար գեան ի վար
չուել, մինչեւ որ համէր տեղ մը, ուր ասիերն
աւելի միատարր ըլլալով յարմարութիւն ըն-
ծայէին գետէն անցներու: Այսու սակայն, արդէն
խակ երկար ճամբան աւելի եւս երկարած պիտի
ըլլար: Աս համազում եւ որ Ղուկուլոս առաջին
ճամբան միայն կրնար ընտրած ըլլալ, եւ այսպէս
Երամանայ հովիտին մէջէն գետն ի վեր շուկով
վեցիտորդ օրն Ելաշկերտի գաւառ համիլ ու
Կարաքիլիսայի չրջակայքը գետին եզերքը բա-
նակիլ:

Այս պարագաներու մէջ Տիգրան, ընա-
կանուար, ստիպուած պիտի ըլլար, կամայ թէ
տկամայ, միւս ճամբան ընտրել, գիտնալով
հանգեալ անոր անյարմարութիւնն եւ անով աւել-
լորդ ու մանուածապատ չրջաններ ընկելու ստի-
պուիլը: Աւ. սակայն պէտք ենք զայն նմեադրել,
եթէ երկու բանակներու միեւնոյն կէտի վրայ
միաժամանակ հասած ըլլալու պարագանէ՛րնգու-
նինք: Տիգրան ուրեմն նախապէս մինչեւ Կիաղին
170 քլմ., եւ անկէ ալ անդին մինչեւ Կարաքի-
լիսա գրեթէ գետ 60 քլմ., ճամբայ կտրած կ'ըլ-
լար Կիաղինի քովէն գետէն անցնիլն անհրաժեշ-
տութիւն մը չէր Տիգրանի համար, որովհետեւ,

քանի որ պարագրիփոստ երկմայ Էր անոր նպատակը, կարող էր ձախակողմեան ագիին երկայնութեանն այնքան յառաջ շարժել իւր քանակը, մինչեւ որ միասարկի գիւտնի վերածուող ամիւրն իրեն դիւրաւ թիւն բնծայէին գետէն անաշխատ անցնիլ կարենալու։ Այս գալստ իրադարձած կրնար ըլլալ նա հաւանականագոյնս Լոստայեցիներէ շատ հեռու գտնուող վայր մը, եւ յետոյ աջակողմեան եղիլքն անոնց գիմաց բանակած։

II. Ինչմէ Տիգրան ստիպուած կ'ըլլայ գրեթէ 236) քլմ. ճամբայ ընել, որոնցմէ իմերեւս քանի մը քիչումար խնայած ըլլայ դիպիւնի անցքէն խուսափելով, ու ասոր հետեւութեամբ նաեւ ճամբուն կողմնած անկիւնը համառուելով։ Այսու ուրեմն հայ հեծելազունքն իւր շորերպետոյ գնացքի միջոցին սրական միջին հաշուով 57,5 քլմ. կրնար շատ գիւրաւ կտրած ըլլալ, եթէ միայն նմոյցներն, — զոր մէկը հայկականներուն մօտին կարող ենք ապահովապէս ենթադրել, — վարժ ըլլային ճամբաներու անհարթութեան ու կշիւնայական պայմաններու։ Նկատելով մանուսանդ որ ստատարողէն հետեւակ յոյն զորականը կրցած էր վրայէ վրայ երեք որ անդադար քալելով սրական 54 քլմ. ճամբայ կտրել։ Եւստաջ բերած ոչոս ամեն պատճառներէս կը հետեւի որ պարագրիփոստէ անդին գտնուող վայր մը պէտք ենք փոխադրել Արածանոյ ոտղմագողալը, որով միանգամայն կը յուսամ ապացուցած ըլլալ երկու հակամարտ բանակներու շուրն եւ միաժամանակ մէկ կէտի վրայ իրարու

Հանդիպելով դէմ առ դէմ բանական ըրաւուն հնարաւորութիւնը: Հոս, այս անգ միայն Մարաշ- շայ իւր աշակողմեան եղերքին վրայ ընդարձակ դաշտացեալին մը կը պայտէ: Ուր կարելի է առանց լեռնաշղթաներէ խանդարուելու, ամբողջ գիշերն ու ճակատամարտի ամբողջ անւոջութեանը, հայ հեծելազօրն անարգել հեռապնդել: Ըսկէ անդին, դէպի Արտաշատ ելած հնարաւորութիւնն այնչափ էր¹, որ Աուկուքոս Աղլը-դաղ լեռնաշղթան կարել անցնելէ ետք, կարող էր քանի մի օր միայն անւող շուով անօր բերգերուն սուջիւ բանակ զարկած նստիլ:

2.

Սու չորմայնաց, յետ Ճակատամարտի,
մինչեւ Մծքին:

Ալաշկերտի գիւրէն ու վերին Մարաղի գետաձորէն սկսեալ իւրոմէ տարրեր աղլութեամբ երեք զանազան կիրճեր Աղլը-դաղի վայրով Արասի հովիտը կ'իջնեն, եւ մերձաւորապէս այն մարդը, ուր պէտք է լին ընդունինք Արտաշատի գիւղը: Ըսկէ կը բացուի առաջին կիրճը, որ պարտիլիսէէ դէպի Կաղլուան կ'երկարի (55 քլմ.), երկրորդ մը՝ Ղփաղինէ դէպի Կուլուկ (130 քլմ.), եւ վերջապէս երրորդ մը՝ Բայազիդէ դէպի Իգդիր, որուն երկայնութիւնը՝ Ղփաղինէ սկսելով, նոյնպէս 130 քլմ.

¹ Ուղեմարտունն այնքին գծով. 120—130 քլմ. հեռու:

է: Հարց է պիտի թէ այս երեքէն որ կիրճն նախընտրած կրնար բլլալ Վահագնաւ Ինչիր մը, զոր մերձաւորացին իսկ ստուգել անհնար է, այս մասին խօսող, ռեւէ յիշատակութեան մը գոյութիւն չունենալուն պատճառաւ: Սաշափը միայն սակայն ստոյգ կարելի է համարիլ: որ Վահագնաւ միշտ Վարդ - Կող յառաջացած էր արեւելն, երբ լեզեղներու հետտեսիւնն ու բնութաւնութեան երեւելն՝ առանց խի նպատակին հասնելու, եւս գտնաւ ստիպուելաւ:

Արդ եամբնաւ, Պրոտապրոսի 3279 գլխուն մէջ հասմոյնցի վնասորներուն տառապանքներու քրտնաթոր շտեմու մասին եղած նկարագրութիւնը լիովին իսկ կը համապատասխանէ այսպիսի բարձրագոյն լեռնագոտայ մը, որ հանգոյն հաստարեւտ միջոցով մը, կը բարձրանայ բնդ մէջ Կիլիկիոյ ու Կրտսի, բաժնելով այսպէս իրարմե անոնց հովիտները: Սակայն նկատելով այն պարագան որ զօրաց այս բնութաւնութիւնն ոչ թէ յանկարծ՝ այլ մի քանի օր յետոյ միայն կը պատկայ (οὗ πάλιν ὡς ἐμείρας ἀπολειπόμενοι τῶν Αὐκοῦλλοι μετὰ τὴν μάχην)¹, կարող ենք, կարծեմ, պաշտօնանի կիրճը մեկդի թողուլ. վրան դի եթէ Վահագնաւ այդ ճամբով շտաւ բլար, գիւրաւ. զիտի կարենար, երեք տէն, Կրտսի հովիտը մանել, որով միանգամայն զօրաց տառապանքն ու տառապանքը գոնէ որոշ չափով մը խնայուած պիտի բլլային անոնց: Այդ

1 Այլ բացում թէ աւելի, յետ նկատուել, զհետ Կրտսի զիտի կրտսի:

գիծիւարի լիւնաշղթայէն անցնելով եմէ ան-
դամ մը Եքրասիո՝ համեմատաբար ջերմագոյն
հոգիւար մանէին Հոսանջեցիք, անտարակոյս պիտի
նախընտրէին անոնք երթալ Արտաշատը գրաւել
աւելի՝ քան թէ այսքան տառապանքէ յետոյ,
տաւնց լսան մը վճարած ըլլալու, եկած ծամ-
բուն դաւնութիւնները կրկին անգամ վրայէ
վրայ ճաշակել:

Ցարեր է սակայն խնդիրը միւս երկու
կերճերու նկատմամբ: Հոս նախ հարկադրաբար
դաշտագետնի մը վրայէն երեք օր շարունակ
քաշելով կարելի է չորրորդ օրը միայն, լեռ-
նուղին մանել: Այսու ահա որոշ կը հաս-
կըցուի, թէ ինչո՞ւ ղեկավարները՝ լերան քա-
ղաթը գետ հասած, տախտած կ'ըլլան զԱշ-
կուղսու եւս դառնալ: Պարիշ փաստ մը եւս
Եմէ Լուկուղսու Ասողլուանի ծամբով շուած
ըլլար, եւս նահանջելու համար եւս անտա-
րակոյս միւսնոյն ծամբան ընտրած պիտի ըլլար,
վասն զի ուրիշ ո՞րեւ ծամբով դառնալ ու-
ղելն իրեն ահագին չրջան մ'ընել պիտի նշա-
նակէր, որով իրաւամբ խուսափել տախտած էր
նա, թշնամւոյն երկրին խորերէն որչափ հնար է
շուտ դուրս ելնելու եւ իւր բմբուս գունդերը
ջերմագոյն դաւառներ առաջնորդելու հոգէն
մղուած:

Թէ Լուկուղսու խնայէս անորքեր ծամբով
դարձած էր՝ ուղղակի կը հետեւի պլուտարքոսի
32^{or} գլխուն սա տեղեկէն. ἀπῆγεν αὐτοὺς ὀπίσω
καὶ κατ' ἄλλας ὑπερβολὰς διελλθὼν τὸν Ταύρον

եւն¹։ Այս սակայն վերին Մուրադի ձորէն բացառող ճամբայ մը միայն կրնար եղած ըլլալ, որ վանայ ընն արեւելքէն շրջապատյա կ'երկարի զէպի հարաւ։ Այս հաւանականութիւնն արդէն Ռայնսիի ուշադրութենէն չէր վրիպած², եւ թելադրած էր անոր ուղեւորագիրն Մելադկերտի քովերը փոխադրել։ Այսու հանգերձ սակայն դարձեալ ստիպուած պիտի ըլլար Ղուկուլլոս ահագին չրջան մ'ընել։ Հոս տկնայտանի կը աւանութի, որ վանայ լինն արեւելքէն շրջապատյա բացառող ճամբաներէն՝ Գիւպինի, կամ լաւ եւս ուղեակի իգգիրէ մեկնելով Բայազէդի դաշտագետները կարող երկրորդ կիրճին ճամբան միայն ամենուրեւր կրնար եղած ըլլալ Ղուկուլլոսի նահանգին համար։ Ասիկէ անդին նա իր տրամագրութեան առկ կ'ունենար զանազան ճամբաներ, որոնց միայնն — առանց շատ մեծ չրջան մ'ընել ստիպուելու — Տիգրիս համեմտով, կարող էր գտն հունել Սուսուլի եւ կամ Ջիզիրէ-իլն-Ումարի (= Սասարէ) քովէն։ Թէեւ Սեպտեմբերի կէսէն մինչեւ Հոկտեմբերի կէսը Տիգրիսի ջուրերը կը նուազին³, սակայն եւ այնպէս Սուսուլի քովէն գեան — ըստ բերանացի վկայութեան Ղեման-Հաուպուի — բացառականապէս անանցանելի ըլլալուն։ Տեսար էր գտն հունել Ջիզիրէ-իլն-Ումարի քովէն, ուր Տիգրիս՝ բազմաթիւ միւղերու

¹ Խաչատրյան քննարկում, է. ընդ այլ համապատասխան թու. Գա. բաւ.։

² Անդ. էջ 360. 361.։

³ Հմմտ. Կառուլի։ Assyrien u. Babylonien, էջ 107.

բաժնուած, կը շարունակէ հոսել: Ասկէ ուրեմն կը հետեւի թէ Հոռմայեցիք այս քաղաքին քովէն միայն կարող էին գետին հանդիպակոց եղերքն անցնիլ: Անգամ մը որ գետն անցան, ալ այնուհետեւ քաղ էր իրենց առջեւ Գծրինի ճամբան:

Այսու ուրեմն կ'որոշուի հոռմական լեզուններու, Աւանայ լճին արեւելքէն, չրջապատյա նահանջին ելակէտն ու վերջակէտը գլխավին: Աւերին Մաւրադի հովտն (Դիագինէ) եւ Բայազիդի գաշտագետնէն դէպի քիչերէ-իյն-Օմար տանող բաղնաթիւ ճամբաներ կան: Գժրախտարար սակայն այդ ճամբաներու հոռմամանոց, ու զօրարանակներու համար անոնց ոնցանելի կամ անանցանելի ըլլալուն մասին ճառող ուղեգրական փոսահէի աղբիւրներ մեզ կը պահօին: Այս պատճառաւ ես երբեք ի վիճակի պիտի չըլլայի հոռմական բանակի նահանջին համար հաւանականագոյն ճամբան մատնանիլ: Ընել, եթէ Լեման-Հաուպտ իր ուսումնական արշաւանդի միջոցին անձամբ տեսածներն եւ իր գիտական հետազոտութիւններու արդիւնքն ինձ եւս աղետարար հաղորդած չըլլար:

Հայաստանի սոյն մասին համար մեր աղամագրութեամբ տակ կ'ունենանք, հետեւարար, հետեւեալ ճամբաները, որոնց ուղղութեան հետեւիլ կարենալու համար անհրաժեշտ է աչքի տալիւ ունենալ ինչէի ու կիպերտի քարտէսները հաւասարապէս, փան դիշտ կէտերու մէջ մեկը միւսով կարելի է լրացընել: Հոս ես հետեւեա-

բար պիտի նշանակեմ հետապատժիւններուս զուտ արդիւնքը՝ քաղուած կրկին քարտէսներու համեմատութենէն:

1. Կըզըլգիդէյէ՝ վանի, Բաշկալայի, Զուլամերկի վրայով ուղղակի դէպի Զեզերէ: Այս ճամբան վան հասնելէ յառաջ երկուքի ճիւղաւորուելով՝ մին ուղղակի արեւելեան եղիլպէն վանայ լիճը շրջապատյա կը բողբէ: Ինչ երկրորդը դէպ արեւելք երկարելով Առչակ² (Թըք. Լըբէք) լճին եզերքը կը քերէ: Կըզըլ ճիւղ մը եւս գետ աւելի դէպ արեւելք երկնաւով՝ երկրորդին հետ կը միանայ Առչակ լճին քով:

2. Մինչեւ Զուլամերկ 1ի հետ համեմատելով, անկէ անդին դատուղիյէի կամ Ամուղիյէ-Դատուղիյէի վրայով դէպի Զախոյ, ու գետ աւելի անդին դէպի Զեզերէ:

3. Մինչեւ վան (տե՛ս 1), յետոյ ուղղակի դէպի Զուլամերկ, իսկ անկէ ալ անդին 1 եւ 2:

4. Կըզըլգիդէյէ սկսեալ Սերայի վրայով դէպի Բաշկալա, ու յետոյ 1 կամ 2, եւ կամ

5. Դիզլայի, Սերայի վրայով դէպի Սեփման-զուղ, եւ անկէ կամ Բեշվանի ու Բահեշիկայի՝ եւ կամ Արսելայի (Թըք. Լըբէք) վրայով դէպի

1 Եւ ոչս վայրը Գ'ընարեմ իւր հըպէն. նախ՝ վրան զի նա Դիւզլիյի ու Բայազիտի միջև կը գտնուի. եւ եզերքը՝ վրան զի Դիւզլիյե ու Բայազիտի միջևայ քուրք Խամրաները. որանք մեր խնդրոյն հետ ուղղակի աչերս ունին, Կըզըլգիդէյի ճամբաներուն կը միանան:

2 Վանայ լճին իւր 50 քլմ. դէպ արեւելք կը տարածուի Առչակ լճը. պայտէս կոչուած մերձակայ հողայի քաղաքին տնուկով:

Մուսուլ: Մուսուլէ անդին Դէլշարուրի վրայով
գէպի ջէպիքն:

7. Արզըզդիգէ - Խոյ - Գիլման - Սարմիա -
Ուշնուէ՝ Բէլիշին կիրձի վրայով գէպի Սե-
փանդուդ, ու յետոյ Ա կամ 5:

8. Մինչեւ Գիլման, յետոյ Սարմիա -
Խաղիք կիրձ - Գէլլի - Բաշկալա, եւ անկէ անդին
1 կամ 2:

Հասնելի համար այս ութ ճամբաները
միայն ուներ Ղուկուլուս իւր տրամադրութեան
ներքեւ. եւ ենթադրելով իսկ թէ փոքրիկ շե-
ղումներ եւս կարենաք բրած ըլլալ նա իր շուի
միջոցին, այսու հանդերձ այդ լեռնակողմերու
գետնին քնուիմենէն միայն դատելով, անհնար
էր որ այս հազարդակցութեան գծերէն գտնուի
հասնեան մէջ, ուրիշ ճամբաներ եւս գոյու-
թիւն կարենային ունեցած ըլլալ: Եւս պատ-
ճառաւ. ներուի ինչ, ուսումնասիրութեանն ըն-
թացքին մէջ, այժմեան սովորական անունները
գործածել:

Համբաներու այս ցանկէն մեր նախ եւ
յետաջ կը ընկնէր այն ճամբաները, որոնք Սե-
փանդուզի վրայով գէպի Մուսուլ կամ Դէլշա-
րուր կ'իջնգրենն, զոյսնք Ղիման-Հաուպա, որ
անձամբ կտրած է զոյսնք, բազարձակապէս ան-
ունցանելի կը դանէ Սեփանդուզի գէպի Մուսուլ,
Երբեքս կամ Դէլշարուր շուղ զարարանակի մը
համար: Բէլիշինի համեմատաբար շատ աւելի
հեշտ կիրձին վրայով Սեփանդուզ գալ ուղղը
ներս, Գիլա եւն. կը հասնի, որ է ըսել Վա-

Նայ ընեն հիւսիսակողմերը՝ եւ ոչ թէ Տիգրիսի եզերքը: Բաց աստի, այս երեք ճամբաներն ամենէն երկարագոյններն են. վասնզի 5ր՝ 687 քլմ., 6ր՝ 622 քլմ., իսկ 7ր՝ մինչեւ 725 քլմ.: յորաբերաբար 660 քլմ. է: Հետեւաբար Քէրիշինի վրայով զօրաշու մը դէպի Սեփանդուզ անհնար է մտածուիլ:

Թիւ 1 ճամբադարձն, ինչպէս վերեւ տեսանք, երեք սուղքով դէպի Աւան կը յաւաքանայ: Այս ճամբան, բաւ երկու թիւն, շատ դիւրագնաց կը թուի ըլլալ, թէեւ զերծ չըլլայ բարձրագոյնով բաղմամբիւ լեռնակողերէ: զորս հարկ է անպատճառ վերելակել. այսպէս գլխաւորաբար միջինճամբան, որ 7345 եւ 6120 անգլ., ուր՝ (= 2277 եւ 1897 մետր) բարձր կիրճերու վրայով կ'անցընէ: Ամենամեծ դժուարութիւնը սակայն Աւան-Բաշկալա օթեւանին վրայ ծանրացած է, զոր լաւ ուսումնասիրած է լեման-Հատուպոս: Հոս, Աւանի քով նախ 7080 ուրք (= 2195 մ.) բարձրութեամբ կիրճէ մը հարկ է անցնիլ, որ յինքեան շատ դժուար չէ. յետոյ սակայն պէտք է բարձրանալ 9070 ուրք (= 2811 մ.) բարձրութեամբ Չուխ կիրճը, որուն անցքն արաարոյ կարգի դժուարին է: Այս ահաւոր կիրճը Աւանն րացարձակապէս սնունդանիլի կը նկատէ բանակի մը համար, եւ այսու իսկ արդէն այդ ճամբան եւս մեզ համար իր նշանակութիւնը կորսնցուցած կ'ըլլայ: Արրօրդ

1 Բարձրութիւններու այս չափերն բաւ ինչքէ են՝

Ճիւղը՝ Բաշկալաւ-Զուլամերկ, կատարելապէս ան-
ցանելի է։ Այս ճամբան, որ մասնաւոր դժուա-
րութիւն մը չի ներկայացընել, կը քերէ մեծ
ջարի ձորին երկայնութիւնը։

Անբրանելի է ինչ Զուլամերկէ մինչեւ
Ջեղիբէ ուղղապիժ ճանապարհը, որ միայն Ախ-
պերտի քով կը տեսնուի։ Չգիտեմ՝ ինչ պատ-
ճառի համար կիպերտեան քարտէսը այդ երկրա-
մասն առանց լեռները նշանակելու, օպիտակ
թողուցեր է։ Մինչդեռ Վինչի քարտէսին վրայ
նշառած հարեւանցի ակնարկ մը բուսական է
ցոյց տալու, որ այդ կողման կուտակադէղ բար-
ձրութիւններուն մէջէն ճամբայ մը երեւակայիչ
իսկ անհնար է։ Անթաղրելով իսկ թէ 427 քմ.
եղած ըլլար այդ անյայտ ու անստղծ ճամբուն
երկայնութիւնը, մենք դարձեալ պիտի չփարա-
նէինք զայն անյարմար նկատել՝ բնութեան հոն
ներկայացուցած անյաղթելի դժուարութեանց
պատճառաւ։

Թիւ 3 ճանապարհն ալ գրեթէ նոյնքան
դժուարանցանելի է։ Ասոր սկիզբն ու կատարածը
1 ի հետ կը նշխանայ, միջինը՝ Վան-Զուլամերկ,
ինչպէս նաեւ կատարածը՝ Զուլամերկ-Ջեղիբէ
այնպիսի անփարուն լեռնակողմերէ կ'աւաջնորդեն,
որ զորարանակի մը չուի մասին իօսք ընել կու-
րելի չէ։

Թիւ 2 ին առաջին մասը՝ մինչեւ Բաշկալաւ,
չենք կրնար նկատի առնուլ, թիւ 1 ի նկատմամբ
վերը մեր յատալ բերած պատճառներու հետե-
ւութեամբ։ Իսկ Բաշկալալէ-Զուլամերկ գիծը

տեսանք արդէն թէ մեծ դժուարութիւն չէր յարուցաներ Նոյնը կարող ճիշդ լսել նաեւ անոր վերջին մասին նկատմամբ: Թինչդեռ Զուլամերկ-Դաուդիյէ օգլայի ծամբան մեծ մասամբ լեռնային բաղկացած է, դէպի Ամսգիյէ՝ օտակէ ալ անդին դէպի Դաուդիյէ տանող ձորուղին ամբողջապէս վարուն է, եւ շինչ ունի տաճանեկի, ինչպէս որոշ կը տեսնուի Վինչի քարտէսէն, եթէ վերին Մեծ Զարի ձորին դիմընհոն մի անգամ աչքէ անցընենք: Զախոյի վրայով դէպի Քեզիլիէ երկարած գութուղ ճանապարհը նմանապէս շատ բանուկ կ'երեւայ, եւ գրեթէ հանգիստ: Աստի եւ Բաշկալա-Ջուլամերկ-Ամսաիյէ-Դաուդիյէ-Զախոյ-Քեզիլիէի վրայով չոր մը անկարելի չ'երեւար, եւ այս պատճառաւ, ի մերձուստ քննուելու արժանի է: Արդ, այս ճամբուն երկայնութիւնն 245 քմ՝ է: Տարրեր պէտք է սակայն կշռել դէպի Բաշկալա ծրագրուած զտրուոյ մը, զոր, ինչպէս տեսանք, Ուանի վրայով կարելի չէր արդիւնաւորել:

Թինչեւ ցարդ մեր քննութեան ենթարկած այս պանդուխտ ճամբաներու մէջէն ուրիմն Ուզդէղդիյէ Աերայի վրայով դէպի Բաշկալա տանող 487 ճամբան է ամենահեշտապէսցը: Սակայն այս ճամբան Ուանէ մեկնող ճամբուն Շուշմալերգի մօտ միանալով՝ Զուխ կիրճէն անցք մը կը պայտանաւորէ նմանապէս: Մէկ խօսքով, ոյովհետեւ մեր 5, 6 եւ 7 ճամբաները՝ ուղիղակի Աւիվանդուղի հետ հաղորդակցութեան գիծ ըլլալուն համար, մեկդի թողուլ ստիպուած

էինք, հետեւաբար մեզ կը մնայ դեռ վերջին ճանապարհն եւս հոս քննութեան տակուի:

Թէեւ խոտոր ու երկայնաձիգ, սակայն ան-
երկբայապէս շատ աւելի բանուկ է մէկաշնորհն
այս ճանապարհը: Գոտ համաշաւիզ է Բաշադիյ -
Աւրմիս ուղղմանը ոյն մինչեւ Կիլիման, ուսկէ ան-
դին Սալմաստի եւ 8100 ոտք (2511 մ.) բար-
ձրագիր՝ այլ ոչ զժուարացնաց, Թաղիք կիլիմին
վայցով դէպի Կէյր Թ. Բաշկալա կ'երկարի:
Այս կիրճին ներկայացուցած ճամբուն ա՛յնքան
աւելի դիւրագնաց է, որքան Կէյր ինքնին բար-
ձրագիր ըլլալուն՝ ճամբուն եւս աստիճանաբար
Թ. կամուշ կամուշ դէպի Բաշկալա կը խոնարհի:
Այսու ուրեմն կ'աւնենանք դէպի Բաշկալա եր-
կարաձորուղ տանալու. եւ միանգամայն դիւ-
րագնաց ճանապարհը: Եւ տեսնելէ յետոյ լճէ
Բաշկալայի ալ դեռ. անդին զօրաբանակներու
համար անցանելի ճամբայ մը կ'երկարի դէպի
Ջեզիրէ, կարող ենք անխորան ընդունիլ, որ
Լուկուլլոս ամէն պարագայի մէջ այս ճամբուն
միայն կրնար ընտրած ըլլալ: Ա՛յն իսկ եթէ նա
500—520 քրժ. երկայն եղած ըլլար, այսու
հանդերձ տախտուած էր հասնայեցի զօրախալն
ամէն բանէ յառաջ այնպիսի ճամբայ մը ընտրել,
որուն վրայէն կարենար իր վառատկարեկ ու
տժգոհ բանակը կարելի եղածին շափ քիչ յոգ-
նութեամբ քաշեցընել: Արդեամբք ալ պահան-
ջուած ամէն պայմաններուն չիոյ՛ին կը համապա-
տասխանէր մեր այս ճամբան:

Բաց աստի, միշտվայրի պայմաններուն չիա-

կատար ծանօթութենէ զուրկ անձի մը համար՝ — որ բնականաբար աւելի պիտի նախընտրէր մանուածապատ շրջանները ընել, քան թէ դժուարանցանքի կիրճերու մէջ մտնել, — այս ճամբան է միմիակ ընտրելի։ Դա խորանիստ գետնի մը վրայով Թեոփոլէք բարձր լեռն արեւելքէն շրջապատյա գտնալէ յետոյ՝ մեր երկու քարտէսներուն վրայ որոշ նշանակուած ձորէ մ'անցնելով՝ դէպի Կոյ կը գիմէ օգգակի։ Կետոյ մինչեւ Գիլման փոքրիկ բարձրութենէ մը կ'անցնի, որուն՝ — առանց մեծ շրջան ընել ստիպուելու, — կարելի է, ըստ Կիպերտի քարտէսին, մինչեւ իսկ շուրջը գտնալ։ Գիլման սկսեալ արեւմտեան ուղղութեամբ նա գրեթէ ուղիղ գծով դէպի Թապիք կիրճը կը շարունակուի, որ Հարափիլ ու Բելիկոյ լեռներու միջեւ ակներեւ պարկէն մը կը ձեւացընէ բարձր լեռնաշղթային վրայ, որ ջրաբաշխ է ընդ մէջ Ուրմիոյ յծին եւ Չարի, եւ այսու միանգամայն ճիգրափա բաշխարայէ դէպի հարաւ-արեւմուտք երկարող Չարի ձորը գործեալ ընտելեան կողմէ մասնանշուած միմիակ յարմարագոյն ճանապարհն է, որ կարճարեւր լեռներու վրայով Չարի մէկ օմանդակը՝ Ղարաւայի ձորը կը հանէ, եւ ասկէ ալ ի վերջոյ խաբուրի հովիտը՝ աւելի դեպ արեւմուտք։

Ըյապէս ուրեմն մեր ճանապարհէս 500 քլմ. չուելէ յետոյ՝ կը հասնի Լուկու ըստ Զեպիքէ¹։ Ըյա

¹ Ըսկէ անդին Ժեյն, Մեքէն գետ 100 քիլոմետր պիտի քաշէին Համպիլիք, որով ընդ առնել իբր 200 քլմ. ճամբոյ կարած կ'ըլլային անոնք։

թիւն առաջին ակնարկով թերեւս քիչ մը չափազանցուած երեւայ. սակայն եթէ նկատի առնուինք, որ Հոռմայեցւոց ներկայ պատերազմին սկիզբը պործածած ճամբան ջեզիրէէ օկսելով իր 480 քլմ. երկայն էր, ի հարկէ 20 քլմ. ի ճիւղին տարրերութիւնը լնու. նշանակութիւն չի կրնար ունենալ. Հեռեւորար, վանայ լճին արեւելեան կողմէն երկարող մեր այս ճամբուն խտորնակ եղած բլլարուն խաւքն ընելն իսկ աւելորդ կը համարիմ ես, բոս որում՝ դէպի Հայաստան արշաւանքի համար պործածուած ճամբէն 20 քլմ. միայն աւելի երկայն էր. Երգ. եթէ օրական չուերու միջին արդիւնքն — անհրաժեշտ գազարի օրերն եւս միասին հաշուելով — 20 քլմ. գնենք, կարող էր Ղուկասյոս՝ լմբոստութեան պտխութիւնն հինգ կամ մինչեւ վեց շաբաթ յետոյ, առանց նեղուելու, Սժրին ժամանել. իսկ եթէ զիւրազնաց ճամբաներու վրայէն չուն առաւել եւս փութացնելով՝ օրական արդիւնքը մինչեւ 25 քլմ. ի բարձրացընէր, կարող էր նոյն իսկ մէկ ամսէն իր նպատակին հասնիլ. Աթէ ուրեմն հոռմախոն նահանջը Սեպտեմբերի 25ին տեղի ունեցած էր, հետք էր հետեւեալ ամիսը՝ Հոկտեմբերին, իսկոյն Սժրինի պաշարման ձեռնարկել, ինչ որ լիովին կ'արդարացընէ մեր վերեւ յայտնած կարծիքը: —

Սժրինի գրաւումն իր այս վերջին յաջողութենէն յետոյ, Ղուկասյոս իր բանակովն,

ինչպէս տեսանք, հոս ո. դրացի նորդուաց երկրին
 սահմաններուն մէջ անքեց, եւ այսու վերջացան
 հայ-լուկոյ բնան համբաւարդ պատերազմներն,
 ու համական լեզէոններու այս առաջին ար-
 ջուն դէպի Հայաստան:

ՅԸՆԿ ԱՆՈՒՆՑ

— ւ. — անթոյց. — զ. — զիւղ. — իւ. — արտաւ. — լ. — լեւ. —
— 1. — իւր. — ք. — անգի. — զ. — քաղաք.)

Աղթարեկեացի 123.
Աղթարեկե 42. 104. 133.
172. — Տիգր. Բ. 1.
գրութեան 21.
Այսպէս, ա. Ծաղկաց 1.
Այսպէս, գ. 209. 271.
Այսպէս, 162.
Այսպէս, Դիւրբի 194.
Այսպէս, զ. ա. Գալստ
ճաշի ք.
Այսպէս, 18.
Այսպէս, գ. 32—34.
Այսպէս, 42. 47. 104.
123.
Այսպէս, 271. 272.
Այսպէս, գ. 270. 280.
Այսպէս, ա. 17.
Այսպէս, Այսպէս (== Դիւրբ-
իւրբի) 34. 78. 89.
Այսպէս, ա. 17. 158. 244.
248. 249.
Այսպէս, 45. 95.
Այսպէս, գ. 150. 151.
Այսպէս (Այսպէս) 1. 109.
207.
Այսպէս, գ. 87.
Այսպէս, 142. 221.
Այսպէս, 58. 60.
Այսպէս, Այսպէս 163.
Այսպէս, գ. (Այսպէս) 18.
19.
Այսպէս, Ը. Գրիգոր
26.

Այսպէս, զ. Այսպէս
26. 163.
Այսպէս, զ. 26.
Այսպէս, Գրիգորեան
26.
Այսպէս, (Այսպէս, Գրիգոր-
եան) 162.
Այսպէս, 236.
Այսպէս, ա. Գրիգորեան.
Այսպէս, զ. (Այսպէս) 276.
Այսպէս, 18. 23. 121. 180.
— Եւր. 57. 64. 191.
192. 193. 195.
Այսպէս, 17. 18. 27. 58.
163.
Այսպէս, 104.
Այսպէս, 100. 104.
Այսպէս, գ. (Այսպէս, Գրիգոր-
եան) 87. 207. 208. 236.
257. 259. 260. 262. 267.
269. 271. Այսպէս, 121. 222.
— 234. 256—271.
Այսպէս, 153.
Այսպէս, զ. (Այսպէս) 276.
277. — Գրիգորեան Տիգր.
Բ. (21).
Այսպէս, 27.
Այսպէս, 111.
Այսպէս, 29.
Այսպէս, 22—24. 62—
63. 76. 79.
Այսպէս, 10.

Արժն թ. (Arsinia) 84.
 Արզանու թ. 85, 88.
 Արզանու Բաղձն թ. (Արժն) 84, 84, 87, 92.
 Արզանու-սու 84—89.
 Արշակ (Հրահան) 171.
 Արշակունիք 19.
 Արտակարթ ա. 48.
 Արտակն 20, 30, 50.
 Արտաշատ թ. 19, 27, 220, 221, 235, 238, 253, 254, 260, 271, 273.
 Արտաշատր գ. 250.
 Արտաշէն Ա. 19, 20, 221.
 Արտաշատ 48.

 Բաղարատ 24.
 Բաշակ գ. (= Բէշկնի) 212, 213.
 Բալու թ. 83.
 Բանեփեմ գ. 270.
 Բաղձն թ. (Բիթլիս) 207—207, —ի հիւրն 200—210.
 Բաշագիւղ թ. 204, 271, 274—276, 281.
 Բաշկոյս գ. 274—282.
 Բառման-սու 109, 109.
 111—117, 130.
 Բէշկնի լ. 282.
 Բեհգիս գ. 212.
 Բէշկնի, ա. Բաշակ.
 Բիթլիս, ա. Բաղձն.
 Բիթլիս 193.
 Բանտան-շոյ (= Կենտրիս-տեւ) 203, 205, 212.
 Բաղրեթ գ. 48.
 Բաշունիք գ. 255.

 Գաշատիս 150.
 Գասնի գնա 256.
 Դէսլիֆի լիճ 83.
 Դէսփուս 257.
 Դիւրն գ. 150—151.
 Դաւրթիւս, ա. Անիֆիս.
 Դուլ գ. 152.

Դու, ա. Խաթա.
 Դու գ. 152.
 Դարպիս (Թոր, Կապա-գոփէտցոյ) 22—23.

 Դաուպիլի գ. 276, 280.
 Դարգանու թ. 13, 32.
 Դարկու լ. 109.
 Դեմետրիոս (Թգր. Ա-սուրց) 26.
 Դէլլ թ. 277, 281.
 Դէֆէլիֆի-սու 92.
 Դիւպիս գ. 260, 260—271, 274—276.
 Դիւպիս 48.
 Դիւրթիֆի թ. (= Աթիգ) 89, 92.
 Դիւրթիֆի-սու 114.
 Դիւպիս գ. 276—277.
 Դիւթիս թ. 277, 281—282.

 Եւգիֆիսան-սու 111.
 Եւրպի-գաղ 15.
 Եւրպիս 18.
 Եւրասի 27, 125, 238, 256.
 Եւրասիֆիս ա. 17.
 Եփեսոս թ. 90.
 Եփեսոս 47, 55, 63, 85, 94, 250, 267.

 Զաթ, ա. Դէս Զաթ.
 Զաթիս գ. 270, 280.
 Զանգուս գնա (= Հրապտեմ) 256.
 Զարթիֆիս (Զարիֆ) 19—20.
 Զարթիֆիս 58, 103—104.
 Զարթիֆիս-սու 86—87, 91.

 Թաթիս կ. 277, 281—282.
 Թանգարիս լ. 282.
 Թէրթիֆի կ. 211.
 Թէրթիֆի կ. 29, 140.
 Թիլի գ. 212.

Թուր Արդին ի. 301, 332.
Թուր (= Թուր Արդին) 32.
150.

Բզգի՛ր գ. 271, 274.
Բզգի գ. (Բզ Աղլու), ա.
Տոմար.
Բառնիք 23, 64, 238.

Էթի գ. 255—256, 259, 260.
Էթի գ. 83.
Հակոբյան (5, 50, 57, 402,
65, 70, 101, 150, 161,
172, 188—105, 214—210,
255—250.

Խաբուր գետ 282.
Խառնի ի. 31.
Խաբուրի ի. 82.
Խոյ ի. 177, 282.
Խոյի ի. (Թուր. Կուլի) 100.
Խոր Խաբիք 27.
Խուլուր-սու 208.
Խուրս (Գու) 159, 244,
248.

Մուգնաք ի. 200.
Մուք գ. 30, 77, 79, 80,
85, 87, 88. — Կրտսե
Հալապուր 19—20.
Մուգնաք 81.

Կարալլա ի. 47.
Կարիքս ի. 15, 50.
Կարալու ի. 78.
Կարալուրս 150, 244, 248
—249.
Կարալուրս գ. 271—273.
Կաննի ի. 142.
Կարալուրս 21—24, 30,
81.
Կարալուրս ի. 34.
Կարալուրս գ. (= Կարալու-
րս) 200.

Կարալուրս գ. 200, 200—
207, 200—271.

Կարալուրս ի. 10.
Կաննիքս, ա. Բառնի-
քս.

Կարալու, ա. Կարալուրս.
Կարալու 4. (Բառնի Արդու-
սուր) 48.

Կարալու գ. 250.
Կարալուրս, ա. 213.

Կարալու (Կարալու) 83, 84.
Կարալուրս 270—277, 280.
Կարալու գ. 83.

Կարալու 27, 40, 101, 103,
104.

Կարալուրս 3.
Կարալու գ. (= Կարալու) 270.
— Կարալուրս 257.

Կարալուրս ի. 127.
Կարալու փոքր 205.

Կարալուրս (Կարալուրս-
լուր) 100.

Կարալուրս (Կարալուրս) 57—
62, 94, 104.

Կարալուրս (Կարալու, Տարա-
լու) 22, 44, 47.

Կարալուրս 208, 213.
Կարալու 40, 102, 103.

Կարալուրս, ա. 47.
Կարալուրս 84.

Կարալուրս 125, 164, 177,
178, 198, 200, 202, 212,
250, 281. — Կարալուրս
Տարալու. Բ. ի. 21, 42.

Կարալուրս գ. 271.
Կարալուրս 100, 110.

Կարալուրս ի. 110.
Կարալուրս-գուր 207, 209.

Կարալուրս 54, 100, 100.
Կարալուրս գ. 257.

Հարալու գ. 83, 84, 86, 213.
Հարալու ի. 32, 50, 57, 58.
Հարալու ի. 19, 21, 123. —

ազատութեալ 48. — Հե-
 ձիւազար 48, 155.
 Հայաստան 18, 19, 35,
 80, 100, 180, 200,
 283, 284. — սահման-
 ներք 36—37, 46—47. —
 գորշական բոժոսեւժ
 47. — բնութիւնն ու
 հարստութիւնք 47. —
 հոյակապ խնայք 47. —
 հշիժան 200, 214, 226,
 228—229.
 Հանի գ. 84, 86, 185.
 Հառար թ. 270.
 Հոսան-հայտ գ. 257.
 Հոսանքէթ գ. 82.
 Հորադիլ լ. 282.
 Հիլլէն. — ճշակոյթք
 Հայաստանի մէջ 43—44.
 Հերակլիտ թ. 17, 96, 73.
 Հոգեւորական 78.
 Հոփն գ. 150, 152, 153.
 Հոսմքէացի 162.
 Հոսմ 180.
 Հրազդան գետ, ու. Ջան-
 ցու.
 Հրունա (Գլ. գ. Քար-
 թլ. ալ) 171—175, 178.
 Ղարաշայ 282.
 Մոյսուսաւ 100, 102.
 Մոծաք թ. 25, 40.
 Մոյաթիա թ. 82.
 Մամքէլ աւ. 73.
 Մայաֆուրիկն, Մաֆուր-
 կին, ու. Նփրկերաւ, Սիւ-
 փան.
 Մանկէւ 109, 107, 157.
 Մառիտ լ. 301—302, 100.
 Մար(թ. 123.
 Մարտիկոն Խարպատական
 42, 47.
 Մարտաւան, ու. Մէն Մա-
 րտաւան.

Մարգացիք 180, 185, 227.
 — Մարցական զաւեշ
 220, 227.
 Մարգին թ. 29, 140.
 Մարկիոս Թեփ 194—195.
 Մարտիրոսաց թ. (Marty-
 ropolis) 31. ու. Կան-
 Նփրկերաւ, Մայաֆուր-
 կին, Սիլլիան.
 Մարաքէւ 61.
 Մեյակերա թ. 257, 259,
 266, 274.
 Մեյրափն թ. 77.
 Մէն Ջար գետ 270—280,
 282.
 Մէն Մոփք 33.
 Մէն Հոյք 27, 30.
 Մէն Մարտաւան 47. —
 հարկատու, Տիգր. Բ. թ.
 21.
 Մեղրաւ (Մարա-սա) 108
 Մեարդար (սկեպոսցի)
 45, 95.
 Մէղորա թ. 82.
 Միգրանացի 250, ու. Մոծ-
 քին.
 Միհրան (Mithraas) գրգր.
 Տիգր. Բ. թ. 24.
 Միհրաբարան 95—101.
 Միհրպատ Ջ. Եւդոմոր
 13, 22, 45, 48, 50, 95,
 104, 105, 109, 172, 183
 —188, 238.
 Միլագետք 28, 31, 32. —
 զիւրք 47. — Կցուան
 Հայաստանի 21, 36, 172.
 Միլիոն թ. (Antiochia
 Mygdonia) 80, 31, 32,
 78, 203, 244—246, 249—
 250, 275, 282—283.
 Մուկեկան լ. (Կիւսթուպին
 սահմ. Հայաստանի) 47.
 Մուշ թ. 25. — զուրք
 108—110, 127, 208, 252
 —255, 258.

Դասերն Գ. 152.
 Դասայ Ժ. 216, 274, 277.
 Դասերն Գ. 212—213.
 Դասարանայ 273, 275. ա.
 Ճանաչարանի Երանանի.
 Դասերն 98, 100, 101, 100—
 101.
 Դասփարկին, ա. Դասու-
 փարկին.
 Դաս Գ., ա. Դասերն Գ.
 40, 43, 44, 50, 151,
 160, 205—207.

Դերն Գ. 270—277.
 Դերան 84.
 Դերբիկի Կ. 110, 204, 206,
 207, 209—210, 213, 252.
 Դերկեփորին Ժ. 31.
 Դերկեփորին Գևոր 32.
 Դերկաձիկ (Կրկն) 24.
 Դերմոձիկ (Կրկն) 24.
 Դերմոձ Ժ. 78. — Գրա-
 տում Տիգր. Բ. 4 21.
 Դերկերն Ժ. (ա. Դասեր-
 անայ Ժ. Դասփարկին)
 28, 30, 37, 39, 111.
 ա. Ճանաչարանի Եր-
 ան.

Դերմոձ Գ. (Դասարան)
 91—102.
 Դերմոձ Գ. ա. Դեր-
 մոձ Գ.
 Դասարան Գ. 254—255.
 Ծէն Գ. 208, 210, 213.
 Դերմոձիկ Գ. 280.
 Դուր Ժ. 78.

Դուրան ա. 48.
 Դրբանանի ա. 47.
 Դրան Գ. 277.
 Դրման Ժ. 277, 281. —
 Դրմ 282.

Դուր Գ. 278, 280.

Դարձանան 177.
 Դարձի Ժ. 19—21, 37, 48,
 171—172, 184.
 Դարբան Ժ. 47.
 Դարբի 48, 205.
 Դարբի Ժ. 42, 123.
 Դարբանան 104.
 Դերան Գ. (Դերան) 212.
 Դարձի ա. 11, 54, 100, 190.
 Դանան 17, 50, 52, 67,
 105, 104, 188, 192, 197,
 251.
 Դարմանիկ Ժ. (Դերան)
 39.

Դերբի (Ժերն - Դարբ) Ժ.
 (Դարբի) 274—277, 279
 —284.
 Դարձ ա. 10.
 Դարմանիկ Ժ. 276, 279—
 280.

Դերման ա. 213.
 Դերն, ա. Դարբան.
 Դերմանիկ Ժ. 277—278,
 280.

Դարման Ժ. 277, 284.
 Դանանանի (Դարբ - Դար-
 բան) 171.

Դարբի Ժ. (Դերբի - Ժերն -
 Դարբ) 45, 274.

Դանան Ժ. 100.

Դերանիկ 18—20, 25,
 37, 101.

Դերանիկ ա. (Դերման-
 ան) 105.

Դերանի 50, 103.

Դերմանիկ Դերման 133.

Դերմ 47.

Դերմանիկ 100, 100, 103,
 175.

Դերմ Գ. 276, 280.

Արդար 13. 15. 23. 51—
54. 65. 150. 196.

Արդամ ք. 34—36. 82—
83. — Անացեայնեք
ան'ս նօթքնքաւ.

Արմարէ ք. 17.

Արեւոյ ք. 205.

Ասկրտոս ճրեւատու 24.

Ասանուտիւս 65. 69. 188.
197.

Աստիքանեան յեզ. 64.
74. 76. 113.

Ասե ք. 100. 276. 278.
279. — ինչ 203. 274—
277. 283.

Ալպի գետ 256.

Արք 12. 104. 123. 180.
197. Արտիտի գաւից 226.
227.

Արտաւան 47.

Տաշտաւաւ ա. 15.

Տանիկ 42.

Տաշտաւ ք. 31. 32. 36. 40.
80. 81. 110. 202.

Տաշտիկ 126—129. 196.

Տեղերտաւ գետ (Մեղրաւ
գետ) 108.

Տեւտան 123.

Տիգրան Ա. 20.

Տիգրան Բ. (Մեծ) 15—

16. — Պատանդ Պար-
թեւոյ ըստ 20. — Ար-
շայ Հայոց 21. — Աշ-
խարհեղաշարժիչներ 21
—27. — Հարկատու և ք-
կիքներ 42. — Ար-
շայի կեանք 42. —
Տանիկ հեղին ժշտիկի
ի Հայս 43—46. — Ար-
շայանք ի Փրիկիկի ան-
կում Պապադիկի 34—
60. — Կը գտնի Միւր-
գաւսի հետ 15—16. 32.

— Կը հաշտուի 65. —
Կը ժեքի Միւրգաւս
յանանի և Կը հոգաւ 57
—62. — Անաջիւ քեղ-
հարստ և պարսա-
թիւն Միւրգաւսի.
արքայանի թանկի
հրամանատարին 34—
101. — Անդուգն յար-
ժակում հայ հեծեղա-
դունցի 104—106. —
Նոր գործադրի և զս-
րաշարժ Տիգրանի 110—
111. — Մեծ և փոքր
ժող. և պարսաւթիւն
հայ թանկի 128—133.
— Փախուստ Տիգրանի
107—108.

Տիգրանիք ք. 41. 82.

— Հանգանաւթիւն և
հետադաւթիւն և
անոր դիւրի ժողին 25—
37. 85. 100. — Հիմնա-
կաւթիւն 38—39. —
Բանկաւթիւն 40. —
Հանգանաւթիւն և
հետադաւթիւն 128—150.
— Խաղաղութիւն և
կրօնական դիւր 113
116. 147—153. — Գ-
լաւթիւն պարսաւթիւն 102.
Գրաւթիւն 156—161.

Տիգրիս 37. 47. 85. 86.
88. 94. 203. 204. 274.
278. 282.

Տոմար ա. (Իգլի) 77
78. 82—84.

Ինչպէս գ. 276.

Փիլիպպոս (Բագ. Ասոր-
ւոյ) 26.

Փիլիպպոսի (յեզիւն)
64. 71.

Փերանդոյ. 81, 89, 98.

Փիւնիկէ 17, 40, 57—59.

Փաթը Ասիա 21, 44, 133,
201.

Փէլիզիէ 4. 277—278.

Պահանգներ (պարագայք) 239,
212—213.

Պակըսէ 211.

Քակըսէն (իշխ. Մահմայ)
18.

Քրիստոս, ա. Իւզըսու.

Յարգիւն-առ 39, 111, 113,
114.

Յէլլաքոսք 4. 277.

Յիւնիկ 4. ա. Պիւնիկ.

ԲՈՎԷՆԿԱԿՈՒԹԻՒՆ

Աղբիւրներ	10
Կերածու թիւն	13

ՀԱՏՈՒԱԾ՝ Ա.

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ՏԻՒՐԵՆԻ ՕՒՐԱ՝ ՊԵՏԵՐԸԱՊԷ ԵՄԵՐԷ

1. Տիգրանի աշխարհակալութիւններն ու Տիգրան նահեմի հիշատակութիւնը	18
2. Հայաստանի մշակութային զիջակը	41
3. Հայաստանի բնութիւնը	46

ՀԱՏՈՒԱԾ՝ Բ.

69-Ի ՊԵՏԵՐԸԱՊԷ Ի ՅԱՐԻՆ

Գլուխ Բ.

Ս'իճեհն Տիգրանակերտի պաշտպանը:

1. Լուկուսը կը գնակ պատերազմ	50
2. Լուկուսոս զեպան կը գնակ Տիգրանի	57
3. Լուկուսոսի պատրաստութիւնն ու զորութիւնը	62
4. Հասակական ընդմենէն իշխանար հ'անցներն, եւ 'չսփրք հտնելով՝ Տիգրիսի փոխը կը յա- սփանն	76
5. Հայոց իշխանարար պատրաստութիւնը	94
6. Հայոց առաջին ընդհարումը	98

Գրուիւ Բ.

Լուկսւղլոս Տիգրանակերտի տոջեն:

1. Սկիզբն պաշարման ժողովքին 101
2. Զորաշարժ արքայական բանակին: Լուկսւղլոս
պատերազմական խորհուրդ կը գումարէ . . . 103
3. Ստացման շարք 113
4. Հոյր բանակին պարտիքներ 117
5. Հակառակակողմն շեղարարութիւնք՝ բաւ մեր
սեւաս թեւան 123
6. Հնարքն ազդեցիկներ հակառակակողմն մտնին . 137
7. Եւրազայն մատենադրութիւնք հակառակակողմն
մտնին 145
8. Հոյրոց բանակին կարգաւանդք 154
9. Տիգրանակերտի գրաւումք 166

Գրուիւ Գ.

Ընկերայնականութիւն, աւ Տիգրանակերտի գրաւման հետեւանքը:

1. Տուրտի հարաւանդման Տիգրանի հարկաւան
ներ: հարաւանութիւն կը յայտնեն Լուկսւղլոսի 161
2. Տիգրանի փախուստք 165

Հ Ա Տ Ո Ւ Ը Ն Դ .

ՈՅԻ ՊԵՏԵՐԱԶՄԻՍ ԶԵՐԻՆ

Գրուիւ Գ.

Պատրաստութիւնք երկու թշնամի բանակներու, եւ արշաւանք Լուկսւղլոսի գնացի հայկական խոր- նորագոյն:

1. Բանակացութիւնք պարթևաց հետ 169
2. Հոյրեր գոյք կը գումարեն աւ շար բանակ ք
կը պարտադրեն 179

3. Գլխու արու թիթե և Լուկու բութ, իւր անկին գէտ,
ի Լուսմ, իբի թուստ նենգու թեւանց երեւնն . 158
4. Լաւաւան բանակը իր հետեւ Լուկու բութ . 196
5. Լուկու բութ արշաւաբու մըր իր մեկն Լաւաւանի
բարձրագուստը 201

Գլուխ Բ.

Պատմական մաս զօրաշահերս եւ բնական անհրաժեշտս :

1. Մշտ գաւառն իւրեւր 214
2. Լուկու բութ Լաւաւանի մըր իր թեւ : Լաւաւան
ւայ Բախաւաւաւաւաւ 219
3. Բախաւաւաւաւաւ թիթե եւ ըմբոսաւ թիթե հաւ
մեւան բանակին 234
4. Նահանգ հաւաւան բանակին : եւ գրուած
Միւրի 243

Գլուխ Գ.

Տեղագրական մաս նրաւոյ տարւոյ պատմութեւ
անհրաժեշտ եւ զօրաշահերս :

1. Մշտ գաւառագետներ 251
2. Խաղաղք հաւաւան բանակին գէտը Լաւաւանի
աւաղաղաւաւ 256
3. Ըստ Լաւաւանի ոչ, ըստ Բախաւաւաւաւաւ, միւր
Միւրի 271
- Ըստն անաւանց 286

THE END OF THE WORLD

